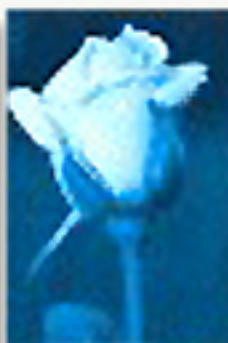
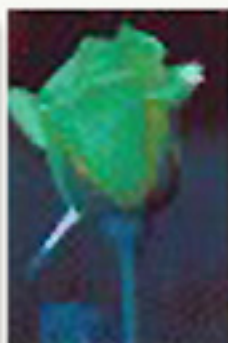
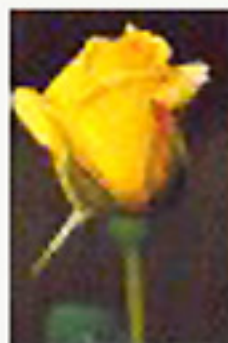
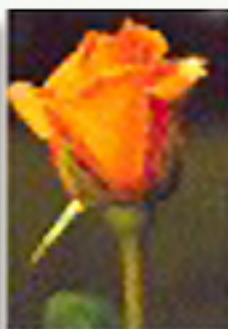

MAGYAR

JELENTÉS-ÁRNYALATOK

Század Társaság

AKÖTETET
ÖRDÖGH SZILVESZTER
SZERKESZTETTE

ISBN 963 09 4590 8

MINDEN JOG FENNTARTVA

© XXI. SZÁZAD TÁRSASÁG EGYESÜLET

© KOSSUTH KIADÓ 2004

MAGYAR

JELENTÉS-ÁRNYALATOK

KOSSUTH KIADÓ

TARTALOM

Agárdi Péter: Honnan hová?	5
Ágh Attila: Általános mozgósítás	16
Angyal Ádám: Baloldal és haladás	27
Csáki György: Magyarország az Európai Unióban: növekedés, egyensúly – és felzárkózás?	49
Deák Péter: „Hazafias” populizmus	59
Ferge Zsuzsa: A szolidaritás jelentésváltozásai	66
Gazsó Ferenc: Irányváltás a társadalompolitikában	75
Hovanyecz László: A Levendel-szindróma	82
Kéri László: Éles megvilágításban	94
Kertész Ákos: Kenyeret vagy cirkuszt?	103
Kocsis András Sándor: Kazohunnia	113
Kolláth György: Diszkrimináció	118
Márton László: Szoc, lib, szoclib, libszoc és a többiek... ..	132
Petschnig Mária Zita: Villanófényben a magyar gazdaság	139
Romány Pál: „Akié a föld, a fű, a víz, azé minden”	147
Rubicsek Sándor: Látletek	152
Tamás Pál: Stabilitásvágy és változási kényszer	164
Vámos Tibor: Honnan és merre?	171
Varga Gyula: Látlet a vidéki Magyarországról	181
Vitányi Iván: A 21. század szocializmusa	202

AGÁRDI PÉTER

HONNAN HOVÁ?

AVAGY: VESZÉLYBEN VAN-E A NEMZETI KULTÚRA
AZ ÚJ ÉVSZÁZAD ELEJÉN, S HA IGEN, MI VESZÉLYEZTETI?

Hazánknak az Európai Unió tagjává válása, a globalizációs folyamatokba, a nemzetközi médiapiacra és a digitális hálózatokba való gyorsuló integrálódása magától értető-dővé teszi a címben megfogalmazott kérdést. Jogosan, többnyire a felelős aggodalom érzületétől fölforrósítva hangzik föl szóban és írásban a mai magyarországi közbeszéd fórumain.

Persze a válaszok is sokfélék: a felszínes, a kincstárian üres „*európázás*”-tól a hisztériakeltő és önleszerelő vészmadárkodásig megannyi a változat, sőt maguk az *igen*-ek és a *nem*-ek is plurálisak, nem beszélve a publicisztikai elmélkedéstől a lírai tépelődésen át a hordószónoki öblösködésig ívelő műfaji és minőségi különbségekről. Tudományos igényességű válaszokkal is találkozhat az olvasó, például e kötet előzményében, az *Európai jelentés-árnyalatok* tavalyi esszégyűjteményében, de más tanulmányokat, könyveket is említhetnék, amelyekre – ha nem kötne a műfaji illem – kedvem lenne akár egy kis bibliográfiai szemlézéssel is felhívni a figyelmet.

Új és nehézsúlyú elméleti tételekkel nem szándékozom azonban bővíteni a pro-kontra érveket, inkább néhány személyes ihletű reflexióval szeretnék hozzájárulni a kérdésről folyó – tehát *a magyarság és európaiság önazonosságáról* is szóló – nyilvános diskurzushoz.

E sorok íróját a mégoly releváns elméleti és/vagy közírói, netán politikusi megfontolások mellett felettébb érdekli a tényleges gyakorlat, az európai államok eddigi kulturális tapasztalatainak mérlege, továbbá – és különösen – az, hogy *miként vélekednek* e dilemmáról a fiatalok, illetve az

egyetemi, főiskolai hallgatók. Különböző művelődéstörténeti, kulturális valamint sajtó- és médiavonatkozású tárgyakat oktatók, módosult és van ez utóbbiról közvetlenül is benyomást szerezni. A különböző ifjúságszociológiai értékmérések egzaktságával aligha akarnék vetélkedni a személyes benyomások rövid felidézésével, de az leszögezhető: természetesen a huszoneves generációnak sincs egységes véleménye, mint ahogy élményköri, élethelyzetük, világképük is roppant sokszínű.

Többen írtak hallgatóim közül házi dolgozatot, illetve tartottak kiselőadást a *globalizáció és a nemzeti kultúra* témaköréről – a szakirodalomra és a hazai illetőleg nemzetközi eszmecserékre alapozva. Egyikük sem hurráoptimista módon tekint a jövőbe, de a nemzethalál önbeteljesítő próféciáit is elutasítják. Mindezen túl ugyanakkor egymástól jelentősen különböző hangsúlyokat érvényesítenek. Az *egyetemisták* már majdnem-értelmisségek, egy részük máris világjáró fiatal honpolgár, jóval kisebb külföld-görccsel és kompenzációs kényszerrel, mint ami a szüleik, nagyszüleik nemzedékére volt jellemző. Mindazonáltal jól ismerik korosztályuk riasztóan nagy létszámú képzetlen, illetve leszakadó, kilátástalan helyzetű rétegeit is.

Abban azonban szinte egységes a nemzedék, hogy a *globális és multimédiás könnyűzenei* kínálat, a vizuális és akusztikus divat erőtere döntő érték- és tudatalakító hatással van rájuk. A másik oldalról nézve ugyanakkor éppen ennek a könnyűzenei ízlésluralizmusnak van talán a *leg-erősebb csoportképző*, illetve differenciáló szerepe. Nem lehet ezt figyelmen kívül hagyni szociális, nemzeti, európai, kulturális és ifjúságpolitikai szempontból sem – mindennek részletezése azonban már nem tartozik e reflexió-sor övezetébe. A generációnak ez az *internacionális, ugyanakkor nagyon is nemzetileg motivált élményközössége* magyarázhatja részben a dolgozatírók, a nyilvánosan töprengők többségének csöndes optimizmusát a magyarság kulturális és nemzeti esélyeit illetően. Idézet egy fiatal, munka mellett, levelező hallgató, Baross

Dorottya dolgozatából: „*Nem tagadom, szorongással tölt el az átmeneti idő, amíg a csatlakozó országok képesek lesznek a Nyugat fejlettségi szintjére felzárkózni. Az esetleg tényleg érzékelhető hétköznapi nehézségeket azonban bizonyosan kompenzálni fogja sok olyan pozitív elem, mely a jelen pillanatban még nem is látható számomra. Angoltanárként azt kell hozzáfűznöm az eddigiekhez, hogy még soha nem tapasztaltam, hogy diákjaim, akik közül sokan magasszinten elsajátították a »gyarmatosítani vágyó Nyugat« nyelvét, meginogtak volna nemzeti hovatartozásukat illetően. Összességében tehát örömmel fogadom a csatlakozást, és nem félek attól, hogy nemzeti identitásom ezen esemény miatt esetleg csorbát szenved.*”

Azt minden mai magyar szellemi és politikai csoportosulás jól érzi, hogy az Európai Unióhoz való csatlakozás, pontosabban a fejlett világ gazdasági-politikai integrációjába való bekerülés új kihívásokat jelent a nemzeti lét, jelesül a kulturális identitás és jövő szempontjából. Különösen arra a XX. században befejezetté vált történelmi tényre tekintettel, hogy – elsősorban Trianon okán – a magyarság léte és identitása *kulturális nemzeti* és nem *államnemzeti* típusú. S mivel ez a rendszerváltozással, sőt a globális világrendszer-váltással összekapcsolódó integrálódás az érzelmi s a látványpolitizálás számára is könnyen megragadható elemeket kínál, az európaiság és magyarság viszonyát, a csatlakozás módozatait feszegető belpolitikai viták gyakran élnek (vissza) a kulturális argumentációval.

Azon még örvendezhetnénk, hogy a kultúra ügyei soha olyan erős politikai hangsúlyt nem kaptak, mint ezekben az években, s azt se tagadjuk: mind a Fidesz vezette kormányzat, mind a MSZP–SZDSZ-koalíció látványos kulturális kezdeményezésekbe, intézményalapításokba és átszervezésekbe fogott, amelyeket a politikai ellenfél sem sorol(hat) be mindig pusztán a politikai agitáció, propaganda, manipuláció és pír eszköztárába. Persze azért erre is volt jócskán példa: elegendő csupán felidézni az 1998–2002 közötti millenniumi rendezvényso-

rozat túlzásait, mértékértvesztő ünnepségeit és szoborállításait, a Nemzeti Színház felépítésének tragikomikus szappanoperáját vagy egyéb, a jellegzetesen *reprezentatív-udvari* (s nem a demokratikus) *kultúra* modelljébe tartozó intézkedéseket.

Elgondolkodtató, hogy Medgyessy Péter miniszterelnök 2003 februárjában olyan 10 pontos Európa-tervet hirdetett meg, amelynek leghangsúlyosabb kezdeményezései – talán első ízben a magyar politika történetében – éppen kulturálisak, méghozzá az esélyteremtő, a kulturális esélykülönbségeket csökkentő *baloldali-liberális* államfelfogás jegyében. Hogy az azóta eltelt egy év alatt ebből mi realizálódott, s egyáltalán mennyire volt megalapozott, az itt nem elemezhető (számos kezdeményezés igen!). Kertész Imre 2002 őszi irodalmi Nobel-díja, könyveinek kibontakozó hazai és nemzetközi sikere azonban – amely természetesen független volt az említett politikai kezdeményezéstől és kormányzati ciklustól – mintha szimbolikusan is a *nemzeti és európai kulturális identitás kölcsönös megerősödésének esélye* felé mutatna.

Mindezzel párhuzamosan a Fidesz vezette, jelenleg ellenzékben lévő politikai erő szintén igen nagy hangsúlyt fektet a kulturális s köztük a média-kérdések napirenden tartására, alkalmasint konzervatív-nemzeti szempontú újratárgyalására. A baloldali vagy/és liberális szellemiségűeknek akkor is komolyan, előítélet nélkül, sőt a dialóguskeresés igényével kell fogadniuk ezt, ha számos „nemzeti”, „európai” és „kulturális” kérdést gyökeresen másként látnak is és válaszolnak meg. A *konzervatív-jobboldali, a modernizált keresztény-nemzeti* felfogás alaphangját e tekintetben is Orbán Viktor adta meg. Lényegében egyidejűleg a jelenlegi miniszterelnök Európa-tervének tavalyi meghirdetésével ilyen érveléssel indította el a Fidesz kulturális kampányát: „*Magyarországnak kulturális tekintetben egy sokkal nacionalistább, patriótább, nemzeti kultúrpolitikát, oktatáspolitikát kellene folytatni, hiszen uniós tagállamként ahhoz, hogy a kultúránk, nyelvünk megmaradjon és megerősödjön, nagyobb erőfeszí-*

téseket kell tennünk” (Kossuth Rádió Vasárnapi Újság 2003. március 2.). Ez a – főleg a „*nacionalistább*” kitétel riasztó történelmi konnotációja okán – meglehetősen sérült tézis és érvelés vezérli a Fidesz azóta létrejött kulturális tagozatának dokumentumait, de Orbán Viktor legújabb, a Magyar Kultúra Napja alkalmából 2004. január 17-én mondott beszédét is.

Természetesen a politikusok történelmi megítélésének nem a beszédek, nem a meghirdetett programok, hanem a tettek, a valódi, társadalomformáló kezdeményezések az elsődleges szempontjai – bármelyik politikai oldalról legyen is szó. Mégsem lehet pusztá propaganda-ként kezelni – s éppen a kultúra vonatkozásában nem – a kultúrpolitikai dokumentumokat és az értékalapú ideológiai eszmecseréket, hiszen ezek maguk is közvetlen alakítói, befolyásolói a nemzeti-kulturális identitásnak. Nos baloldali létemre számos ponton egyetértek mind a veszélyek érzékelésével, mind az aggodalmakkal, mind valamiféle *kulturális „akcionizmus”* szükségességével. Ez a „*felfokozott kultúrpolitizálás*” korántsem a kereszténynemzeti szellemiség kizárólagos öröksége, mivel évszázados demokratikus baloldali posztulátum is, nem most kell fölfedezni (ahogy ezt egy szakmai tanulmányomban igyekeztem is kifejtetni az *Egyenlítő* c. folyóirat 2003/4. és 5–6. számában).

Azt azonban már – az idézett nézetek hirdetői iránti tisztelettel együtt is – vitatom, hogy a védekező magatartást kellene dominánssá tennünk kulturális közgondolkodásunk nemzeti dimenziójában. S egyáltalán, hogy egy „*sokkal nacionalistább*” kultúr- és oktatáspolitikának van-e értelme, lenne-e esélye. A különböző kultúrafelfogások, társadalmi értékorientációk és művelődéspolitikai modellek között természetesen valódi, értelmes eszmecserék is folynak. Lehet vitatkozni a „*nemzet*”, a „*nemzeti*” tartalmán is, de – az én nyelvérzékelem szerint – ez utóbbi melléknevet mégsem lehet értelmesen grammatikai közép- és felsőfokba tenni (*nincs „nemzetibb” és „legnemzetibb”*). Azzal meg végképp nem tudok egyetérteni,

hogy a konzervatív jobboldali politikai erők ki is sajátítják maguknak a „nemzeti”, az „igazi nemzeti” minősítést, még a finomabb megfogalmazásokkal is (hogy a durva kirekesztésekről most ne írjak) mintegy megkérdőjelezve mások, köztük a liberális-baloldali felfogásúak nemzeti illetékességét. Esetenként még a kultúravédő keresztes vitézek pózát is fölveszik, s azt a hamis, sőt torz, demagóg látszatot keltik, *mintha* a nemzet és a kultúra lenne ma az igazi választóvonal, illetékességi vízválasztó a politikai jobb- és baloldal között.

Ennek, a társadalom „*után*” a kultúrát is élesen megosztó, attitűdnek különösen groteszk, hatásvadász, de annál „veszélyesebb” realizálása a két köztelevízió fölállításának Orbán Viktor-i *terve*, amelynek még szelídített – egy intézményen belülrre telepítendő – változata is (például Pálínkás József akadémikus írásaiban – *Népszabadság* 2003. december 11. és 2004. január 26.) abszurd képtelenség. A hangzatos nemzet- és értékvédelem jegyében ez a megosztás éppen hogy kiszolgáltatná a közszolgálati médiát a napi politikának, s megengedhetetlenül vágná két térfélre és zárná két – nem dialogizáló – szomszédvárba a két irányzatnál sokkal gazdagabb, plurálisabb s szerencsére a politikával sem ennyire átitatott magyar szellemi életet és intézményrendszert.

* * *

A korszerű *nemzet*-fogalom (amelyet a felvilágosodás nyomán a magyar reformkor emelt be a hazai gondolkodásba) Eötvös Józsefnél koncepcionális tudatossággal kapcsolódik össze a *szabadság* és az *egyenlőség* értékeivel. Eötvös a testvériség-fogalom rokon kategóriájaként iktatta be a *nemzetet* a 19. század uralkodó eszméi közé, annál is inkább, mivel a francia szellemiségnek megfelelően nemzeten ő is a szabad állampolgárok, a *citoyenek* közösségét, s nem az alattvalók és az elitek, illetve az állam tekintélyelvű-ideologikus, még kevésbé misztikus organizmusát, valamiféle őseredeti kollektív szubjektumát értette. S ebben a modern nemzet-fogalomban Eötvös a

kultúra valódi szabadságát és demokratikus közszolgáltatását, sőt esélyegyenlősítő szerepét (ha más fogalmakat használt is) a hazai társadalmi integráció és Magyarország-nak a modern Európába való, a nemzetet emelő beilleszkedése szempontjából döntő faktorként tételezte.

E felfogás kikristályosodása óta másfél évszázad telt el, s természetesen minden nagy történelmi-társadalmi fordulatnál, modernizációs fölzárkózási kísérletnél, nemzeti kataklizmánál vagy éppen rendszerváltozásnál elementáris erővel újulnak föl ezek a dilemmák. A gyakorlati politikában és az értelmiségi viták szintjén is. Így volt ez a 20. század elején, Adyék második reformnemzedékének küzdelmeiben; így Trianon kapcsán és után, illetve a 30-as évek „*mi a magyar, ki a magyar*”-vitáiban; így az 1960-as évek reformszocialista kezdeményezéseiben; így a rendszerváltozást megelőző „*Közép-Európa*”-vitákban, s így napjainkban, az Európai Unióhoz való tényleges csatlakozás idején. Recept nincs, s még kevésbé könnyű megoldás. A történelem, a klasszikusok sem szolgálhatnak – egyik irányból sem – megnyugtatóan újraidézhető, a más igazolón historizálható válaszokat. Mégsem árt olykor újraolvasni és pontosan idézni őket. Például Ady Endre oly sokat (de felületesen idézett és értett) „*kompország*”-metaforáját, illetve az *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* című kétrészes esszé teljes szövegét. Vagy például Babits Mihályt.

Az ideológiai és a napi politizálástól s főleg a politikai baloldaltól, illetve a szocializmustól igencsak távol álló, mélyen vallásos és tradicionális nemzeti érzületű Babits Mihály az 1930-as években, éppen a nemzetkarakterológiai viták kieleződése idején, feltűnő hangsúllyal ír *a kulturális modernség, a nemzet és a* – nem pártpolitikai értelemben vett – „örök baloldal” egymásrataltságáról (Babits Mihály: *Baloldal és nyugatosság*. [1930]. In: Babits Mihály: *Esszék, tanulmányok*. Szerk.: Belia György. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978. II. kötet 280–285. p.). Ebben a megkapóan szép *nyugatos* esszében az egykori és kortársi Ady-ellenességgel, a tekintélyelvűen nemze-

ties, a radikálisan népies-faji és az osztályharcos-proletár antimodernséggel szemben Babits mintegy igazságot szolgáltat a Nyugat-nemzedéknek és hiteles nemzeti beágyazottságának. Érvelésében – közvetett magyarázatként is akár – a fókuszba *a nemzeti kultúra nyitott, integráló koncepciója* kerül: „*De melyik kultúra volt valaha autochton? Minden igazi szellemi termékenység kölcsönhatások eredménye. A szellem, ha csak önmagából táplálkozik, elsovad, mint a test is [...]. Életerős fajok kívülről házasodnak, s a magyar kultúra története egész folyamán kiváltképpen és szükségszerűen exogám természetű.*” (Kiemelés tőlem – A. P.)

Központi tétele volt ez Babits gondolkodói életművének; már az 1910-es évekbeli esszéiben is jelen volt, s utolsó éveit, például 1939 nagy vihart kavart progresszív tanulmányai, a *Pajzssal és dárdával* és a *Magyar jellemről* című is ebben a szellemben fogantak. Szinte szó szerint többször is megismétli ezt a formulát. 1932-ben az *Ady és Párizs* c. esszé szintén átveszi ezeket a mondatokat, majd így folytatja: „*Keletről jöttünk, de szerelmünk, megmen-tünk, éhünk és ételünk, magunkra eszméltetünk és feltá-masztunk mindig a Nyugat volt. A magyar lélek olyan, mint egy fordított Anteusz, ki mindig akkor kap új erőre, ha el tud szakadni a szülőföldjétől, s a magyar kultúra minden újabb szárnyra kapása, mint a föl-földobott kő minden új lendülete, egy-egy ilyen elszakadás, ha száz-szor visszahull is. [...] Így lett Ady magyarsága is csak mélyebb és tudatosabb az után a felszárnnyalás után, amire Párizs csillogása vitte. Igaz, hogy a kő visszahullása ütitést is jelent, fájdalmat, rázkódást; így volt ez az Ady esetében, de így volt Széchenyi, így volt már a Szent István korá-ban is, aki, mint nem először mondom már, talán nem is én mondom először, a legelső nyugatos volt Magyarországon.*” (Babits Mihály: *Ady és Párizs. Felolvasás a Zeneakadé-mián 1932. április 1-jén.* In: id. kötet 336–338. p.)

Babits Trianon sokkjának állandó hatása alatt, de az 1938 utáni nemzeti veszélyeztetettségnek a megélésekor sem adta föl ezt a meggyőződését, ahogy erről utolsó pró-

zai kötete, az 1939-ben útjára bocsátott *Keresztül-kasul az életemen* című, megrendítő könyve is tanúskodik, sőt: annál inkább vitatkozott a „nemzet”-et a tömegindulatok felfokozása érdekében kisajátító vagy akár a szubjektíve jó szándékú, de mégiscsak szűkítő, avítas, kirekesztő felfogásokkal.

Ismétlem: nem lenne értelme iskolásan aktualizálni Babits szavait. Még akkor sem, ha tudjuk, olvassuk, megéljük: az általa vitatott felfogások mai örökösei szolidabban, durvábban vagy egyenesen gátlástalanul, de bizony nem restek a múlthamisító és jelentorzító aktualizálásokban, legyen szó Szabó Dezső, Németh László vagy nem egy nyíltan jobboldali, antiszemita, náci szerző nézeteiről. Mindazonáltal mának szóló, érvényes üzenet a babitsi téziseké és ethoszé. Számomra egyebek mellett az, hogy van kockázata a csatlakozásnak és az egész globalizációnak a magyar nemzet és a kultúra távlatai vonatkozásában, de a kockázat (és az esetleges, de elkerülendő veszteség, vereség) okozóit *magunkban, itthon* is keresném.

A világtörténelmi, világpolitikai trendekkel mi, magyarok nem nagyon tudunk hadakozni, befolyásunk is minimális rájuk, erre eséllyel csakis egy szintén *globalizálódó, „nemzetköziesedő” humanista szellemiség és demokratikus mozgalom* vállalkozhat. De csupán egy olyan, amely a tőkés rendszer korrekcióját és a világ szegényebb fele esélyeinek a javítását az – ezekkel a célokkal manipulatív módon visszaélő – vallási, etnikai álruhájú erőszak és terrorizmus leküzdésével *együtt* tűzi ki célul. Ami viszont minket illet, hazánkat, a magyarságot: meghatározóan sok múlik rajtunk is. A nemzetet és a kultúrát, a nemzeti kultúrát *nem elsősorban* a multik, a bankárok és globális televíziós hálózatok, még kevésbé az állítólagos hazai „nemzetietlen és keresztényellenes erők” fenyegetik, sokkal inkább a közműveltség riasztó fehér foltjai, *a szellemi és politikai kulturátlanság* terpeszkedése.

Igen, rajtunk, magyarokon, s közülünk is a társadalom, a gazdaság, a média és a kultúra felelős intézményein és

(egymással szükségképpen vitatkozó) elitjein múlik első sorban, hogy – a tömegkommunikációs és digitális-informatikai forradalom vívmányainak minőségelvű és esélyteremtő érvényesítésével – valóban érett, demokratikus, kulturált nemzetté legyünk. Ahol a társadalomnak nem a 40%-a kulturálisan passzív; ahol a felnőtteknek nem 76%-ára jellemzőek az enyhébb vagy súlyosabb alfabetizációs nehézségek; ahol nem nő, hanem csökken a kulturális és digitális olló két szára közötti távolság; ahol nem sikk a gagyi, a tudománytalanság, az ezotéria agresszív kultusza; ahol nem találkozánk nap mint nap az emberi méltóság és hit álságos kiárúsításával, a fogyasztói és a másokat legyőző sikerember modelljének fölmagasztosításával, sőt a „*kulturális autizmus*” döbbenetes tüneteivel. Ma ennek a helyzetnek a gyökeres átépítése, korrekciója az elsődleges kulturális kihívás – nemzeti és európai jövőnk érdekében egyaránt.

2003 végének, 2004 elejének legsikeresebb új magyar mozija az elsőfilmes Antal Nimród *Kontorollja* és „*leghangosabb*” színházi bemutatója Spiró György – Zsámbéki Gábor rendezte – *Koccanása*. Hosszan lehetne értekezni értékeikről, vibrálóan sokoldalú üzeneteikről, művészi sajátosságokról, népszerűségük okairól és titkairól. Természetesen a közönségfogadtatás és a kritikai visszhang jelentéséről is. Anélkül, hogy ez utóbbi értelmezésre vállalkoznánk (a szakkritikai elemzést és minősítést pedig eleve elhárítom), hadd kockáztassak meg egy sajátos tömeglélektani és befogadás-szociológiai reflexiót.

Érdekes a talán a „*korszellem*” sugallta, feltűnően analóg „*keretjáték*”: mindkét kitűnő alkotás egy-egy „*közlekedési*” szituációt állít elénk szimbólumteremtő erővel; kimerevítve egy reális teret, pillanatot és fölillantva, metaforává sűrítve életünk egy sarkítottságában, abszurdításában is tipikus szituációját. Az *ezredforduló magyar-ságának*, megosztottságainak és tépelődéseinek *fájdalmasan groteszk „közlekedési effektusát*”. A megállíthatatlan mozgás egyetlen állomásaként, a találkozások és elágazások, a konfliktusok és kiútkeresések hiperbolikussá

fokozott művészi képeiként. Nos, ez a „közlekedési szituáció” (honnan hová is?) – a maga traumatizáló kockázataival, emberi drámáival és esélyeivel tágabb értelemben – hazánkra is igaz. Nem utolsósorban éppen az ilyen alkotások nemzeti önismeretünket próbára tevő erején s e művek társadalmi nyilvánosságán, földolgozási képességén múlik kultúránk és nemzetünk jövője, hitelessége, identitása.

Egy másik egyetemi hallgató, Gucsi-Véghné Dobos Éva dolgozatát idézve, mintha sokan gondolkodnának így a jövő felnőtt generációjából is: *„Hogy megállítható-e a globalizáció negatív folyamatai, az attól függ, hogy a humánium felül tud-e kerekedni az anyagi javak birtoklási vágyán, és a megcélzott tömeg egyszer képes lesz-e kiművelni magát legalább annyira, hogy partnerként kelljen kezelni és ne csak a súlyos forintjaira és voksaira ácsingózzon a szellemi, politikai és gazdasági elit. De legfőképpen üdvöztető lenne, ha legalább a kultúra egyetlen megnyilvánulási formája sem válna politikai »oldalfüggővé«, és mint a Bródy János-féle zászló, »nem lenne játéka mindenféle szélnek«.*

Budapest, 2004. január 31.

ÁGH ATTILA

ÁLTALÁNOS MOZGÓSÍTÁS

I. AZ ÁLLAM ÉS TÁRSADALOM PARTNERSÉGE A 21. SZÁZADBAN

A magyar közgondolkodás a 21. század elején jórészt beragadt egy rossz ellentmondásba, az állam és a társadalom végletes szembeállításába és már régóta abban dagonyázik. Az állam és a társadalom éles szembeállításának megvoltak a történelmi okai, sőt számos vonatkozásban ez a szembeállítás jelenleg is érvényes, hiszen az állam túlhatalmával való szembefordulásnak és a civil társadalom autonómiájának még most is igen nagy a jelentősége. De az elmúlt évtizedekben világszerte fokozatosan mégiscsak az ellenkező tendencia kerekedett felül, nevezetesen az állam és társadalom differenciált viszonya, kölcsönös áthatása, egymásba-hatolása (interpenetrációja) és az együttes hatékonyságának növelése. Ebben a 21. századi értelemben mindkét szféra együttes radikális modernizációra szorul Magyarországon, ezt a programot nevezem általános mozgósításnak. A nyugati fejlődéshez való felzárkózáshoz és a sürgető EU-konformitáshoz mindenekelőtt túl kell lépni a két szféra üres ellentétén, közhelyszerű ütköztetésén, mert mind a kettőt mozgósítani kell, s ezt csak együttesen lehet. Az általános mozgósítás programja nem zárja ki az állami túlhatalom megfékezésének és ellenőrzésének történelmileg átöröklött feladatát, hanem éppenséggel a kölcsönös torzulások felszámolásán s a közös fejlesztésen, modernizáláson és mobilizáláson keresztül teszi azt lehetővé.

A modern államfelfogásnak abból kell kiindulnia, hogy a 21. század elejére az állam és a társadalom szférája

külön-külön is belülről erősen differenciálttá vált, s együttes képletük pedig a kölcsönös egymásba-hatolás modelljét mutatja. A radikális megkülönböztetést az állam és a társadalom között a végpontokon, a pólusokon természetesen elméletileg fenn kell tartani és a politikai gyakorlatban „működtetni” kell, mint a társadalmi ellenőrzés és ellensúlyozás – illetve a civil társadalom autonóm önszerveződése – mechanizmusait. Ezzel párhuzamosabban azonban egyre nagyobb figyelmet kell fordítani az állam és társadalom szférái közötti kontinuitásra és átfedésre, valamint az átmeneti és a hibrid formákra, hiszen a társadalmi ellenőrzési funkció is csak ezek rendszerében és összességében működtethető. Az állam és a társadalom teljes szembeállítására azonban teljesen idejétmúlt megközelítés, bár még mindig domináns a magyar közgondolkodásban és közbeszédben. Az állam a fejlett országokban ugyanis már szorosan összekapcsolódott és összefonódott a civil társadalommal, hiszen maga is létrehoz többé-kevésbé autonóm civil szervezeteket, továbbá jelentős mértékben megfinanszírozza és igen sokrétűen szabályozza a civil társadalom működését. A másik oldalról, a gazdaság felől közelítve is ugyanez a folyamat figyelhető meg. Az állami tulajdon és a magántulajdon, az állami és a magánszféra abszolút elhatárolása és szembeállítása már régen elvesztette az értelmét, míg persze érdemi, végső soron való megkülönböztetésük fennmaradt. Ebben ugyanaz a logika érvényesül mint a civil társadalom esetében, a két végpont (*állami monopólium – teljesen piaci szereplésű magánvállalatok*) között két nagyobb átmeneti típus is van (*piaci szereplésű köztulajdonú vállalatok – államilag szubvencionált magánvállalatok*). Kiterjedt formái vannak tehát az állami és a magánszféra együttműködésének (*public-private partnership*), vagyis a kölcsönös egymásba-hatolás itt is megfigyelhető, mint egyfelől az állami és közösségi szerepvállalás és egyben az állami szabályozás fokozatos kiterjesztése a privát szférára, amit másfelől a magánszféra fokozato-

san növekvő állami vagy közcélú felhasználása vagy bevonása kísér.

Ez a korszakos átalakulás azonban nem tükröződik a hazai szaktudományokban és a közgondolkodásban, legalábbis nem vezetett eddig egy olyan paradigmaváltáshoz, amelyre egy modern államfelfogás felépíthető lenne. A magyar közbeszédben az állam fogalma a hagyományos szóhasználat és az új funkciók ütközéséből adódóan elvesztette a kontúrjait, s ezért elmaszatolódott a jelentése a mindennapos vitákban. Inkább valamiféle homályos, hierarchikus értelmet nyert, miszerint az állam mindig az az intézmény, ami „*feljebb*” van és „*utasít*”. Emiatt a „*félállami*” szférák vagy a „*határon lévő*” köztisztviselők ténylegesen államként próbálnak fellépni a civil szerveződésekkel szemben, ezért a szerepzavarukban valóban utasítani akarnak és többnyire sikerül is nekik. Ez gyakori például az államigazgatás és az önkormányzati igazgatás viszonyában is, ami nyilvánvalóan alkotmány sértő. Az állam és a társadalom viszonyában tehát ma Magyarországon nem az állam és a társadalom modern, EU-konform partneri viszonya jelentkezik – bár egymásba-hatolásuk a maga eltorzult módján nálunk is végbement –, hanem az agresszív, valóban túlterjeszkedő állam áll szembe az ugyancsak „*tökéletlen*”, a közszféra lenyúlására törekvő civil társadalommal. Az állam gyakorlatilag megsérti a jogilag független testületek autonómiáját, a civil társadalom vagy a magángazdaság erős érdekcsoportjai pedig valójában „*privatizálják*”, „*elfoglalják*” maguknak az államot (*agency capture* vagy *state capture* az *angolszász politológiában*). Az egész probléma mögött a közszféra avagy a közszeaktor (*public sector*) kialakulatlansága, illetve eltorzulása rejtőzik, hiszen a közszféra a maga differenciáltságában az állam és a civil társadalom kiterjedt területeit együttesen átfogja, és ezért itt jelentkeznek összesűrűsödve a fenti ellentmondások.

A 21. század eleji gondolkodásnak tehát nem az állam expanziójától általában mint az erős és hatékony államtól kell féltenie a civil társadalmat, hanem a torz, túlhatalmú és

mindenbe szervesül beavatkozó államtól, amelynek meghaladása, radikális reformja nem kizárja, hanem feltételezi a társadalom „állami” expanzióját és egyben a saját intézményei gyors kiépülését, s ezzel a kettejük együttesen megnövelt hatékonyságát. De ugyanilyen veszélyes – sőt talán a demokratikus átmenet kezdetének ájult állapotában még veszélyesebb is – a civil társadalom agressziója a közügyek és a közjavak ellen, mert az erősnek vélt és beavatkozó hajlamú magyar állam valójában gyenge és törekeny, s könnyen túsul ejthető. A magyar állam ugyanis többszörösen is gyengének bizonyult, először is a neoliberális nemzetközi intézményekkel és modellekkel, másodsor a hazai multikkal és erős érdekcsoportokkal szemben, de harmadszor és végső soron alkalmazatlannak bizonyult arra is, hogy a törvényeket és a jogszabályokat eredményesen és gyorsan érvényesítse a magyar állampolgárokkal szemben. Mindent összevetve, az állam már régen a civil társadalom sáncain belül van, s a civil szféra is áthatotta – sőt jelentős mértékben „privatizálta” az államot, mi több sokan lenyúlták a közszféra egy darabját és „feudális” módon a közintézményekben egy-egy közfunkciót privatizáltak maguknak. A civil társadalom szabadságharcának jelszava tehát már nem lehet az állam és a társadalom 18–19-i századi típusú, a 20. századra még átfutó szétválasztása, hanem csak az állam és a társadalom nyugatias, differenciált és dinamikus, a 21. századra előretekintő szintézisének megteremtése.

II. A HATÉKONY, „EREDMÉNYES” ÁLLAM PROGRAMJA

Nemzetközi szintén a 20. század utolsó negyede az állam ostromáról szól, de maga a 20. század az állam viszsztatérésével, a hatékony és eredményes állam (*effective state*) jelszavával végződött. A globalizáció első diadalittas periódusa után jött a fordulat 1997-ben, amelynek során a nagy nemzetközi intézmények, mint a Világbank és a

Nemzetközi Valutaalap, évi Jelentései korrigálták előrejelzésüket a nemzetállam közeli haláláról, és eldobták korábbi, uniformizált receptjüket az olcsó és karcsú állam megvalósításáról. Újólag kiderült, hogy a gazdasági változások társadalmi automatizmusai nem dühörögnek végig minden országon, ahogy ezt már a második világháború után is megjövendölték a közpolitika (*public policy*) amerikai megalapítói, mégis újra rákezdték erre a hamis dallamra a tulajdonképpeni globalizáció kezdetén, a hetvenes évek végén. A fenti paradigmaváltás ténye és ezzel a két globalizációs korszak alapvető különbsége azonban még mindig nem vált közzismertté Magyarországon. Még mindig az „*állam elhal, ints neki*” rossz közhelyei dominálnak és a neoliberalizmus „*minél olcsóbb és kisebb, annál jobb*” típusú lapos ideái uralkodnak ahelyett, hogy a megerősített, a hatékony és eredményes állam elve került volna a hazai viták középpontjába.

Nyugat-Európában is komoly hatása volt az amerikai eredetű államellenes hisztériának, de sohasem vált uralkodó gondolatá és végképp nem vált az állami-társadalmi élet szervező elvévé az Európai Unióban. Nyugat-Európát az állam „*pulzálásának*” – kiterjeszkedésének és összehúzódásának – sokkal nyugodtabb ciklusai jellemzik az elméletben és a politikai gyakorlatban egyaránt. Nevezetesen, a külső körülmények nyomására az államnak újabb és újabb feladatokat kell felvállalnia, ezért időről időre túlterjeszkedik és túlterhelődik. Ekkor jogosan hangzanak fel a drága és rossz hatékonyságú állammal szembeni tirádák, de bekövetkezik a korrekció is, amelynek során az állam lead funkciókat és kompetenciákat (*devolution*). Ezzel egyben hatékonyabbá is válik, és jobban tudja a belépő új funkcióit is ellátni, vagyis a döntéseit megvalósítani képes, eredményes állam lesz. Az európai jelszó tehát nem a kis, karcsú és olcsó állam, hanem az erős és hatékony, vagyis az „*eredményes*” állam. Az európai gondolkodás nem spórolni akar az államon vagy visszaszorítani azt, hanem hatékonyan működtetni szeretné a maga legitim területén és átfogó kapcsolatainak egész

rendszerében. Ezért az sem véletlen, hogy az állam teljesítménye (*performance*) és adminisztratív kapacitásának fokozása áll az EU-követelmények sorában az első helyen az új tagállamokkal szemben. Ez a követelés teljesen jogos, mert az új tagállamok elmaradottsága sokkal nagyobb az intézményépítésben és az állami kapacitásban, mint a gazdaság területén.

A nyugat-európai államok belső differenciálódásának térképe ugyan a központi kormányzat terjeszkedését mutatja a felsőbb szinten, de ennek dinamikáját jóval meghaladja az alatta lévő „félállami-félkormányzati” szféra terjeszkedése, mivel gyors és hatékony mechanizmus alakult ki a devolúcióra, úgymond az ügyeknek az „ügynökségekre” való leadására. Voltaképp ez is decentralizáció, vagyis a politikai döntéshozatalnak alsóbb szintre, az ügyekhez közelebb vitele és egyben szakmaibb (*policy*) intézése, bár ennek markáns terepe inkább a társadalmi szintre, s azon belül is a „középre” való lehozatal. A társadalmi belső differenciálódás ugyanis két szintet képez, „fenn” a társadalmi középpel és „lenn” a társadalmi alapszinttel, a megszokott fogalmakkal szólva a mezopolitikával és a mikropolitikával. Az igazi decentralizáció tehát az, amikor az „állami” döntéshozatal lekerül a társadalmi közép szintjére, amely egyben a szervezett civil társadalom tetőszintjének, vagyis a csúcsszervezetei szintjének is tekintendő. Végül az állami szabályozás és finanszírozás ugyancsak legitim módon leér a szervezett civil társadalom alapszintjéig, az egyesületi szintig is. De ez csak akkor legitim, ha érdemi beavatkozás nélkül történik, azaz csupán a felügyelet jogának érvényesítésével az átruházott közfunkciók teljesítése felett.

Ez a négy szintű „partnerségi” struktúra nem egy ideális, hanem nagyon is gyakorlatias modell Nyugat-Európában, amit az Európai Unióban már erőteljesen kiegészít a többszintű kormányzás és a horizontális szervezettség elve. Nem arról van szó, hogy a fenti négy szintre tagolódott és egymással a partnerség és a kölcsönös egymásba hatolás elvén alapuló intézményrendszer mindig tökéle-

tesen működni, hanem arról, hogy a felbukkanó túlhatalmat és túlbujánzást mindkét oldalról – az állami beavatkozás vagy a „privatizálás” oldaláról – egyaránt megfékezik a korrekciós mechanizmusok, vagyis a torz szerkezet nem intézményesül, legfeljebb időnként átmeneti működési hibák jelentkeznek. Manapság tehát elkerülhetetlen, hogy az állam belépjen a civil szférába is, de nem azért, hogy annak önállóságát letiporja, hanem azért, hogy annak kiterjedő közfunkcióit megtámogassa, vagyis a közjavak nevében és érdekében megsegítse és ellenőrizze. A magyar intézményrendszer ezek szerint olyan távol van az eurokonformitástól, mint Makó Jeruzsálemtől, ellenben folyik a nyilvános handabanda az erős államról meg a gyenge államról, valamint az olcsó államról és a pazarló államról. Ez az álvita nem vezet sehova, mert a legyengített állam pazarol a leginkább, s főképpen a mellődöngető erős állam a leggyengébb, mert tönkredönti magát, de semmi se valósul meg a voluntarista döntéseiből, ugyanis képtelen a végrehajtásukra. Magyarországon tehát az intézményrendszerben a negatív összegű játék a főszabály, vagyis az intézmények ütközése és a kompetenciákért való tisztességtelen verseny, amely együttesen lerontja valamennyi szint hatékonyságát és végül is csökkenti az egész ország adminisztratív kapacitását.

Az EU-ban viszont az állam nem a hatalmának korlátját, hanem akaratának végrehajtóját látja a civil társadalomban, azaz megkezdődött a pozitív összegű játék. Az intézmények versengése természetesen folyik, de éppen ez biztosítja a devolúció egész társadalmat függőlegesen átfogó mechanizmusának működését, azaz a pulzálás logikájának vagy ciklikus mozgásának megfelelően a funkciók szakaszos leadását. Még erőteljesebben érvényesül ez a kontrollmechanizmus az intézmények EU szintű, horizontális kiépülése következtében, amelyben a „nemzeti”, tagállami intézmények mint politikai aktorok az EU összes tagállamában közös szervezetet, „kormányzást” szintet alkotnak, s együttesen vesznek részt a devolúciós nyomásban a központi állammal és a kormányzattal

szemben. Ezért foglalható össze az EU szóhasználatában az egész folyamat a kormányzatról (*government*) a kormányzásra (*governance*) való áttérésben, ami nem azt jelenti, hogy a keményen jogilag szabályozott formák eltűnnek, és csak a puha szabályozási formák maradnak, hanem azt, hogy az egyes intézményi szinteken ezek a formák a megfelelő arányban vegyülnek, és az egész intézményrendszert egyre inkább a kormányzás lágyabb folyamatai jellemzik

Az állam-társadalom partnerség elvén nyugvó kormányzás és a belőle adódó nagy és hatékony adminisztratív kapacitás kérdése már túlvisz az államon, az egész társadalom potenciálja felé. De még egy pontot tisztáznunk kell az „eredményes” állam kérdéskörében, ami Magyarországon nagyon aktuális. A „*political leadership*” igénye Nyugaton is óriási, ami az erőskezű, határozott és kezdeményező politikai irányítást jelenti. Ez nem ellentétes a demokráciával, hanem éppenséggel annak hatékonyságát segíti, mivel a bonyolult és gyorsan változó világban igen fontos, hogy egy országnak legyen gyors és hatékony döntésre alkalmas politikai vezetése, amelyet a szakirodalom újabban „*kormányzati centrumként*” (*centre of government, COG*) is emleget. A kormányzati centrum nem túlhatalom, hanem a hatékonyság záloga, s ezért intézményileg és személyekben megtestesülve is meg kell jelennie. Márpedig nálunk az erős és határozott – azaz gyors, hatékony és demokratikus – vezetés a legnagyobb hiánycikk. Ki tudja, hogy mi ártott eddig többet az országnak: a kormányzati túlkapások és túlhatalomra való törekvések vagy a hatalmi bénultság, a döntéshozatalra képtelenség és az állandó halogatás?

III. A TÁRSADALMI KAPACITÁS MOZGÓSÍTÁSA

Minden társadalom szinte végtelenül gazdag társadalmi erőforrásokban és azoknak csak csekély részét mobilizálja, de a magyar társadalom bizonyára a sor vége felé kul-

log a modern, fejlett társadalmak között azok felszabadítása tekintetében. Márpedig a lappangó erőforrásból csak a mobilizálás és felszabadítás – azaz a társadalom emancipálása – révén lesz működőképes társadalmi kapacitás. Nem mehetünk itt vissza a magyar történelembe, még az elmúlt évtizedekbe sem annak a megállapításnak a bizonyításához, hogy a társadalomtörténetet a társadalmi erőforrások mozgósításának formái korszakolják. Nálunk is a foglalkoztatás nagy történelmi típusai következtek egymás után, mint a népesség átvonulása a mezőgazdaságból az iparba majd a szolgáltatásokba, de a mozgósítások történetében például az is külön fejezet, hogy a nőket bevonták a foglalkoztatásba. Szoros összefüggés figyelhető meg a gazdasági aktivitás és a társadalmi-politikai aktivitás között, magyarán, a gazdaságilag marginalizáltak vagy kizorítottak a társadalmi-politikai színtéren is marginalizálódnak vagy kiszorulnak, vagy éppenséggel a „voice” vagy a teljes „exit” helyett az „anómiás” aktivitásra kényyszerülnek.

Jelenleg a magyar társadalom a fél oldalára lebénult, mert a lakosság közel felét kiütötte a rendszerváltás. Nem csak elavulttá tette képzettségüket és a társadalmi viselkedési módjukat, hanem jórészt ki is zárta a korrekciós lehetőségekből. Akárcsak az állam és a közsféra „*lerombolása*” esetében, a történelmi inga megint túllengett a társadalmi erőforrások tekintetében is. A szövetkezet szitokszó lett, holott az EU-ban a nagy témák és a komoly történelmi perspektívák közé tartozik. Ha túllépünk a volt „*térszek*” szűkös horizontján, akkor a szövetkezetek különös jelentősége rögtön szembetűnik, hiszen a pozitív összegű játék, a társadalmi erőforrások mozgósítása általános modelljét, a társadalmi kapacitás maximalizálásának egyik fő eszközét láthatjuk meg bennük, amelynek irányába a nyugati társadalmak mozdulnak. A szövetkezet és a szövetkezés egyben az intézményépítés alapmodellje is a civil társadalom alapszintjén mint az önkéntes társulások (*voluntary associations*) létrejötté, az egyéni energiák összegezése. Hosszan lehetne értekezni arról, hogy a

jelenlegi nonprofit vagy alapítványi formák, a termelésre vagy közszolgáltatásokra irányuló civil szerveződések mennyi energiát szabadítanak fel és mennyi értéket termelnek akár a közgazdaságtan szigorú mércéje szerint is. Annál nyilvánvalóbb azonban, hogy az alacsony gazdasági aktivitási ráta és az elhelyezkedési lehetőségek hiánya gazdaságilag is milyen pazarlást jelent és a lelkekben milyen pusztítást végez. Ránk szabadítja a társadalmi káosz, az „anómia” régóta nem ismert mértékét is, tehát a népesség felének lebénítása, marginalizálása, durva elszegényítése a közrend fenntartása oldaláról még költséges mulatság is. Egészében véve a civil társadalom alapszintjén nincs a virtuális aktivitásnak elégséges és megfelelő intézményi kerete és közpolitikai terepe, ezért elvész a társadalmi erőforrás jelentős része is. Az államnak pedig nem távol maradnia kellene a „magánélettől”, amint jórészt teszi, hanem sokkal inkább partnerként kellene megjelennie a civil társadalom építkezése során, mert a nagy összeomlásból a maguk erejéből nem mindig és mindenütt tudnak talpra állni és szövetkezni az emberek. Ezért lett a szervezett civil társadalom maga is aszimmetrikus szerkezetű a nyertesek túlreprezentáltságával és a vesztesek alulreprezentáltságával, ami ugyancsak az állami lebénultság mint az intézményépítés hiánya számlájára írandó.

Talán még ennél is nagyobb pazarlás a társadalmi közép fejletlensége, kiépítetlensége mint alacsony intézményi sűrűség közepén. Gyengék és ósdiak a jobb sorsra érdemes szakszervezetek, ide-oda billegnek az állam által hol leszűkített, hol kibővített mozgástérben a gazdasági és szakmai kamarák, de még az intézményesülés kezdeti fázisában tartanak a munkáltatói érdekszervezetek is. Inkább hiányoznak, mintsem akár gyengék lennének a területi szerveződések, most alakulnak a kistérségek és szinte még csak papíron léteznek a régiók. Valóságos intézményi űr van közepén, ami látszólag kedvez az állami túlhatalomnak, azonban sokkal inkább az állami kudarc állandó forrása és egyben hatékonyságának kor-

látja, mert csak az oda decentralizált döntések biztosíthatnák a közakarat végrehajtásának eredményességét és hatékonyságát. De a civil társadalom is vesztes, mivel ahol nincs szervezet, ott nincs érdekképviselő sem, csak intézményesült érdeksérelem és alulreprezentáltság. Ez a ketős kiütés állapota, mert sem az állami akarat, sem a társadalmi és területi szereplők akarata nem érvényesül. Felül labanckodás, alul kuruckodás, az EU pedig kínosan mosolyog rajtunk.

Összegezve az elmondottakat, a társadalmi erőforrások mozgósítása és a társadalmi kapacitás megnövelése egyrészt konkrét, értéktermelő, közpolitikai tevékenység (*policy*), másrészt a szervezettségből adódó érdekképviselő és egyensúly az állami formákkal szemben (*politika*), harmadrészt az egész társadalom hatékonyságát növelő tényező, így az állami kapacitás növelésének fő útvonala is. A magyar társadalom tehát egyszerre szegény és pazarló, mert elpazarolja a társadalmi energiákat, még hozzá sokféle módon, az alacsony gazdasági és a még alacsonyabb szintű társadalmi aktivitás révén, mert hiányzik az intézményesült civil akciók hálózata. Fel kell tehát szabadítani a szunnyadó energiákat, és ebben az állam és a társadalom nem ellenségek, hanem partnerek és szövetségesek. Ez az általános mozgósítás csak Magyarországról látszik utópiának, az EU-ban már tényleges gyakorlat vagy közvetlen cél. A kilencvenes évek eleje óta többször változott az államfelfogás, most a 21. század következő évtizedeire előretételezve az EU-konform, azaz az eredményes és hatékony, az esélyteremtő, rásegítő, szociális biztonságot nyújtó állam megteremtése a cél.

BALOLDAL ÉS HALADÁS

A huszadik század jelentős politikai és ideológiai vonulata a baloldaliság, amely a század első felében kifejezetten haladó volt. A második felében – elsősorban a magukat szocialistának (más változatban: kommunistának) nevezett rezsimek működése következtében – részben elvesztette progresszív jellegét. A szocializmus államkapitalista, diktatórikus vezetésű országokat jelentett. Az ezredfordulón a baloldal a szociáldemokrácia különféle irányzataihoz kapcsolódva erőteljesen törekszik saját megújulására. Ez az írás azt elemzi, hogy a huszonegyedik század Magyarországa számára mit ígér a baloldaliság¹.

A történelem nem kedvez az ideológiáknak. Akár az időjárásban, a társadalomban is csak a múltat lehet jól leírni. Ami az események befolyásolását illeti, a történelem tanulsága szerint erre egy-egy kiemelkedő személyiségnek nagyobb esélye volt, mint az ideológiáknak.² A baloldali, szocialista, szociáldemokrata megközelítéseket nem ideológiának, hanem *értékrendnek*, értékválasztásnak tekintjük.³ Akár-

¹ Az írás igen gyakran használ politikai fogalmakat. Ezek értelmezése sokszínű, gyakran egymással ellentétes, vitatható is lehet. Az alkalmazott fogalmi meghatározások nem viták céljára szolgálnak, csak értelmezési kereteket adnak.

² Ideológián azt a hidat értjük, ami világnézetünket, meggyőződéseinket, értékeinket, erkölcsünket összeköti a világvalós eseményeivel. Az ideológia hidján át próbálják meg a teoretikusok értékeiket a mindennapok számára közvetíteni. Az ideológiát tehát nem eszmerendszerként, hanem értékeket közvetítő megoldásként tekintjük.

³ Nem foglalkozunk a baloldallal kapcsolható szervezetekkel (pártokkal), a szocializmussal mint államformával, a különféle szocialista önelnevezésű irányzatokkal, a szocialista, szociáldemokrata vagy baloldali elnevezést is viselő eszmeáramlatokkal. Nem hagyatkozunk szocialistának vagy baloldalinak tekintett teoretikusok megállapításaira sem, amelyek gyakran egymástól eltérő módon közelítették meg a fogalmat. Ha a kérdés az, hogy az értékek miként használhatók a társadalmi haladásban, hogyan jutnak el a mindennapokhoz, akkor az ideológiák szerepét értékelnénk. Jelen elemzésünk azonban az ideológiai problémáktól eltekint.

csak az időjárásban, a civilizációs beavatkozások eddig többnyire nem kívánatos hatásokat értek el. A történelemről is él az a gyanúnk, hogy az emberi beavatkozás a társadalmi fejlődés öntörvényeibe általában káros és szerencsétlen. Új történelmet többnyire demagóg politikusok ígérnek.

BALOLDALI ÉRTÉKREND

A baloldali, szocialista vagy szociáldemokrata szavak tartalma nagyon tarka, sőt szélsőséges lehet. Ebben a korántsem egyszerű helyzetben foglaljuk össze nézeteinket a baloldali értékrendről. Tesszük ezt annak érdekében, hogy amikor a haladás paradigmáját elemezzük, világos legyen, milyen összefüggésben vetjük össze a baloldalt a progresszióval.

A baloldali értékrend egyik pillére a problémák *társadalmi* megközelítése. A baloldal számára a jelenségek, események megítélésének fontos szempontja, hogy azok miképp hatnak a társadalom egészére. Meg szoktak különböztetni kisebb és nagyobb közösségeket, mint például helyi (települési) és országos (állami vagy nemzeti) hatásokat. Jellemzően azonban a társadalmi hatásokat az egész emberiségre értelmezik. Ez a (mai szóval: globális) kiterjesztés a baloldali gondolkodás sajátja. A társadalmi megközelítésen az egyének, csoportok, közösségek társadalmi státusát, annak a megítélését, mozgásukat, változásukat értik. A társadalmi helyzet egyébként sokféleképp értelmezhető, mint például vagyoni, hatalmi, részesedési, hozzájárulási, ellátási, részvételi stb. szempontok.

A baloldali eszméket problémakezelési értelemben is globálisnak (korábbi szóhasználat: internacionalistának) tekintették. Bár elismerték a nemzeti, történelmi, gazdasági és egyéb sajátosságok szerepét, de a baloldali gondolkodás mindig is hajlamos volt világméretű és osztársadalmi mércék alkalmazására. Ennek egyik következménye, hogy a baloldali mozgalmak internacionális szerepeket, kapcsolatokat hoztak létre és vállaltak. Ezek gyak-

ran túlléptek a nemzetközi együttműködés szokásos és bevált keretein. Ideológiai alapon világmozgalmakat akartak létrehozni, amelyeknek nyomai még ma is érzékelhetők. A világforradalom nem csak eszme, hanem politikai intézmény is lett. A valós körülményektől jócskán elszakadt „*forradalmi*” nézetek a sajátosságokat, a különbségeket nem tekintették fontosnak. Ez nem kis mértékben járult hozzá a baloldali gondolkodás leértékel(őd)éséhez.

A baloldali megközelítés további pillére a különböző okokból létező társadalmi különbségek, feszültségek *kiegyenlítésére*, mérséklésére irányuló törekvés. A baloldaliság sajátja a társadalmi szereplők egyenlőségének, egyenrangúságának fontossága. A hatékonyság és az igazságosság dichotómiájában⁴ a baloldal az igazságosságot tartja előbbre valónak. Az igazság szorosan kapcsolódik a társadalmi különbségek mérsékléséhez, elviselhető vagy elfogadható szintjéhez. A társadalmi egyenlőtlenségek-ből következő feszültségek eltüntetése érdekében nyilvánított vélemények tették a baloldalt haladó és népszerű irányzattá.

A társadalmi különbségek kiegyenlítését az *esélyegyenlőség*, az esélyteremtés szolgálja. Fontos, hogy az embereknek (csoportoknak) legyen lehetősége társadalmi korlátjaikból kitörni, esélyeket szerezni egy számukra kedvezőbb társadalmi státus eléréséhez. A baloldali gondolkodás egyik sajátossága, hogy az esélyegyenlőség, az esélyteremtés lehetőségének feltételeit döntően az intézményesített, a politika eszközeivel támogatott mód-szerekben látta. A társadalom önmozgása, az egyéni érdek és motiváció, mint az esélyteremtés motorja, a baloldali gondolkodók szemében nem tűnik sem elégséges, sem hatékony megoldásnak. A piaci mechanizmusokra épülő, gazdaságukat nagyrészt versennyel serkentő társa-

⁴ Utalunk arra a történelmi tapasztalatra, mely szerint a hatékony rendszerek általában korlátozottan igazságosak, ugyanakkor az igazságos rendszerek csak kevésbé hatékonyak.

dalmakban az esélyteremtés fontos része a piac, a „*láthatatlan kéz*” néven közismert önszabályozás.⁵

A baloldali gondolkodás erősségeként szokták jellemezni a *szociális érzékenységet*. Ezt nem csak általában, hanem kifejezetten a hátrányos helyzetű társadalmi rétegek, csoportok és személyek érdekében végzett tevékenységgel lehet azonosítani. A baloldali politizálás fontos kellékei a szociális programok. Ezek a társadalmi igazságosság és szolidaritás jegyében valósítanak meg olyan elképzeléseket, amelyek segítik a rászorulókat.⁶ A szociális gondoskodás fontos alapelve a juttatás, amit nem arányosan, hanem a valós élethelyzetek alapján adnak (pozitív megkülönböztetés). A szociális érzékenység kiterjed a társadalmi lét minden területére, a hátrányos helyzetűek sok csoportjára. Az átfogó gondoskodás intézményrendszerét szociális védőhálónak nevezik, amelynek legfőbb szálait a baloldal szerint az állam tartja kézben.

A baloldaliság további fontos eleme a *szolidaritás*, a közösségvállalás. A társadalomban még a jelentős személyiségek is csak kivételes esetekben képesek elképzeléseiket egyénileg érvényre juttatni. Az akaratérvényesítés hatékony formája az összetartás, a közösségképzés. A társadalmi változások motorját a közakarat, a jelentős súly, sőt a többségi erő szokta jelenteni. Kivált így van ez a demokratikus rendszerekben, ahol minderre jogi garanciák is vannak. A baloldallal az ősi *fair play* szabályt követi, mely szerint szolidaritásra általában a gyengébbeknek van szükségük. A hatalom rendelkezik azokkal az előnyökkel, amelyekkel szemben szükség van összefogásra, közösségvállalásra. A baloldali szolidaritás alapvetően a társadalmilag hátrányos helyzetűek közti összetartást, többnyire a vagyonilag hátrányosak közösségét jelenti. A szolidaritás alapja az empátia, a mások helyzetébe való beleélés.

⁵ A baloldaliak az esélyteremtés kapcsán többnyire nem vették észre, hogy éppen a kapitalizmus, a piacgazdaságok kínálják az esélyegyenlőség megteremtésének egyik hatékony formáját: a versengés révén elérhető gazdasági előnyöket és az ebből következő esélyeket.

⁶ Vitatott, hogy a szociális programokat általános emberjogi alapon vagy a rászorultság elve szerint kell-e megvalósítani.

A baloldali gondolkodás a kiegyenlítéshez és az esélyteremtéshez kapcsolódva fejezte ki azt a társadalomképet, amelyre törekedett. Ezek a *kizsákmányolásmentes* viszonyok. Ez döntően a gazdasági életre vonatkozott, de lehet átvitt értelemben is használni. A kizsákmányolás fogalmi körét a baloldali gondolkodók jól megalapozták, és ezen megállapítások többsége a mai napig érvényes. A kizsákmányolást alapvetően a kapitalizmus viszonyai közt elemezték, így annak mintegy szinonimája, sőt állandó jelzője lett. A kizsákmányolásmentes társadalom és a kapitalizmus összeegyeztethetetlen fogalmak lettek. Ebből következően az igazságos, azaz kizsákmányolás nélküli társadalom a kapitalizmusban a klasszikus baloldali gondolkodók szerint nem lehetséges. Ez a logika vezetett oda, hogy egy igazságosabbnak vélt, kizsákmányolásmentes társadalom képét vázolták fel, mint a kizsákmányoló vagyis kapitalista társadalom alternatíváját. Ebben a tőke jövedelem- és értékteremtő képességére alapozott egyéni jövedelemszerzésnek nem volt helye. A tőkejövedelem – mint a kizsákmányolás egyik megnyilvánulása – tagadása mellett a kapitalizmus olyan lényeges elemeit is elvetették, mint az egyéni érdekek és a piaci mechanizmusok közvetítette verseny hajtóereje. A kizsákmányolásmentes társadalom utópisztikusnak bizonyult. A baloldalnak ez a hatalmas huszadik századi történelmi kísérlete – élve a kapcsolódó szójáték lehetőségével – kísértetté vált.⁷

A kizsákmányolásmentes társadalom mint ideális kép felvázolása során kifinomodott, hogy a társadalom egészében és ezen belül is különösen a gazdaságban szükséges az *állami szerepvállalás*. Az állam, vagyis a résztvevők által ellenőrzött hatalom, a baloldali értékrendben jelentős szerepet kapott. A társadalomtudományok és ezeken belül a közgazdaságtan sokféle nézetet ismer az állami szerepvállalásokról. Ezek között mind a korai kapitaliz-

⁷ Kísértet járja be Európát, a kommunizmus kísérlete. Ez a Kommunista Kiáltvány, a baloldali ideológia egyik fontos dokumentumának kezdő sora (Marx, K. – Engels, F. 1848).

mus, mind a modern piaczgazdaságok vezérelte viszonyok között is sok jelentős állami szerepvállalásra épülő felfogás található.⁸ A baloldal vélekedése általában a társadalom egészét reprezentáló közösség, az állam szerepének felértékelése.⁹ Az államot általános szabályozó erőnek tekintették és tőle várták a társadalom ésszerű és igazságos működtetését.¹⁰ Az már csak hab a tortán – és nem is a baloldaliság szerves tartozéka –, hogy az állam nevében sokszor egy magát baloldali politikai erőnek deklarált párt gyakorolta a hatalmat (állampárt). Ez a jelenség és az ebből következő visszasságok ugyancsak jelentős szerepet játszottak a baloldali gondolkodás leértékelődésében.

A baloldali gondolkodás további sajátossága az *egyéni*nek a *kollektív érdekek alá rendelése*. Az egyéni és kisebb kollektívákra épülő kezdeményezések másodrendű szerepeket játszottak. Kialakítottak egy érdekhierarchiát, amelyben az első a közösségi (társadalmi) érdek, ezt követik a csoportok (osztályok, kollektívák) érdekei, és csak ezek után érvényesülhetnek az egyéni érdekek. Ez a megközelítés az egyéni érdeket, motivációt kevésbé tartotta fontosnak és hatékonnak, mint a közösségi szempontokat. A baloldali gondolkodásra az a jellemző, hogy a közösségek jelentősebbek, fontosabbak benne, mint az egyének. A társadalom működésének, fejlődésének fő hajtóerejét a jól szervezett közösségben látták. Az egyéni ambíciók a baloldali világmépben háttérbe szorultak.¹¹

⁸ Általában Keynes, J. M.-et szokták emlegetni mint az állami szerepvállalás egyik legjelentősebb közgazdasági képviselőjét.

⁹ Baloldali gondolkodók is eljutottak az állam jövőbeni szerepének tagadásához, az állam megszűnésének gondolatához.

¹⁰ A baloldali államelméletek a társadalmi fejlődés utópista elemzésében eljutottak odáig, hogy a jövőben a társadalmat mint közösséget önszabályozó rendszernek vélték, és ezzel az állam szükségességét hosszú távon tagdták. Ilyen nézetekig azonban nem csak baloldali ideológusok jutottak el.

¹¹ Azt, hogy az egyéni ambíciók a társadalmi érdekekhez viszonyítva kevésbé fontosak, nem csak baloldali gondolkodók vélik. Sokak feltételezése szerint az egyéni érdekek szükségszerűen ütköznek a közérdekekkel. Más megfogalmazásban: ha az egyén jól jár, akkor a társadalom szükségképp veszt. A. Smith óta ismert e megközelítés hamis volta. A társadalom fejlődését éppen az szolgálja, ha az egyéni boldogulás egyben társadalmi előnyöket is hordoz.

A baloldali értékek között kell megemlíteni, hogy az emberek – politikai szóhasználatban a dolgozók – képesek és hajlamosak is *önszervezésre*. Az önszerveződő kollektívák jelentik egyben az akaratérvényesítés és az érdekképviselő fórumait. Az önszervezés a szolidaritási eszme megnyilvánulása. A baloldal az önszervezést olyan fontos tulajdonságnak tekintette, hogy társadalomképébe az önszerveződő kollektívák többféle formában és módon is beépültek. Az önszervezést a baloldal szívesen intézményesítette, azaz kvázi elvárássá (egyes esetekben kötelezettséggé) emelte. Az önszervezés egyébként nem csak a baloldal értékrendjében kapott jelentős helyet. A képviselői demokráciák alapja az állampolgárok önszerveződő csoportjai. A baloldali vízióban azonban ezek az önszerveződések nem egymással vetélkednek, hanem egymást erősítik a közös nemes célért, a társadalom jobbításáért. Az önszerveződések baloldali történelmének legjelentősebb megnyilvánulása a munkásmozgalom, ami politikai erővé nőtte ki magát. Az önszerveződések mai formái a civil kezdeményezések.

A huszadik század végi baloldali gondolkodás és a szociáldemokrácia, mint a legmarkánsabb baloldali eszmeáramlat, tipikusan hibrid. Megtalálhatók benne a klasszikus elvek mellett az olyan gondolatok is, amelyek nem tartoznak a hagyományos baloldali értékrendhez, de nem is állnak azzal ellentétben. A szociáldemokrácia mint ideológia önmagában is nagyon tarka.¹² A baloldali gondolkodás néhány ortodox áramlattól eltekintve *nyitott, befogadó* természetű, kapcsolódhat más nézetekhez is. Az utóbbi néhány évtized tapasztalatai szerint a baloldal nagy erénye a változásokhoz való alkalmazkodás, azaz a *tanulási*, megújulási képesség.

Összefoglalva a következőket tekinthetjük baloldali értékrendnek:

- a problémák társadalmi hatásuk oldaláról történő megközelítése, nemzetközi, akár globális felfogás;

¹² A szociáldemokrácia legújabb ideológiáját például divatosan harmadik utas megközelítésnek is szokták nevezni.

- a társadalmi különbségek kiegyenlítésére való törekvés, esélyegyenlőség, esélyteremtés;
- szociális érzékenység, különösen a hátrányos helyzetűek irányában, szolidaritás, hajlam a másokkal való közösségvállalására;
- a kizsákmányolás elítélése, kizsákmányolásmentes társadalmi idea, az állam társadalmi felelősségének, szerepvállalásának hangsúlya;
- a közösségi, kollektív érdekek egyéni érdekek elé helyezése, az önszervezés és önszerveződés fontossága;
- nyitott, befogadó, változásérzékeny és tanuló.

A felsorolt értékekről már *prima facie* is megállapíthatóak, hogy azok nem kizárólag a baloldali gondolkodásban vannak jelen. A különféle ideológiai irányzatok sok olyan elemmel rendelkeznek, amelyek a baloldalisággal is rokonságban vannak. A szociális érzékenység, a magas fokú szociális ellátás például szinte minden fejlett társadalom sajátja (vö. szociális piacgazdaság, jóléti állam). Az állam társadalmi szerepvállalása térben és időben, változó történelmi körülmények között gyakran erősödött nem baloldali politika részeként is. A társadalmi érzékenység szinte minden demokrácia fontos jelzője – kivált választási időszakokban.^{13, 14}

¹³ Az egyik első állami szolidaritási intézmény, a társadalombiztosítás kezdeményezője Bismarck kancellár volt, aki aligha tekinthető baloldali gondolkodónak.

¹⁴ Érdemes felsorolni néhány olyan értéket, amelyet a problémák baloldali megközelítése során többnyire elhanyagoltak. Ilyenek például a nemzeti, nemzetiségi problémák, az etnikai kisebbségekkel való szolidaritás, a vallási és erkölcsi kérdések kezelése, az egyéni boldogulás, vagyonosodás megbecsülése és társadalmi hajtóerejének elismerése, a különbözőségekből, másságból, az alternatívákból következő cselekvések pozitív értelmezése, az egyéni tulajdon társadalmi szerepének elismerése, a családi élet jelentősége stb. A jobboldali értékrend néhány markáns, a baloldal számára nem elfogadható eleme például hogy rendpárti, hatalomcentrikus, társadalommegosztó, szegregáló, kiváltságokat elismerő, etnikai, vallási (különösen a keresztény) tanokat értékképzőnek elfogadó, állapotfenntartó, konzerváló, konszenzus helyett többségi elvű, nemzetieskedő stb.

HALADÁS, MODERNIZÁCIÓ

Annak érdekében, hogy megvizsgálhassuk, mi a baloldali értékek szerepe a társadalmi haladásban, összefoglaljuk a progresszióra vonatkozó nézeteinket.¹⁵ A haladás lényege (ha egy jelenségre ezt egyáltalán értelmezni lehet, akkor mondhatni: célja, értelme) a *problémamegoldás*. E megközelítés a technikai haladásra éppúgy érvényes, mint a társadalmi fejlődésre. A haladás általában változtatást igényel. A társadalmi haladás azt jelenti, hogy a közösségben felmerült problémákra jobb válaszokat, megoldásokat találunk, mint amelyek azt korábban jellemezték. A jobb megoldáson azt értjük, hogy az érintettek számára kedvezőbb, elfogadhatóbb helyzet alakul ki. Végső fokon a társadalmi haladás „*célja*” a jobb életminőség.

Mindenekelőtt megállapítjuk, hogy a *haladás pozitív érték*. A haladást értékesebbnek tekintjük, mint a meglévő viszonyok fenntartását vagy esetleg a korábbi állapotokhoz való visszatérést. A haladás a fennálló viszonyokat tudatosan kívánja megváltoztatni, azaz tökéletesedésként, jobbitásként értelmezzük. A baloldali értékek megvalósulását, társadalmi érvényesülését haladásnak tekintjük.

A társadalmi haladás egyben modernizáció,¹⁶ amely jobb, eredményesebb, hatékonyabb vagy igazságosabb társadalmakat jelent. Az emberiség történetében ez eddig csak két alkalommal történt a technikai fejlődés hatására. Az első az ipari forradalom, amelynek nyomán kialakult a modernnek nevezhető kapitalizmus. A második napjainkban zajlik. Az informatika (és vele az elektronika és a távközlés) fejlődése hatására a társadalom is megváltozik. Társadalmi fogalmi rendszerünkbe ezt még nem tudjuk beilleszteni, ezért régi ismereteink szerint próbáljuk ezt a

¹⁵ A fejlődés, progresszió, modernizáció, korszerűsítés és más hasonló fogalmakat összességükben *haladásnak* nevezzük, miközben elfogadjuk, hogy ezek egymásnak csak korlátozottan szinonimái. A társadalmi haladás értelmezésében a fentebb említett fogalmak a köznapai szóhasználatban igen közel állnak egymáshoz.

¹⁶ A modernizáció mint újdonság az eddig fel nem használt tudás, ismeret alkalmazását jelenti.

modernizációt is elnevezni. Hol globális demokráciának, hol hálózatosodott világrendszernek, hol informatikai társadalomnak nevezik.

A kérdés az, hogy a technikai civilizáció hatására kialakuló új, modern társadalmak mit képesek kezdeni a korábban, más viszonyok közt kialakult olyan értékrendekkel, mint például a baloldali gondolkodás. A baloldali értékek képesek-e a megváltozott világban is hatni, azaz modernizálódhatnak-e. Jelenleg kontinensünkön a legnagyobb politikai (és társadalmi) változás a volt szocialista blokk összeomlása és ennek nyomán és kapcsán egy európai kiteljesedés. A leggyorsabban reagáló országokban ez az egész mindössze tizenöt év alatt lejátszódott. Ezek számára a modernizációt az jelképezi, hogy a mintának, fejlettebbnek, korszerűbbnek tartott nyugat-európai országokkal integrálódhatnak. Ez a folyamat nem kérdőjelezi meg a baloldali értékek hasznosíthatóságát. Ugyanakkor befolyással is van azokra, történelmünk kiegészíti és átértelmezi a klasszikus baloldali hagyományokat. A baloldali értékrend tagadása nem a történelmi vagy technikai fejlődés hatásaként értelmezhető. Sokkal inkább konzervatív, hatalom elvű meggondolások nyomán szokták elvetni a baloldali értékeket, mintsem a haladás, *„következményeképp”*.

Ha a megújulási törekvések egyszerre és nagy erővel zúdulnak, akkor azok káros hatásokkal is járnak. Társadalmi méretekben ilyen az 1990-es évek rendszerváltása. A megújulás olyan általános volt, hogy fontos tradicionális értékek sérültek. Ilyen volt például a foglalkoztatás összeomlása, a jelentős munkanélküliség. Káros mellékhatásnak lehet tekinteni a gazdasági teljesítmények jelentős zuhanását is. Jelentős működési zavarokat okozott a korábbi integráló erő, az uralkodó monolit párt hatalmának és struktúrájának eltűnése is. Az innovatív törekvések elsöpörték a tradicionális értékek jó részét és ezt részben korrigálni kellett. Magyarország még ma is küszködik az alacsony versenyképesség árnyaival. A több párt által vezérelt demokrácia nem csak a hatékony oldalát mutatja.

A haladás, a modernizáció fogalmi köre alapján azt állítjuk, hogy a baloldali értékek annyiban és úgy szolgálják azokat, amennyiben azokat használni lehet. Ennek kapcsán azt is érdemes vizsgálni, hogy a baloldali értékrendet milyen más értékekkel kell kiegészíteni, hogy azok a társadalmi haladás motorjaiként szolgálhassanak.

VAN-E „MAGYAR” HALADÁS?

Érdemes-e egyáltalán azzal foglalkozni, hogy vannak-e a társadalmi haladásnak olyan sajátosságai, amelyek kötődhetnek egy nemzethez? A hagyományos baloldali gondolkodás szerint ez a megközelítés nem helytálló, mert az értékrendeket általánosnak, egyetemesnek tekintették. A nemzeti sajátosságok hatása ebben a megközelítésben általában másodlagos.

A tapasztalatok ugyanakkor azt mutatják, hogy minden ideológia, világnézet, társadalomkép, értékrend, vallás több megközelítésben is rendelkezik nemzeti sajátosságokkal. Ezek például a következők:

- A más körülmények közt kialakított nézetek, értékek egymástól jelentősen eltérhetnek. Azokban az országokban, ahol például nincsenek nemzetiségi, kisebbségi, etnikai problémák, vallási feszültségek, az ilyen természetű problémákat nem is tekintik jelentősnek, kezelésükkel nem foglalkoznak. Más országok, közösségek számára azonban ezek a kérdések kardinálisak, történelem- és sorsmeghatározóak.
- Ugyanazon értékeket, fontosságokat más viszonyok közt másképp értékelnek, hasznosítanak, kezelnek. A szolidaritás (a nehezebb sorsú rétegekkel) egy tehetős közösség számára kézenfekvő, anyagiakkal is jól kifejezhető, operacionalizálható. Egy elszegényedett közösség a szolidaritást másoktól (adományképp) kérheti vagy agresszióval megkísérelhetik a javakat megszerezni.
- A történelmi tudat, a nemzeti sors egyes értékek iránt különösen érzékennyé, fogékonnyá tehet közössége-

ket. A magyaroknak például kényes az első világháborút lezáró békeszerződés. A „nemzeti sorskérdés” primátusa sok más értéket annak szemüvegén keresztül mérlegel, hogy az mennyire szolgálja a nemzetinek tekintett érdekeket. A hazai politikai közvélemény például azért (is) tudta majd egységesen támogatni az európai uniós csatlakozást, mert attól a magyarság országhatárokkal elválasztott részeinek egymáshoz való közelítését (is) lehet várni.

- Időben országonként változhatnak az egyes értékek súlyai. Addig a közel fél évszázadig, ameddig szovjet csapatok állomásoztak Magyarországon, ez politikai feszültségek forrása volt. A szovjet kivonulást követően más aktív, harcoló csapatok tartózkodtak kiindulópontként, ellenőrizhetetlen arzenállal Magyarországon. Ezt azonban néhány szélsőséges vélekedéstől eltekintve semmilyen formájában nem tekintették a függetlenség csorbításának vagy a politikai befolyásolás tényezőjének. A magyaráztat – mely szerint Magyarország ehhez alkotmányosan legitim módon hozzájárult – legfeljebb festéknak jó a vélekedések építményén.

Hakonkrétan vizsgáljuk a baloldali értékek és a nemzeti sajátosságok viszonyát, akkor további problémákkal is találkozunk. A szocializmusról például hosszú vita után kiderült, hogy nem lehet modellváltással megjavítani, rendszerváltás szükséges – és ez be is következett. Közmegegyezés alakult ki abban is, hogy a működő rendszerek jelentős része reformra szorul. Emlegetni szokták például a közigazgatást, az egészségügyi és szociális ellátást, a honvédelmet, az oktatást, a tömegtájékoztatást. Más jelentős társadalmi viszonyokról ha nem is reformokat, de folyamatos, lényegi javulást tart szükségesnek a politikai közvélemény. Ilyen például a gazdaságirányítás, a közrend védelme. *A reformok és a jobbitó változtatások képezik korunk magyar társadalmában a haladást.* Megállapításunkból az is következik, hogy nem látjuk indokoltnak a forradalmi, radikális, mindenre kiterjedő változást, a totális társadalmi innovációt.

A radikális társadalmi megújulásnak nem csak az a gátja, hogy nem ismerünk jobb működő megoldást, legfeljebb csalóka elméleteket. A történelem tanulsága szerint a kitalált, konstruált társadalmi modellek nem működőképesek. Magyarország még csak másfél évtizede élt át egy radikális rendszerváltást, aminek sokkját még nem heverte ki. A változások jelentős veszteségekkel is jártak, amelyek a baloldal által megfogalmazott társadalmi célokat még távolabbá teszik. Az 1990. évben legitimált változások nyomán jelentősen átrendeződtek a tulajdonviszonyok. A lakosság jelentős többsége számára azonban ez nem járt kézzelfogható, életminőségüket javító előnyökkel. A javulás sokkal inkább a gazdasági teljesítmények és a kormányzás hatékonyságának növekedésétől várható. A rendszerváltás sokkal inkább az esélyeket javította (ennyiben a baloldali értékeket is közvetíti), mintsem gyors vagy általános életszínvonal-emelkedést eredményezett volna.

A reformok vagy változások igénye mögött nem kristályosodtak ki közmegegyezések arról, hogy konkrétan mit is kellene tenni. Az éppen hatalmon lévő kormányzati elképzeléseket – ha egyáltalán voltak ilyenek – a politikai ellenzék akkor is támadja, ha abban saját elképzelései köszönnek vissza. Számunkra az a kérdés, hogy a reformok, változtatások elképzeléseiben megtalálhatók-e a baloldali értékek. Álláspontunk szerint ez a mérce lenne a tekintetben, hogy a baloldali értékrend képes-e szerepet játszani a megújulásban, a haladásban. Azt vizsgáljuk, hogy a baloldali értékek mennyire hasznosíthatók. Összekötjük a baloldalt a „*haza és haladás*” reformkori eszméjével. Más megfogalmazásban azt keressük: *a haladás miképp tudja hasznosítani a baloldali értékeket.*

MIT JELENT A HALADÁS?

Ha a harmadik évezred elejének magyar valóságát vizsgáljuk, akkor három területen¹⁷ tudjuk azonosítani a haladást. Az első a *technikai* fejlődés követése, valamint az annak hatékony érvényesülését szolgáló (társadalmi) feltételek, rendszerek kialakítása. A második a *szociális* felemelkedés, amely elsősorban az elesettek, lemaradókra vonatkozik, de érinti a közösség minden tagját is. A harmadik a *teljesítmények* emelése, a versenyképesség erősítése, beleértve az egyéni, intézményi és intézményesülő megoldásokat is. A következőkben részletesebben bemutatjuk, hogy mit jelent e három területen a haladás, a modernizáció.

A technikai, technológiai fejlődés a civilizáció folyamatos kísérője. Minél fejlettebb – mondhatni: kifinomultabb – civilizációról beszélünk, annál több technikai támogatást tapasztalunk. Jól érzékelhető a civilizáció fejlődési spiráljaiban két alapvető jelenség: a *folyamatok felgyorsulása* és a *rendszerek növekedése*. Mindkét sajátosságra az exponenciális növekedés¹⁸ a jellemző. Ennek a fejlődési trendnek az egyik – valószínű meghatározó – motorja maga a technikai civilizáció. A technikailag fejletlen közösségek társadalomfejlődése igen lassú. Korunk technikai civilizációs fejlődési motorja az informatika, a távközlés és az elektronika együttes hatása. Ezek mellett más tudományok is motorszerepet játszanak a fejlődésben, mint például az élő világ tudományai, az anyagtechnológiák stb. A fejlődés sok szabályozója közül kiemelhető a fenntarthatóság követelménye.

A technika és az általa gerjesztett fejlődés jelentős méretű társadalmi átrendeződéseket vált ki.¹⁹ A hagyomá-

¹⁷ Különböző csoportosítások képzelhetők el a haladást megtestesítő értékekről. Mi itt csak azokat vázoljuk, amelyeket témánk szempontjából alapvetőnek találtunk.

¹⁸ A gyorsulást és a rendszerek növekedését jellemző exponenciális fejlődés azt jelenti, hogy bármely időszakban a folyamatok sebessége vagy a rendszerek mérete gyorsabban növekedett, mint az a megelőző időszakban történt, a második derivált pozitív.

¹⁹ Ezek csak tendenciák, amelyek évtizedes vagy még hosszabb léptékekben értékelhetők.

nyos termelő, feldolgozó ágazatok termelékenysége megnőtt, foglalkoztatási szerepük ezzel jelentősen mérséklődött. Egyes ágazatok a nemzetközi verseny vagy a technikai fejlődés következtében elvesztették teljes piacukat, leépültek, megszűntek. A kitermelő, feldolgozó- és építőipar, valamint a mezőgazdaság együttesen az aktív lakosság már csak alig több mint harmadát foglalkoztatják. Az üzleti és közszolgáltató ágazatok megerősödtek. A hagyományos (piaci és állami) *elosztórendszerek nem képesek hatékonyan bányai a többlettekkel*. Jelentősen megnőtt az osztásadalmi pazarlás. A gazdaság jövedelemtermelő képessége úgy megerősödött, hogy egyre kevesebb munkával lehet egyre több embert eltartani. Leértékelődött a munkaidő és felértékelődött a szabadidő. Mindezek jelentős társadalmi különbségek közepette valósulnak meg.

A társadalmi javak eloszlása az egyes szereplők között a rendelkezésre álló mechanizmusok és koordinációs szokások alapján szélsőséges. Ebből következően a legnagyobb feszültség (és veszély) a szegénység és az ezzel együtt járó, ebből következő jelenségek. A tudományos és technikai fejlődés nyomán kialakult társadalmi átrendeződések és különbségek ma hatékonyan nem kezelhetők. Erre ráfejeznek az emberiség önpusztító szokásai,²⁰ amelyek a valóságban többnyire csak egyes csoportokat veszélyeztetnek közvetlenül. Önpusztítóak a természeti és társadalmi környezetszennyezések, a visszavonhatatlan károkozások, a politika által gerjesztett, gyakran fegyveres konfliktusok stb. Az emberiség problémái döntően civilizációs tevékenységekre vezethetők vissza, beleértve a természeti jelenségnek tűnő események jó részét is.

A technikai haladás tekintetében nagyon ellentmondásos a helyzet. Az eredmények olyan jelentősek és olyan gyorsan terjednek, hogy a velük kapcsolatos társadalmi

²⁰ Megjegyezhető, hogy a tudományos kutatás egyik motorját képező úrkutatás az elmúlt negyven évben csodálatos eredményei mellett több tízezer tonna szemetet helyezett ki a világűrbe. A világhálón található információk közel nyolcvan (!) százaléka információs szemét és több mint a fele érdemleges felhasználás nélkül, például mint megsokszorozódott információ kering.

következmények kezeléséhez szükséges megoldások csak kullognak nyomukban. Tipikus példa a felgyorsult változások követéséhez szükséges társadalmi mobilitás, amely csak késve és korlátozottan alakul ki. A munkahely-, szakma-, lakóhelyváltási készség alacsony, az ezeket segítő intézkedések gyengék.

A haladás második meghatározó területe a *szociális* fel-emelkedés. A korábban említett hatások, a történelmi körülmények, az üzleti és egyéb érdekviszonyok és a politikai korlátok okán a magyar társadalom szociális állapota nem fogadható el. A fő problémák a következők:

- jelentős a szélsőségesen elszegényedettek, leszakadók tábora;
- kevés a hatékony támogató, kiegyenlítő, kompenzáló mechanizmus;
- sem a piaci, sem az önszabályozás nem kínál megfelelő megoldást a szociális (és kulturális) problémákra;
- a hatalmi (helyi és központi) beavatkozás, szociális gondoskodás ugyan jobban eljut az érintettekhez, mint a piaci lehetőségek, de ez is gyenge, hektikus;
- a társadalom önsegélyező, karitatív, altruista szokásai és intézményei nem elegendők.

Mindezek következtében hiába áll(na) rendelkezésre társadalmi méretekben akár elégségesnek is tekinthető erőforrás a szociális feszültségek kezelésére, az csak alacsony hatásfokkal érvényesül.

A kiegyensúlyozatlanságból és az ellátatlanságból következő állapotok további problémákat is generálnak. Mindekelőtt ilyen az esélytelenség megcsontosodása az érintettek közt. Azok a mechanizmusok, amelyek a leszakadókat felkarolnák, csak vékony rétegekhez jutnak el. A gazdasági és társadalmi változások is hajlamosak a szociálisan hátrányos helyzetűek számának és problémáinak gyarapítására. Ilyen a legutóbbi évtizedben például a diplomás munkanélküliség, a problémák súlya alatt megroppanó vállalkozások, a jövedelem nélküli önkormányzatok, az ellátatlanságból származó nyomor szélesedése stb.

A szociális feszültségek a már említett szegénységi problémákon túl néhány területen elviselhetetlen, méltatlan, közepkori állapotokat idéző helyzeteket teremtenek. Ilyen a közszolgáltatáson alapuló egészségügy számottevő része, elsősorban a kórházi ellátás. Ide sorolható az alapfokú közoktatás képességfejlesztő hatása, konkrétan az írás, olvasás és számolási készség gyakran elképesztően gyatra színvonala. A nyugdíjrendszer elégtelensége nyomán milliós népcsoport kénytelen a létminimum környékén tengődni. A korlátozott képességű vagy helyzetű emberek felkarolása alatta marad az esélyegyenlőség elve szerinti követelményeknek.

Nagy szükség van hősökre, akik harcukkal igyekeznek egy általuk negatívnak ítélt helyzeten segíteni akár önfeláldozással, személyes elkötelezettséggel. Ezek a bajnokok megpróbálják a hiányzó intézményeket helyettesíteni. Ugyanakkor a feszültségek növekednek, és a szerencsésebb állampolgárok minden jóakaratur ellenére is védekezési reflexként kénytelenek eltakarni szemüket a problémák zömétől. Ez a politikai szereplőkre, a pártokra és közintézményekre is igaz.²¹

A probléma kezelése a következő lépésekből áll: (1) átfogó változtatási koncepciók kidolgozása, (2) ezek közakaratot mozgósító elfogadtatása, (3) megszervezése, finanszírozása, végrehajtása, (4) a megvalósulás követése és visszacsatolása, azaz a rendszer fejlesztése.²² Ez szociális problémák esetében több évtizedes és következetes politikát követel meg. Erre az utóbbi másfél évtizedben nem volt példa hazánkban a szociális problémák területén.²³

²¹ Gyakran megtévesztő, amikor politikai tényezők kiállnak a szociális problémák megoldása mellett. Ezekről többnyire bebizonyosodik, hogy a politikai marketing eszközei voltak, hatalmi és kampánycélokot szolgáltak.

²² A vezetéstudomány az ilyen jellegű problémamegoldásra használja a projekt menedzsmentet. Jelen esetben óriási társadalmi projektekről lehet szó.

²³ Magyarországon 1989 óta csak három jelentős kérdésben alakult ki társadalmi konszenzus. Az első a rendszerváltás, azaz a monolit pártállami, centralizált irányítás helyett a plurális, demokratikus hatalmi intézmények működtetése, a piacgazdaság létrehozása. A második a tulajdonviszonyok gyökeres átalakítása, a privatizáció és a nem állami gazdasági, vállalkozási kezdeményezések felkarolása, ezzel a befektetési lehetőségek, a tőke mozgósítása. A harmadik a csatlakozási vágy a nálunk fejlettebb országokat tömörítő rendszerekhez, így elsősorban a NATO-hoz és az Európai Unióhoz. Ezek a közmegegyezések a hazai szociális viszonyokat legfeljebb közvetve érintették.

A haladás harmadik meghatározó eleme a *teljesítmények* szerepének felértékelődése. Ezzel kapcsolatban leggyakrabban az üzleti világot szokták emlegetni. A gazdaság teljesítménye sok tekintetben jól, sőt közvetlenül mérhető.²⁴ Az üzleti világban a teljesítmények serkentését szolgáló érdekviszonyok elég hatékonyan működnek. A társadalom egyéb területein a közvetítő mechanizmusok viszont gyengék. A közigazgatásban, a közszolgáltatások jelentős részében például a teljesítményeket nem érdek motiválja, hanem csak a szabálykövetés kényszere.

A teljesítményekkel kapcsolatos fogalom a *versenyképesség*. Ezt nem csak a gazdaságra lehet értelmezni. Elfogadott módszerei vannak például a bünozés, az egészségügy vagy az oktatás hatékonysága, a közigazgatás eredményessége – azaz versenyképessége – mérésének. Az összehasonlító színvonalelemzés (*benchmarking*) lehetőséget teremt az ágazati, a múltbéli vagy a nemzetközi összehasonlításra. A versenyképességet szinte minden területen értékelni lehet. Ismert, hogy a magyar társadalom milyen területeken a legkevésbé versenyképes, mondhatni a leginkább elmaradt.

A versenyképesség javítása korántsem csak a gazdaság, az üzleti világ problémája. A markáns lemaradás ugyanis nem az üzleti teljesítményekben található. A vállalati (mikro) szférában a piaci viszonyok által közvetített érdekek elég intenzíven hatnak a teljesítmények emelésére. Valamivel kedvezőtlenebb a helyzet a makrogazdaságban, ahol a közvetlen érdekek kevésbé hatnak. Erőteljesebben érvényesülnek a politikai akaratok, az uralkodó közgazdasági elméletek. A makrogazdaságban a versenyképesség kritériumait jól közvetítik az európai elvárások,

²⁴ Az üzleti tevékenység teljesítménymérceje korántsem csak pénzben kifejezhető mutatókat jelent. A korszerű gazdasági elméletek arra a megállapításra jutottak, hogy vállalati szinten sikert, társadalmi szinten elégedettséget a pénzügyi eredmények mellett a valamennyi, a folyamatban érintett szereplő érdekeinek kiszolgálásával lehet elérni (stakeholder elmélet). A korábban közkeletű *The Business of Business* is Business megfogalmazás helyett értékállóbb lett a *The Business of Business* is Society.

szabályok. Ilyenek az inflációs és munkanélküliségi normák, az árfolyam-szabályozási rendszerek, a költségvetési hiányok mértékére és természetére vonatkozó elvárások, a kereskedelmi kvóták, kontingensek és szabályok stb. A makrogazdaság számára ezek jó kapaszkodókat jelentenek a tekintetben, hogy milyen irányú változások jelentenek értékelhető teljesítményeket. A gazdaság egésze tehát – a társadalom többi területéhez képest – meglehetősen jól érzékelheti a teljesítményelvárások érvényesülését.

Ennél sokkalta rosszabb a helyzet a gazdaságon kívüli területekkel. Miután a teljesítményeket itt kevésbé érzékelik, értékelik, gyakran nem is világos, hogy milyen irányok felé kellene elindulni. Jószerint csak a nemzetközi összehasonlítás, néhány EU-követelmény ad támpontot arra, hogy mit is jelentene a teljesítmények növelése. A politikai akarat sokszínűsége, a szélsőséges szakértői vagy annak feltüntetett vélekedések összevisszasága nem mutat kielégítő támpontot arra nézve, hogy miként is értelmezhetők a teljesítmények ezekben az ágazatokban, hatalmi ágakban. Nyilván az a szokásos mérce, mely szerint ki és mennyire képes a költségvetési korlátokat betartani, aligha felel meg a teljesítményelvnek. Ennél sokkal jobb támpontot adnak a nemzetközi összevetések, a statisztikai elemzések. A társadalom teljesítménye, versenyképessége tekintetében ezekre, valamint a szociológia, szociográfia és a közvélemény-kutatások eredményeire alapozva lehet véleményt formálni. Legkevésbé versenyképesek a humán (szociális) szférában vagyunk. Az ország teljesítményei ezen a területen a legkedvezőtlenebbek.²⁵

A versenyképesség jövője többnyire nem gazdasági potenciáltól, földrajzi helyzettől, adottságoktól függ, hanem az emberek képességeitől és azok hasznosításától. Éppen ezért a képességfejlesztés, az önmegvalósításhoz szükséges szociális feltételek megteremtése sokkal átfozóbb forrása a versenyképesség növelésének, mint például a gazdasági programok vagy a költségvetési egyen-

²⁵ A legismertebb és legelfogadottabb az ENSZ Human Development indexe.

súlyozás. A versenyképesség átfogó megközelítésben humánpolitikát jelent.

A BALOLDAL SZEREPE A HALADÁSBAN

Az előzőekben a progresszió három arcát azonosítottuk a mai magyar társadalmi valóságban. A technikai és működtető (társadalmi) rendszerek fejlődése, a szociális problémák megoldása és a szélesen értelmezett versenyképesség növelése jelenti a haladást. A kérdés az, hogy ezekben a baloldali értékrend milyen szerepet játszat.

A legközvetlenebbül a szociális feszültségek oldásában lehet azonosítani a baloldaliság lehetőségeit. A társadalmi különbségek kiegyenlítése, az esélyteremtés, a szociális érzékenység, a szolidaritás, az állami szerepvállalás és az önszervezés olyan a baloldal által képviselt értékek, amelyek a szociális feszültségek kezelését jelentősen támogatják. Ezek egyben a versenyképesség javításának feltételei is.

Kevésbé hatékonyak a hagyományos baloldali értékek a technikai fejlődés és kiszolgáló (társadalmi) rendszereinek támogatásában. A társadalom intézményesülései tekintetében a nemzetközi (a mi esetünkben elsősorban európai) megközelítésnek nagy jelentősége van. Fontos az állami felelősségvállalás is. Mindezek azonban messze nem elégségesek a technikai fejlődés és következményeinek támogatásához. A hagyományos baloldali értékrend e tekintetben kevés. További fontosságok elismerésére, befogadására van szükség, amelyek nem tartoztak a klasszikus baloldali megközelítéshez. Ilyenek például a tudásalapú társadalom értékelése, a kutatás-fejlesztés és az oktatás primátusa az állami szerepvállalásban, a civil és helyi közösségek szervező erejének elismerése stb. Ha a társadalmi haladás egyik motorját a technikai és működtető (társadalmi) rendszerek fejlesztésében látjuk, akkor a baloldali gondolkodóknak jelentősen ki kell bővíteni értékrendjüket.

Nem kielégítő a baloldali gondolkodás a teljesítmények növelésén alapuló haladás támogatására. A hagyományos baloldali értékrendben ütközik az igazságosság és hatékonyság. A baloldal az igazságosabb társadalom oldalán áll, a haladás azonban jelentős hatékonyságnövekedést is jelent.²⁶ A szociális feszültségek kezelésére kiválóan alkalmas baloldali értékek részben ütköznek a hatékonysági elvekkel. A szociális problémák megoldása és a hatékonyság növekedésének összehangolása új, eddig nem alkalmazott megközelítéseket, szokásokat, értékrendeket követel.²⁷ A hagyományos baloldali értékek közül a kizsákmányolásmentes társadalom vízióját át kell értelmezni. A klasszikus kizsákmányolásfogalom, az érték-többlet tőkearányos elsajátításának tagadása nem illeszthető a piacgazdasággal. Az üzleti folyamatokban a pénz-tőke mint erőforrás szerepe igen jelentős. A tőkearányos jövedelemelosztás a gazdaság működésének fontos hajtóereje. Ennek tagadása csak utópista megoldást kínál a hatékonyság növelésére. Nem csak a kialakult értékrend bővítése, hanem a régi átértékelése, sőt egyes elemeinek megtagadása is szükséges. Ennek fontos eleme a humán tőke szerepének felértékelése. A baloldalnak ki kell alakítania a globalizációval kapcsolatos viszonyát is.

Szerencsére a baloldali gondolkodás fejlődésére a nyitottság, a befogadóképesség, a változási és tanulási hajlam is jellemző. Nincs akadálya annak, hogy megújuljon, képessé váljon a haladást szolgáló értékek megfogalmazására. A baloldal akkor szolgálja a társadalmi haladást, ha

²⁶ A közigazgatásban, a közszolgáltatokban a hatékonyság növekedése többek között azzal jár, hogy kevesebb közalkalmazottra és köztisztviselőre van szükség. A hatékonyságpárti megoldás erre a létszámok leépítése, ezt támogatja a költségvetés-centrikus államigazgatás is. Az igazságosságelvű megközelítés a létszámok új, kibővített feladatokkal történő foglalkoztatását, azaz a közszolgáltatások kibővítését jelenti.

²⁷ Ilyen jellegű problémát az üzleti világ képes kezelni. Sokáig úgy tartották például, hogy a vállalatoknak nem lehet etikai kötelezettségük, mert a fő társadalmi felelősségük a vagyon gyarapítása. Az utóbbi évtizedekben azonban világossá vált, hogy az üzleti szervezetek is közérdeket, társadalmi célokat szolgáló szervezetek, amelyeknek van etikai felelősségvállalásuk is. Az üzletinek tekinthető hatékonysági célt összeegyeztetik a társadalmi tekinthető etikai normákkal.

értékrendjét korszerűsíti. Az a baloldal, amelyik nem a haladás mellett kötelezi el magát, nem azt akarja szolgálni, hanem ragaszkodik megcsontosodott, mára akár konzerváló eszméihez, úgy járhat, mint a történelem sok jeles eseménye és személyisége: érdekes, tanulságos, de nem használható eszmék tárháza lehet. Ha a baloldal a magyar felemelkedést akarja szolgálni, akkor a haza gondolatát össze kell kötnie a haladással. Nem a baloldaliság, hanem a haladás mellett állunk, de örömmel látjuk, hogy a baloldal ennek erős támogatója.

CSÁKI GYÖRGY

MAGYARORSZÁG AZ EURÓPAI UNIÓBAN: NÖVEKEDÉS, EGYENSÚLY – ÉS FELZÁRKÓZÁS?¹

Tekintettel Magyarország – immár valóban – küszöbönálló európai uniós tagságára, a magyar gazdaságpolitika mozgásterére már kizárólag az unión belül értelmezhető.

A hosszú – vagy közép(?) – távú cél is egyértelmű, s ez az európai Gazdasági és Pénzügyi Unióhoz való csatlakozás. Ezzel kapcsolatban – mint minden gazdasági/gazdaságpolitikai döntést megelőzően – költség/haszon elemzést kell végezni. Milyen haszon várható az EMU-tagságtól, az euró magyarországi bevezetésétől? Melyik a technikailag lehetséges legrövidebb belépési dátum? A magyar gazdaság általános teljesítőképességét és a jelenlegi helyzetet figyelembe véve mikorra lesznek teljesíthetőek az EMU szigorú kritériumai? Milyen gazdaságpolitikai (valamint társadalmi és politikai) árat kell fizetni azért, ha ennél hamarabb akarunk csatlakozni az EMU-hoz? Az utóbbi két kérdés megválaszolása már maga költség/haszon elemzés.

A technikailag legrövidebb belépési dátum 2008. január 1. EU-tagságunkat közvetlenül követően kezdeményezhetjük az EMU-hoz való csatlakozásunkat, a 2005–2006-os pénzügyi évek megfigyelése alapján 2007. májusában születhet meg a döntés a következő pénzügyi év kezdetén, tehát a 2008. január 1-jén történő csatlakozásunkról az euróövezethez. A csatlakozási kritériumok ismertek: évi 3 százalékos folyó államháztartási hiány, a GDP 60 százalékaival egyenlő államadósság-állomány, az euróövezet három legalacsonyabb inflációs rátájához s a

¹ Jelen cikk a KÜLGAZDASÁG 2004. évi körkérdésére adott válasz kibővített és felfrissített változata.

három legalacsonyabb hosszú távú kamatlábhoz való alkalmazkodás (korlátozott mértékű eltérési lehetőség). A kérdés egyértelmű: *milyen árat (ismételjük: gazdaságpolitikai, valamint társadalmi és politikai árat) kell fizetni azért, hogy már 2005–2006-ban is képes legyen a magyar gazdaság az államháztartási hiányra és az inflációra vonatkozó kritériumot teljesíteni?* (Az államadósság-állomány megfelel a maastrichti kritériumoknak – nem is szólva arról, hogy az euróövezetnek hány olyan oszlopos tagja van, amelyik mindmáig nem képes teljesíteni azt...)

Véleményem szerint nyilvánvaló, hogy az infláció ilyen tetemes lelassítása és az államháztartási hiány egy-két év alatt megvalósítandó ilyen mértékű csökkentése *tetemes növekedési áldozattal jár*. A kérdés éppen az: *megéri-e?* Mi várható a gyors EMU-csatlakozástól?

A válasz egyszerű és egyértelmű: az a fiskális és monetáris fegyelem, amely belső erők és – politikai és gazdaságpolitikai – törekvések alapján nem jön, nem jöhet létre ilyen rövid idő alatt. (Hosszabb távon is kérdéses...) A gyors csatlakozás (erőltetése) mögött álló kormányzati törekvés egyértelműen ez: nem véletlen, hogy a 2008 mint céldátum megjelöléséhez, nyilvános kormányzati deklarációjához a fiskális és a monetáris politika összhangjának 2003 nyarára már nyilvánvalóan katasztrofális hiánya kellett. *Egy kis, nyitott szerkezetű és alapvetően működőtőke-import révén modernizálódó országban* nem meglepő, ha *a külső egyensúlyi és forrásbevonási lehetőségek alakulása/alakítása gyakorolja a legnagyobb gazdaságpolitikai fegyvelmező erőt*. (Nem szólva arról, hogy nekünk komoly tapasztalatunk alakult ki ezzel kapcsolatban a nyolcvanas években, amikor rendszeresen az IMF és a Világbank „fenyegetése” – de legalábbis az arra való gazdaságpolitikusi hivatkozás – kellett ahhoz, hogy a gazdaságpolitikailag elkerülhetetlen lépések megtételéhez ki lehessen csikarni a politikai beleegyezést. Számottevő különbség azonban az akkori helyzethez viszonyítva, hogy ma parlamentáris demokrácia és piacgazdaság van Magyarországon.) *A gazdaságpolitikai fegyvelmek,*

a fiskális és monetáris politika összhangjának nyilvánvaló hosszú távú előnyei vannak: az állam nem szorítja ki a befektetőket a pénz- tőkepiacokról, elviselhető kamatterhekkel finanszírozható a nem túl tetemes államadósság, a minden piaci szereplő által ismert mértékű és alacsony inflációs ráta ösztönzi a lakossági felhalmozást és megalapozott beruházási döntéseket tesz lehetővé. Röviden: *hosszú távon előnyös a lakosság és a vállalatok minden – külső és belső – befektető számára.* A kérdés csak az, milyen árat kell ezért rövid és középtávon fizetni egy jelentős modernizációs deficittel rendelkező, az Európai Unión belül a legkevésebb fejlettségű országban, gazdaságban?

Két nagy árat kell a gyors EMU-csatlakozásért fizetni: tartósan alacsonyabb növekedési teljesítményt és tartósan kevésbé dinamikusan növekvő lakossági jövedelmeket. Éppen *ez a konkrét kérdés: megéri-e?* Határozott meggyőződése, hogy nem!

Ma és még hosszú távon (évtizedeken át) a magyar gazdaság fő célja a dinamikus növekedés kell hogy legyen – ellenkező esetben csak másodrangú tagok lehetünk az Európai Unióban, lemondunk arról, hogy jelentős mértékben felzárkózzunk – ha nem is az EU legfejlettebb országaikhoz, de legalábbis – az EU-tagországok átlagos fejlettségű szintjéhez (ami, 10 új tag csatlakozásával, értelemszerűen és érezhetően csökkeni fog). Hasonló lehet a következmény a lakosság – a fogyasztók – számára is. Alacsonyabb növekedés és jóval szigorúbb fiskális politika mellett csak jóval alacsonyabb ütemben nőhetnek a lakossági reáljövedelmek is: ilyen körülmények között a magyar bérek, nyugdíjak, ösztöndíjak tartósan és tetemesen el fognak maradni akár a ma legkevésebb fejlett EU-tagországokban realizált bérektől és nyugdíjaktól. Márpedig a modernizálódásnak aligha lehet más értelme, mint hogy csökkentjük ezeket a lemaradásokat! Adott termelékenység-növekedés mellett – ami Magyarországon nagymértékben függ az itt tevékenykedő külföldi tulajdonú vállalatoktól – a reálbér-növekedés alapvetően növekedés-függő. Ma egy francia nyugdíja, ha férfi: havi 1460, ha nő:

havi 900 euró. Hogyan viszonyul ehhez ma és hogyan viszonyul 10–15 év múlva (mikor már „mindenképpen” az euróövezetbe tartozunk majd) egy magyar nyugdíj? A kérdés annál is inkább releváns, mert az árak sok tekintetben már ma is azonosak az euróövezet áráival. (A soproniak már ma is Ausztriában tankolnak, és ami megdöbbenőbb, húst és húskészítményeket is Burgenlandban vásárolnak... Azon már nem lepődünk meg, hogy Nyugat-Európában a jó közepes – mondjuk: polgári – minőség nem drágább, mint Magyarországon.) Az euró mint közös pénz csak felgyorsíthatja és betetőzheti ezt az elkerülhetetlen folyamatot. Hadd érveljek „ad hominem”, tehát személyesen: ma, 2004-ben főiskolai tanári fizetése 252 ezer forint, ez nettó 142 ezer forint, azaz: megközelítőleg 546 euró; a mai maximális közalkalmazotti nyugdíj 170 ezer forint, azaz: 654 euró. Évi átlagosan 2,3–3 százalékos gazdasági növekedés mellett aligha képzelhető el évi 3–3,5 százaléknál magasabb nominális keresetemelkedés (hiszen közben a költségvetési hiányt is kordában kell tartani). Ilyen körülmények között 11 éve múlva (amikor nyugdíjképes leszek) a nyugdíjam legfeljebb a mai maximum másfélszerese, azaz legfeljebb 950–1000 euró lehet – ami az akkori átlagos francia férfi nyugdíj mintegy felével lehet majd egyenlő, így aligha éri el egy francia főiskolai tanár nyugdíjának harmadát. 4–5 százalékos éves átlagos növekedési ütem mellett, „normális” fiskális szigorú feltételezve, a nominális keresetek évi 5,6–6 százalékkal nőhetnek, így nyugdíjba menetelemig (azaz: 11 év alatt) a nominális keresetem, így a nyugdíjalapom, végső soron tehát a nyugdíjam is megduplázódhat – elérhetné egy francia főiskolai tanár nyugdíjának akár a felét is!

Meggyőződésem, hogy az alapvető feladat ma a dinamikus növekedésen alapuló felzárkózás – nem valaminek, egy kiválasztott ország/országcsoporthoz jövőbeni fejlettségének az elérése megadott időn belül (ezt Hruscsov óta leginkább csak iróniával szemléljük ...), hanem a tartós és folyamatos fejlettségbeli és jövedelmi különbségek csökkentése értelmében. Ezt sokkal fontosabbnak tartom, mint

az euróövezethez való csatlakozás időpontját! Ez annál is inkább így van, mert az EMU-kritériumok „figyelmen kívül hagyása”, az azoktól való „akármilyen” eltérés egyébként sem lehetséges – már ma, még egy ideig az EU-n kívül, s még kevésbé lesz lehetséges EU-csatlakozásunk után. Az Európai Unió ugyanis immár csaknem másfél évtizede Magyarország valóságos modernizációs horgonya: külkereskedelmi forgalmunk négyötöde euróban zajlik, az EU-tagországok a legnagyobb külföldi befektetők Magyarországon, a külföldi portfólió-befektetések nagy része is az EU-ból áramlik hazánkba. Ilyen körülmények között az EU-n belüli árszínvonal-alakulás, az ottani kamatok szilárd korlátokat támasztanak a magyar fiskális és monetáris politikával szemben. (Miként minden, az eurózónához nem tartozó EU-tagesetében is. Azt pedig nem tudjuk, hogy – a valóságban, s nem a mai célok alapján – 2010–2012 között hány EU-tag lesz egyben EMU-tag is.)

Magyarország növekedési potenciálja – immár 7-8 éve s a közgazdaságilag előrejelezhető jövőben tartósan is – az EU növekedési átlagánál 2 százalékponttal magasabb növekedési ütemet tesz lehetővé (feltételezve, hogy a német növekedési teljesítmény nem marad el tartósan az EU-átlagtól – mint 2002–2003-ban). 2-3 százalékos közöti átlagos EU-növekedés mellett Magyarország különösebb egyensúlyi problémák nélkül lehet képes 4-4,5 százalékos növekedési teljesítményre. Alacsonyabb EU-növekedés mellett – mint most – csökkennie kell a magyar növekedésnek, és törvényszerűen fokozódnak a – külső és belső – egyensúlyi problémák. A gazdaságpolitika – meglehetősen szűk – mozgástere éppen abban áll, hogy megtalálja a tolerálható egyensúlyhiányok melletti optimális növekedési célt, lehetőséget. *A lehetséges maximális növekedési potenciált azonban maradéktalanul ki kell használni.*

* * *

A magyar gazdaság jelenlegi és rövid távú problémái jelentős részben éppen abból adódnak, hogy a 2001. évi

recessziót követő tetemes világgazdasági növekedéslassulás, s kiváltképpen a drámai német növekedéslassulás – valójában 2002–2003-ban is „pozitív” stagnálás – önmagában is csökkentette növekedési lehetőségeinket és kiélezte egyensúlyi problémáinkat. Ehhez járult a választási év miatti, két kormány által kialakított fiskális túlköltekezés, s 2002–2003-ban a fiskális és a monetáris politika közötti totális összhanghiány. Ez utóbbit hajlamos vagyok úgy értelmezni, hogy az alapvetően és immár tartósan súlyosan elhibázott monetáris politikát a kormány nem volt képes korlátozni, ugyanakkor képtelen volt olyan fiskális politikát folytatni, ami legalább határozottan csökkentette volna ezt a magyar gazdaság egészét megrázó fatális összhanghiányt. Sem Magyarország külső eladósodottságát önmagában, sem a kereskedelmi és fizetési mérleg folyó hiányát nem tartom önmagában katasztrofális mértékűnek. Ha és amennyiben ezek nem tartanak tovább egy-két évnél, részben természetesen következnek a világgazdasági viszonyokból, részben kézben tarthatók.

Egyetérthetünk a GKI Gazdaságkutató Rt. friss elemzésével-értékelésével: *„A magyar gazdaság valós helyzete lényegesen jobb, mint nemzetközi befektetői és hazai megítélése. A bizalomhiányt több tényező magyarázza.*

Egyrészt a gazdaságpolitika nem volt következetes: ugyan elkezdett egy több tekintetben kedvező, részeredményeket hozó változtatást, de *sem a fiskális, sem a monetáris politika fő, 2003. évi céljait* (a 4,5%-os deficitet, illetve a decemberi inflációt) *nem sikerült elérni.* Az évközi korrekciók elkésztnek és gyengének, míg az év végi költségvetési prognózisok is megalapozatlannak bizonyultak. A kormány és a jegybank viszonyában a nyilvános bírálatok, a gyakori pontatlan nyilatkozatok csak rontottak a megítélésen. Számos kifejezetten hibás lépésre került sor. Másrészt a kiélezett belpolitikai környezetben *minden gazdasági téma túlpolitizálódott:* az év első felében még felelőtlen *„ígéretverseny”* folyt, majd hirtelen egyfelől indokolatlan dramatizálás, másfelől *„szégyenlős, elbagatellizált”,* szinte titokban tartott kiigazítás kezdődött.

Folyamatosan erős a politikai nyomás az állami kiadások növelésére. Harmadrészt kétségtelen, hogy *mély elemzés hiányában az éves adatok elfedik az ösztől tapasztalható pozitív tendenciákat*: az export és a termelés gyorsulását, a reálbérnövekedés és a költségvetési létszámbővülés számottevő lefékeződését, a külső egyensúly romlásának érezhető lassulását, a külföldi tőke beáramlásának és az üzleti szféra beruházásainak élénkülését.

A jelenlegi helyzetben mindenekelőtt a gazdaságpolitika hitelességének visszaszerzésére van szükség. Következésképpen végig kell vinni a megkezdett fordulatot, amihez egyaránt kiigazításra van szükség a fiskális és a monetáris politikában.” *GKI Hírlevél, 2004/01-24.*

A makrogazdasági helyzet fundamentumainak állapotánál *sokkal súlyosabbnak, mert hosszú távon is nagyon veszélyesnek tartom a külföldi tőkebeáramlás drámai lassulását.*

A működőtőke-beráamlás terén Magyarország a régió éllovasa volt 1988(!)-tól 1997-ig, tekintettel arra, hogy Magyarország volt régióinkban az első, amely nem csak lehetővé tette a külföldi közvetlen befektetéseket, de politikailag/gazdaságpolitikailag határozottan ösztönözte is azt, továbbá a magyarországi privatizációban a kezdetektől fogva szívesen látták a külföldi befektetőket. Ezt a többi közép-európai gazdaság csak a kilencvenes évek második felében tette meg, természetes, hogy a jóval nagyobb piaccal rendelkező Lengyelország s a jóval fejlettebb feldolgozóiparárt az transzformációs válságban is sikeresen megőrző Csehország már évek óta sokkal több működőtőkét vonz hazánknál. A mai magyar teljesítmény saját lehetőségeinkhez és szükségleteinkhez mérve nem kielégítő. A kilencvenes évek második felében meg voltunk győződve arról, hogy a beáramló működőtőke finanszírozza majd folyó fizetési mérleghiányunkat. Ez már évek óta nem valósul meg. Természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül a nemzetközi működőtőke-áramlás 2001 óta tartó drámai visszaesését, de ez az EU küszöbén álló Magyarország számára önmagában nem mentség.

Különösen azért nem, mert változatlanul igen jó a lengyel és a cseh tőkevonzási teljesítmény, Szlovákia és Szlovénia pedig 2001 óta is évről évre tőkevonzási rekordot dönt.

Nyilvánvaló, hogy – a javuló külső körülmények paszszív várása helyett – újra kell gondolnunk tőkevonzási stratégiánkat, és meg kell újítanunk tőkevonzási eszköztárunkat. Ez annál is inkább elkerülhetetlen – és immár elodázhatatlan –, mert az egyre erőteljesebb tőke kivonás, gyárbezárás azt mutatja, hogy a tőkevonzás első korszaka véget ért, az eredeti beruházás megtérülése és a növekvő bérek és a bizonytalan árfolyam okaként számottevően romlott a magyar gazdaság tőkevonzási képessége. Korábban meg volt győződve a szakma arról, hogy a magyarországi működőtőke-import tartósan képes finanszírozni Magyarország folyó fizetési mérleg hiányát. Ma ezt – a vártnál tartósan nagyobb fizetési mérleg hiányon túl – a kisebb tőkeimport mellett az is nehezíti, hogy egyre nagyobb összegben fektetnek be magyar vállalatok is külföldön.

Az államadósság finanszírozása egyértelműen hiteles és racionális monetáris és ezzel összhangban álló fiskális és monetáris politikát követel. A jelen helyzetben lehetetlen, s ezért szükségtelen és káros nagyon szűk sávban meghatározni a kívánatos forintárfolyamot (örvendetes, hogy ezt immár mind a kijelölt pénzügyminiszter, mind pedig a jegybank elnöke deklarálta: jobb későn, mint soha!) – s mindenekelőtt fel kell adni az „erős forint” iránt érzett vonzalmakat. Egy kis, nyitott szerkezetű, exportvezérelte gazdasági növekedésre törekvő, alapvetően a működőtőke-import által modernizálódó országban, ahol alacsony és nyilvánvalóan tartósan relatíve alacsonyan maradnak a megtakarítások, az erős forint egyrészt súlyos kárt okoz az exportőröknek, az importversenynek kitett hazai termelőknek, valamint a külföldi befektetőknek; másrészt a megtakarításhiány és a tőkehiány következtében annyira irreális, hogy közgazdasági értelemben nem is értelmezhető. (Arról nem is szólva, hogy ha meggondoljuk, hogy a jegybank-elnök másfél éve deklarálta,

hogy 250–260 forint közötti euróárfolyamot tart ideálisnak, s ma, 2004 januárjának utolsó napjaiban az árfolyam 263–265 forint, akkor azt mondhatjuk, hogy már túl is teljesült az árfolyamcél. Az euróövezetnél jóval magasabb infláció következtében a forint január 30-án – a reál effektív árfolyamát tekintve – erősebb, mint amit az erős forint délibábját Orbán Viktorral együtt kergető jegybank-elnök valaha is remélt volna...)

A legnagyobb kárt azonban az árfolyam volatilitása okozhatja/okozza. Éppen ezért az árfolyam-politika hitelessége talán még racionalitásánál is fontosabb. Kicsit hosszabb távon államadósság-finanszírozásunk egész jelenlegi rendszere is átgondolandó.

Nem nyilvánvaló az sem, miért kell az államadósságot szinte kizárólag az állampapírpiacon finanszírozni. Ez egyrészt feleslegesen korlátozza a kormányzat fiskális és monetáris politikai mozgásterét, másrészt vélhetően jóval drágább, mint a napirenden lévő, alapvető fontosságú és immár valóban halaszthatatlan infrastrukturális fejlesztéseknek a nemzetközi hitelpiacokról való finanszírozása (amikor 2 százalékos eurókamattal lehet/lehetne több százmillió eurós nagyságrendű hosszú távú hiteleket felvenni). Az árfolyamalapú stabilizációk és a kötvénypiaci államadósság-finanszírozás nemzetközi kudarcai – Latin-Amerikában, Oroszországban, Dél-Kelet-Ázsiában – bőséges tapasztalatokat nyújtanak a gondolkodáshoz. (Arról már nem is szólva, hogy mennyire *déjà vu* a helyzet: Magyarországon a fokozódó eladósodás nyomán már a hetvenes évek vége óta újra és újra viták folytak arról, hogy miért nem projekthitelek felvételével finanszírozzuk – elsősorban infrastruktúrafejlesztésben és strukturális technológiai modernizációban kifejeződött – fejlesztési céljainkat. A különbség – a „*fejlődés*” – csak annyi, hogy a nyolcvanas években az MNB vett fel szindikált hiteleket a nemzetközi pénzpiacokon, ma pedig az Államadósság-kezelő Központ bocsát ki, 80 százalékból külföldiek által jegyzett, de kétségtelenül forintban denominált állampapírokat. Az eredmény ugyanaz: nem tudjuk, mit milyen

forrásból finanszírozunk, és nő a magyar gazdaság külpia-
ci függése, sebezhetősége.)

* * *

A „*legrövidebb távon*”, azaz: ma, holnap és holnapután a legfontosabb a fiskális és a monetáris politika hitelességének és lehetséges összhangjának visszaállítása. A hazai megtakarítások és a külföldi befektetések hatékony ösztönzéséhez arra van szükség, hogy a hazai megtakarítók és a külföldi befektetők világosan lássák a kormányzati gazdaságpolitikai szándékokat, azokat reálisnak és megvalósíthatónak tartsák, s ne tartsanak a hirtelen és kiszámíthatatlan változásoktól. Tizedszázalékos növekedési ütemkülönbségek, néhány bázisponttal alacsonyabb vagy magasabb kamatok és árfolyamok révén nem vesztí el egy ország a megtakarítói, a hazai és külföldi befektetői bizalmat. A kiszámíthatatlan volatilitás azonban hitelvesztetté teszi a kormányzatot, s ezen keresztül az országot mint befektetési célpontot. Máris rengeteg időt veszteszünk. Határozott döntésekre, egyértelműségekre és következetességekre van szükség.

Tétovázásra nincs idő, hiszen a költségvetési és fizetési mérleghiány amúgy is lassan és nagy nehézségek árán csökkenthető – érvényes ugyanis rájuk Bácskai Tamás „*törvénye*”: „*a mérleghiány olyan, mint a cipőfűző: húzni lehet, tolni nem!*”

* * *

(Más kérdés, hogy mit kezdhet egy kormány, ha nincs valószínű ráhatása a független jegybank által követett hibás s kizárólag következetlenségében következetes monetáris politikájára.)

„HAZAFIAS” POPULIZMUS

Az alábbi írás címében az egyik szót idézőjelbe tettem, amellyel azt kívántam hangsúlyozni, hogy a két fogalom lényegében tartalmilag kizárja egymást, de etimológiailag is eltérőek, ugyanis az egyik értéket fejez ki, míg a másik minden értelemben pejoratív.

Az idegen szavak szótárának 1978-as kiadása csak a „*populáris*” kifejezés jelentését említi, mégpedig elsőként pozitív (népszerű, népies), másodikként pedig „*megvető*” árnyalattal (közönséges, pórias).

Mivel írásom tárgyának nem csak definíciója, de körülírása is hiányos, nincs egzakt helye a politikatudomány terminológiai gyűjteményében, kényszerből magam vállaltam valamiféle laza meghatározást a kiindulás érdekében. Az én értelmezésem szerint a populizmus politikai fogalom, taktikai módszert, metodikát fejez ki. Valamilyen értelemben bizonyos politikai erőknek, mozgalmaknak, ideológiáknak mozgósítási módszere, amelyek céljaik elérésére intellektuális és tartalmukban hiteles érveket nem képesek megfogalmazni. Ezért a korrekt kommunikáció helyett a szenvedélyek tartományából szerzik be híveiket és szövetségeseiket. A populizmus szinte mindig a racionalizmus és a hamis sztereotípiák vitája. Maga a politikai tartalom nem cél, hanem eszköz bizonyos tömegek mozgósítására egy viszonylag szűk csoport hatalomközelbe jutása és befolyásának növelése érdekében.

A populizmus ugyanakkor a természetes érzelmeket kétségtelenül manipulálja. A hazafiság ugyanis egyértelműen pozitív és standard érték. A szülőföldre, a gyökerekhez, illetve az egzisztenciát biztosító közeghez való kötődést fejezi ki. A hazafiság nem manipulált formája atti-

tűd is, magatartás, stílus, ami a hazaszeretetet tükrözi, magában foglalva az aktív szándékot, eltökéltséget is. A „*hazát életem árán is szolgálom*” félhivatalos megfogalmazásban az *is* rendkívül fontos, mert nem a szó szerinti vállalat fejezi ki, mégis a haza érdekének reális szemléletén alapul.

A hazafiság a globalizáció világában is kifejezhető érték annak ellenére, hogy egyes mozgalmak nemzeti érdeket képviselve lépnek fel ellene. A globalizáció kétségtelen negatív velejárói elleni tevőleges fellépést is nemzetközi mozgalmak, demonstrációk fejezik ki legintenzívebben. Az integrációs szervezetekhez, napjainkban az Európai Unióhoz való csatlakozási szándék éppen a haza, a nemzet és nép érdekeit szolgálja, a belépés szuverén nemzeti döntés eredménye. Az alkuk napjainkban is akörül foly-
nak, hogy miként lehet a nemzetközi szervezetekben a nemzeti értékeket megtartani, mi több, megszilárdítani.

Ugyanakkor a hazafiság mint érzet természetes módon aktivizálódik olyan, nem csak katonai veszélyszituációban, amelyben az ország szuverenitása, területe, nemzeti vagyona és lakossága fenyegetve van, kultúrájára épülő alkotmányos rendje és a lakosság által elfogadott nemzeti programjai veszélyeztetettek. Ilyen szituációban kerül szóba a haza védelme, amelynek egyik jelentős garanciája éppen nemzetközi. Tehát a demokratikus kooperatív vagy koalíciós nemzetközi szervezetekhez tartozás a haza biztonságát szolgáló intézményi döntés. A biztonság, mint a modern politika fogalma, a fenyegetettség megelőzésével, lényegében a nemzeti érdekeket a hatékony kooperatív prevencióval kívánja szolgálni, és elkerülni azt a helyzetet, amelyben post factum a haza védelméről kell beszélnünk.

A biztonság nemzetközi állapot, meglévő garancia-rendszer, de egyik megközelítése kétségtelenül a lakosság veszélypercepciójának hiánya, pontosabban annak reális és mérsékelt érzékelése. Ilyen viszonyok között bizonyos tömegeket csak e percepció sanda tudati megváltoztatásával, tehát manipulációval lehet mozgósítani.

Ez lehet a veszélyek tudatos felértékelése, „*a haza, a nemzet veszélyben van*”: érzelmeket felkeltve a meghatározott politikai csoport alternatíva nélküli hivatásának kihangsúlyozásával és hatalomba kerülésével, mint érdekekkel.

A hazafiság azonban nem csupán valamivel szembeni érzet, hanem nemzeti büszkeség is, amely valós történelmi, napjainkban gazdasági, politikai, humanitárius eredményekre alapszik, és amely nemzetközi összehasonlításban kimutatható. Az ilyen eredmények nemzetközi közösségen belül, annak részeként valósulnak meg. E gondolatkör konklúziója az, hogy a pozitív értéket kifejező modern hazafiság nincs ellentétben a 21. századi újszerű internacionalizmussal, sőt, ebben fejeződhet ki.

A populizmus éppen azért nyúl a hazafiság érzetéhez, mert az pozitív. A manipulált túlhangsúlyozás elsősorban a fundamentalista irányzatoknál figyelhető meg. Ezek közé sorolom a vallási fundamentalizmusok mellett a szélsőséges, elsősorban a rasszizmust is hirdető mozgalmakat, de az azokat szolgáló sajtót, médiát is. Ezek az érzelmi manipulációt abszurd magatartásformák kialakítására, elszabadult áltűntetésekre, akár öngyilkos merényletekre, tömegek pusztítására használják fel.

A hazafias populizmus egyértelműen manipulációt jelent. A hatalomnak vagy az arra törekvőknek ugyanis ellenségkép kell a tömegek megmozgatásához, tehát fel kell vázolni a hazát veszélyeztető jelenséget, csoportokat. A demagógia, tehát a verbális ellenségrajzolás mellett megvannak ennek a mai világban a vizuális, sőt, virtuális formái is. Ebben a tekintetben jelentkezik az agresszív populizmus, amely a vélt ellenséget szörny, sátán vagy egyéb gonosz képében kívánja felidézni.

Az elmúlt évtized katonapolitikai döntései gyakorta két szélsőség között valósultak meg. A konzervatív nacionalizmus a nagy hadsereg, az „*egyedül vagyunk*” állapot hangoztatása mellett egyéb, kisebb jelentőségű kérdésekben is megjelent. Nevezetesen abban, hogy a sorozott hadsereget hazafias nevelőiskolaként fogta – és fogja – fel,

ezért ellene van a sorkatonai szolgálati idő csökkentésének és természetesen a hivatásos hadseregnek.

Lehetséges azonban alulmanipulálás is, ha egy csoport a tényleges veszélyek tagadását saját felelősségének takarására és a hatalomban maradásra használja fel. Ez természetesen együtt jár az adott ország objektív nehézségeiben, válságszituációban a hamis „felelősségkeresés”-sel, ami irányulhat más országok ellen a hivatalos politika formájában, de a hazaárulók, a *homeless-ek* állítólagos körének, esetleg személyeinek megnevezésében is. Úgy gondolom, ezekre a mai magyarországi politikai közélet számos példát ad, tehát nem szükséges azokat megjelölnöm. A tényleges helyzet alulértékelése néhány évvel ezelőtt olyan sikerpropagandában fejeződött ki, amely látszateredményekre építve feltornázta a nemzeti büszkeséget annak érdekében, hogy megtartható legyen a hatalom.

A hazafiság érzetére alapozó populizmust természetesen nacionalista hangra épít, ezt azonban szélsőséges szintre tornázza fel. Ez a nacionalizmus megnyilvánulhat kifelé, a mi helyzetünkben nagyhatalmak vagy szomszédos – elsősorban magyar kisebbséget befogadó – országok és nemzetek felé. Ennek történelmi formája a sovinizmus. Az ilyen politika aktivizálódásának ma megvannak a garanciális fékjei. Ugyanakkor a belső, szélsőségesre manipulált nacionalizmus rasszizmusban, idegengyűlöletben nyilvánul meg. Tanulságos, hogy az állhazafiság ilyen formája számos országban azonosan jelenik meg. A hazai szélsőjobb szinte ugyanazokat a jelszavakat kívánja beépíteni a köztudatba, mint amiket éppen magyarellenes mozgalmak hangsúlyoznak például Romániában.

A mai magyar valóságban megjelenő sovinizta demagógia egyik fogódzója az irredentizmus. Mindannyian tudjuk, hogy a nyolcvan évvel ezelőtt mesterségesen, szakszerűtlenül és előrelátás nélkül kialakított trianoni határok az évszázad háborúi és nemzetközi folyamatai nyomán legitimmé váltak, megváltoztatásuk anakronizmus. A határok átjárhatóságának európai eszméje adja a megoldást. Ebben az értelemben az irredentizmus megje-

lenése éppen az ország alternatíva nélküli boldogulását akadályozza, a nemzetközi közösségek ugyanis elutasítják és kirekesztik azokat az országokat, amelyekben a szélsőséges nacionalizmus hatalomközelbe kerülhet. Mindennek felismerése azonban ma még nem realitás. A hazafias, nemzeti érdeket kifejező kommunikációnak éppen ebben van kötelezettsége és napi küzdelme a Trianont erőszakos úton feloldani akaró, voluntarista jelszavak hangoztatásával szemben. A példa azonban egyértelműen bizonyítja, hogy a kellően meg nem alapozott nemzetközi döntések nyomán megvalósult diszkrimináció muníciót szolgáltat a populista demagógia számára. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy a közép-kelet-európai etnikai és nemzetiségi konfliktusokban a sajátos irredentizmus, a nemzetállamra bomlás, a beháborúk hasonló motívumokat hordoznak.

A populizmus demagógiája jelentkezhethet a nemzeti teljesítések túlértékelésében és sajátos szerepek hamis felvállalásában. Természetesen az előző ciklus alatt néhol hangoztatott magyar „*közép-európai kishatalom*” szerep nem szélsőséges, de építhető rá olyan manipuláció, amely már súrolja a szélsőséges nacionalizmus határait, és kedvezőtlen nemzetközi megítélést válthat ki.

A populista csoportok azonban a hazát nem csak külső ellenségekkel szemben kívánják veszélyeztetetteknek mutatni. Úgy tűnik, a magyar szélsőségek a vélt vagy valós negatív jelenségek okozóit belül, a *másságban* keresik. Hazánkban ennek tradicionális és sajnos feléleszthető formája az antiszemitizmus és a cigány kisebbség peremre szorítása, negatív diszkriminációja. A magyar szélsőjobboldal ezen is túl kíván lépni, és a „*manipuláltan hazafiatlan*” erőket nemzetközi dimenzióba helyezi. A zsidóságot, a nyugati nemzetközi tőkét, Izrael sokszor kiszámíthatatlan militarista akcióit szinte összetartozóként köti egybe a liberális és ma már a baloldali értelmiséggel is. A jelszavak kínálkoznak: eladják az országot. Ez a lózung a magyar gazdaság eminens privatizációs politikájával áll szemben, tehát a nemzet érdekeivel ellentétes. Talajt ad

mindezeknek az a jelenség, hogy Magyarországon, éppen a fejlődés eredményeként, távol-keletiek, oroszok, ukránok és németek, angolok, amerikaiak munkaadóként és munkavállalóként egyaránt jelen vannak és célpontnak mutatkoznak. Ezért jelenik meg az általánosabb idegengyűlölet az etnikai vagy vallási elemeken felül, egyszerűen a más nyelvet beszélő külföldi állampolgárok ellen, sőt, magyar élettársaikkal, házastársaikkal szemben is.

Természetes, hogy a korunkra jellemző migrációs jelenséggel mint objektív folyamattal való zsigeri szembenállás, „*a mit keresnek ezek itt*” kérdésének demagóg fellelése zavarja a helyzet pozitív kezelését, és sajnálatos feszültségeket fokoz fel az elhagyott, a tranzit és a célországok között. Úgy vélem, ez utóbbi jelenségre fokozottabban fel kell készülnünk, mivel a munkaerő áramlása természetes jelenséggé válik.

A másság ártalmainak hangsúlyozása megjelenik a szimbólumok terén, a kultúrában, a viselkedési formákban, pontosabban ezek megvetésében. Feltűnt ez egyes NATO-operációk velejárójaként a külföldi katonai jelenlét elleni demagógiában is, egybemosva a megszállást a biztonság érdekében való befogadással.

A „*hazafias*” populizmus mindezekkel együtt konzervatív, az új jelenségekre múltbéli tradíciók alapján keresi a vádat. Európában nem véletlenül jelennek meg a náciizmus, fasizmus ideológiai sztereotípiái, szimbólumai, egyenruhái és viselkedési attitűdjei, ezek ugyanis készen álló minták, a mozgalomnak paramilitáris jelleget adnak. A mai generáció számára ugyanakkor ezek a képek újszerűek. Minderre az a magyarázat, hogy a vészidőszak vége majdnem egybeesett a kommunizmus terjeszkedésével, a nemzeti érdekeket gyakorta mellőző totalitárius rezsimek kialakulásával. A populizmus a hasonlóság helyett a szembenállást hangsúlyozza ki, azt sugallva, hogy a Rákosi-Kádár rendszer örökségeinek kompenzációja nem a demokrácia, hanem egy történelmi visszarendeződés. Ennek jegyében rendeznek temetéseket, kezdeményezik háborús bűnösök perújításait, márványtáblák, szobrok avatásait.

Ezt a visszatekintést és a múlt heroizálását idézik fel azok a viták, amelyek demagóg módon felhangosodnak a hősök és áldozatok, a felszabadítás és megszállás, a nácizmus és kommunizmus nem reális és árnyalt megfogalmazása körül.

Ezzel látszólagos ellentétben ugyanakkor feleletet kell adni a szélsőséges demagógiában arra, hogy a mai kihívásokhoz mi a populista hazafiság viszonya. Az évezred, a globalizáció, a növekvő ökológiai ártalmak, a katasztrófák mögött a populizmus mindig megtalálja a nemzetellenes felelősöket. Irracionalitása abban fejeződik ki, hogy ab ovo elutasítja és fékezhetőnek állítja be az objektív nemzetközi folyamatokat. Programjuk szerint az ipari és ökológiai katasztrófákat a szomszédaink okozzák, akár szándékosan, akár felelőtlenül. Az informatikai robbanás angol nyelvjelenség, nem az egyszerű magyar szükséglete, a bűnözés kizárólagosan a nemzetközi maffia következménye, a drog magyar-idegen, az AIDS a nyugati homoszexuális másság terméke, az alacsony minőségű áruk a nyugat bővli-exportjának következményei, a migránsok elárasztják a nemzetet, a terrorizmus a nagytőke ellen magyar célpontokat választ.

A „*hazafias*” populizmus aktivizálódásának veszélyei jelen vannak. Ellene és megelőzésére a demokrácia, a nyitott társadalom, a pozitív értékek konkrét megjelenítése, a másság elfogadtatása az egyetlen mód.

FERGE ZSUZSA

A SZOLIDARITÁS JELENTÉSVÁLTOZÁSAI

A társadalmi biztonság mint közfelelősség az utolsó száz évben nyert polgárjogot, hogy az utolsó egy-két évtizedben ismét megkérdőjeleződjék. Ez nem magától értődő. A szükségletek, amelyek kielégítésére intézményesített közös rendszerek jöttek létre, inkább nőnek, mint csökkennek. Exponenciálisan nőnek a közös, individuálisan alig kezelhető kockázatok. Számos – globális és lokális – szintéren nő az erőszak veszélye, amellyel együtt erősödik az igény a közös védekezésre. Nő az idősök száma és aránya, és ezzel az időskori biztonságos nyugdíj és ellátás szükséglete – akár tudott valaki elég biztosítási járulékot fizetni, akár nem. Nő a környezet veszélyeztetettsége, amellyel szemben csak a közös védelem tűnik hatékonynak. Nő a társadalmakban együtt élők száma, a társadalmi viszonyok és ügyek mind bonyolultabbak, tehát mind több forrást igényel ezek rendezése, kezelése. A közös források csökkentése viszont széles körben elfogad(tat)ott célá vált.

Ebben alapvető szerepet játszik a globalizált tőke, amely a piac szelídítését célzó korábbi intézményeket sorra elutasítja és visszaszorítja. A közös biztonságok veszélyeztetése nem találkozik a többség helyeslésével a fejlett országokban sem¹. Az ütköző érdekek képviselői természetesen a maguk érdekében szeretnék befolyásolni az emberek gondolkodását. Legalább három ideológiai formában megjelenő törekvés jól kivethető. Az egyik a „régí” baloldali értékeket szeretné feléleszteni, a másik

¹ Stefan Svallfors and Peter Taylor-Gooby (eds), 1999, *The End of the Welfare State? Public Attitudes to State Retrenchment*. London. Routledge.

szeretne a régi bal és az új jobb között helyet találni, a harmadik pedig szeretné az emberek többsége számára elfogadhatóbbá tenni az új jobboldali tendenciákat. Mindhárom törekvést aláfesti az a felismerés, hogy a szótárat meg kell újítani: a régi klisék elkoptak, háttérzajjá váltak, az újak meg, pőréen megjelenítve, taszítóak. S valóban a szemünk előtt folyik – többek között – a javak elosztását legitimáló közbeszéd egyes kifejezéseinek értelemváltoz(tat)ása. Ezek között kitüntetett szerepe van a szolidaritás újra- vagy átértelmezésének.

Hosszú lenne a szó teljes előtörténetét vizsgálni, de valamennyi előzményre szükség van. Durkheim és követői (a társadalmi munkamegosztáson belül kialakuló) osztársadalmi viszonyrendszert értettek alatta. Parsons értelmezésében „Egy közösség szolidaritása lényegében azt fejezi ki, hogy mennyiben (és milyen módon) várható az, hogy a közös érdek érvényesül az egyes érdekével szemben, ha e kettő szembekerült egymással”². A történeti szociológia gyakran a francia „szentháromság” utolsó egységét, a testvériséget azonosítja a társadalmi szolidaritással, és mutatja ki a benne és körülötte feszülő ellentmondásokat. Ilyen közelítésben mondja Wallerstein, hogy a testvériség „a francia szentháromság mostoha-gyermeké”, amely „mindig csak kegyesen odabiggyesztett függvény volt (a szentháromságon), s amelyet az egész hosszú 1789 utáni kulturális mezőben senki nem vett komolyan”... (legalábbis 1968-ig). (Igaz), „a testvériség szörnyű nehézségek árán létrehozandó építmény, s mégis, ez a törekény lehetőség a valóságos alapja a szabadság és egyenlőség együttes megvalósításának”³.

A modern jóléti rendszerek kialakulását elemzők az elosztás-újraelosztás problematikájához és konfliktusaihoz kapcsolják a szolidaritás fogalmát. Az előzményeket

² Parsons, Talcott ‘Social Systems’, In D. L. Sills, ed. *The International Encyclopedia of the Social Sciences*, The Macmillan Company and The Free Press, Vol. 15. p. 459–473: 461.

³ Wallerstein, Immanuel 1991. *Unthinking Social Science. The Limits of Nineteenth Century Paradigms*. Cambridge: Polity Press: 22.

különbözőképpen értelmezik – vagy a kisközösségi szolidaritások szélesedéseként, vagy a karitászműködés átalakulásaként.

Baldwinnál voltaképpen mindkét közelítés megtalálható. „*Amíg hatalom, gazdagság és csekély kockázatok egyetlen csoportnál összpontosultak, addig a szerencséseket kevésbé érdekelte (a társadalom egészét átfogó) szolidaritás... Amíg a szerencsések és privilegizáltak a társadalmi kiváltságok szakadéka fölött kerültek csak szembe a szegényekkel, addig csupán jótékonykodás volt lehetséges, nem pedig szolidaritás.*” ... Az átfogó szolidaritás a közös kockázatok felismerésével vált lehetségessé. „*Amikor a tudatlanság fátyla felemelkedett*”, mind többek számára világossá vált, hogy a közös megoldás gazdaságilag is racionális. Ez a felfogás úgy látja, hogy „*félrevezető a szolidaritást ... az altruizmus analogonjaként felfogni. Az altruizmus egyéni érzés, s többnyire a hasonló beállítottságúak szűk körére korlátozódik. A szolidaritás, ama kevés esetben, amikor egyáltalán létrejött, az általánosuló és kölcsönös önértékre épül*”⁴. Ugyanezért nem azonosítható a jótékonykodással (karitással) sem, amely egyoldalú adományozást jelent, jogok, jogosultságok nélkül. Az altruizmus és karitászműködés – bár fontos társadalmi kötőszövetek – mindig olyan egyoldalú adományozást jelentettek, amely a jóság esetlegességére, nem pedig a jog erejére támaszkodik. Viszont „*a társadalmi szolidaritás nem más, mint jogokban kifejeződő igazságosság*” (uo. 31.), s épp e jogokon alapul a társadalmat átfogó kölcsönösségi viszonyrendszer. Nem állítom persze, hogy a szolidaritás, karitászműködés, altruizmus fenti meghatározásai mindenki által elfogadottak lennének – sokféle értelmezés él egymás mellett. Annyi azonban igaz, hogy a modern szociálpolitikában ezek az érvényesnek tekintett fogalmak.

Az értelemváltoz(tat)ás tulajdonképpen sokcélú, Janus-arcú kísérlet (bár Janus itt génmanipulált). Hol azt szolgálja, hogy a hajdan vonzó elkoptatott eszméket fel

⁴ Peter Baldwin (1990) *The politics of Social Solidarity: Class Bases of the European Welfare State 1875–1975*. Cambridge, New York: Cambridge University Press: 229.

lehessen élesztetni, hol meg azt, hogy sokak számára ma is vonzó eszméknek olyan új értelmet lehessen adni, amelyekkel beilleszthetők az új ideológiai rendszerbe. Az első esetben kifejezésváltozás történik tartalomváltoztatás nélkül, a másodikban tartalomváltoztatás kifejezésváltoztatás nélkül.

A köznyelv szavainak és fordulatainak átalakulása elemezhető „egyszerűen” filológiai apparátussal, illetve vizsgálható a társadalmi változások nyelvi lenyomataként, ahogyan ezt például Kertész Manó máig élvezetes esszéjében – a *Szállok az Úrnak*-ban – teszi a társas érintkezés szavainak forma- és jelentésváltozásáról. Persze ugyanez igaz a szaknyelvekre is: a nyelv igyekszik megtalálni a szavakat, hogy kifejezhesse az újonnan megismert vagy feltárt tudásokat vagy valóságokat. A nyelvi változások szociológiai megközelítése szinte fordítva működik: a nyelvi fordulatokból igyekszik kiolvasni elrejtett társadalmi tartalmakat. Ilyesmire vállalkozott Szalai Júlia a nyolcvanas évek szociálpolitikai nyelvezetének felfejtésekor⁵. Én most valamilyen köztes területen mozgok – az ideológiai és értékváltozások néhány nyelvi vonzatát próbálom nyomon követni.

Janus-arcú jelenséget említettem, de ennek a génkezelt Janusnak három arca is van. Az első arc a hagyományos baloldali politikai legitimációs válságával függ össze (amelybe persze az államszocialista önkényuralom jócskán besegített). Vannak, akik máig hisznek a felvilágosodás értékeiben, a társadalomjobbító cselekvések értelmében. Ám ők is igyekeznek új szavakat találni a hitelt veszített régiek helyett. Ilyesfajta törekvésnek látom például azt – bár a szerző ezzel talán csak részben értene egyet –, hogy Amartya Sen teljesen új fogalomrendszerrel igyekszik összeegyeztetni a szabadság-egyenlőség antinómiát. Szerintem ugyanis ilyesfajta célt szolgál mindaz, ahogyan a

⁵ Szalai Júlia (1998) A szociálpolitika nyelve – amit kifejez és amit eltakar. In: *Uram! A jogaimért jöttem! Esszék, tanulmányok*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.

⁶ Sen, Amartya (1992) Az egyéni szabadság mint társadalmi elkötelezettség. *Esély*, 1. sz.

negatív és pozitív szabadságot (újra)értelmezi,⁶ mindpedig az, ahogyan a képesség vagy talán „*képesnek levés*” (capability) fogalmát bevezeti és értelmezi. Mindkét esetben olyasmiről van szó, hogy a szabadsághoz az is hozzátartozik, hogy lehessen használni, hogy az ember (megfelelő források segítségével is) „*képessé váljon*” a szabad választásra, illetve egy adott társadalomban való megfelelő funkcionálásra.⁷ Egy újabb fogalom-kereső kísérlet a „*társadalom minősége*” bevezetése, amely „*az Európai Unió céljaira vonatkozó új szemlélet alapja lehet*”⁸. Hogy valóban a „*régi*” értékekről van szó, az a szerzők definíciójából kitűnik. A társadalmi minőségben az fejeződik ki, hogy a polgárok hogyan tudnak részt venni a közösség életében, amely viszont arra épül, hogy milyen szintű a szociális biztonság, a társadalmi összetartozás és szolidaritás, az autonómia és hatalommal felruházottság (empowerment). Vagyis a szolidaritás és társadalmi integráltság továbbra is kitüntetett szerepet kapnak – csak új mezben jelennek meg.

A gén-kezelt Janus-arcnak valahol az orra táján kevésbé egyértelmű baloldalias törekvéseket találunk. A cél itt inkább pragmatikus, mint eszmei: kellenek a szavazatok. Szükség van a régi szavazóbázisra is, az újra is, meg a nemzetközi tőke megnyugtatására is. A „*harmadik út*” (illetve ennek Giddens által nyújtott elméleti megalapozása⁹) jól mutatja a kettősséget. Számtalan tételével a legrégivágásúbb szociáldemokrata is egyetérthet, míg másokról azt gondolhatja, hogy a megerősödött piaci hatalomnak szívből vagy színről tett engedmények. Az elsők közé tartoznak az olyan deklarációk, mint hogy „*európai összefüggésben szemlélve kulcsfontosságú a jóléti kiadások szinten-tartása*”, vagy hogy „*a jóléti állam reformja nem jelentheti*

⁷ Sen, Amartya (1983) 'Poor, Relatively Speaking' *Oxford Economic Papers*, pp. 153–169; Sen, A.K. 1985. *Commodities and Capabilities*. Amsterdam: North-Holland; Sen, Amartya: Capability and Well-being. In: Nussbaum, Martha and Amartya Sen, eds. (1993) *The Quality of Life*. Oxford: Clarendon Press: 30–53.

⁸ Beck, W., L. van der Maesen, A. Walker (1997) *The Social Quality of Europe*. The Hague-London-Boston: Kluwer Law International: 3, 267–268.

⁹ Giddens, A. 1999. *A harmadik út. A szociáldemokrácia megújulása*. Budapest: Agóra Marketing.

annakszociális hálótá redukálását”. Ilyen elem az egyenlőség, mégpedig nem is csak az esélyegyenlőség központi értékének ismételt hangsúlyozása. Az olyan kreatív fogalmi újítások tára sem lebecsülendő azonban, amelyek valóban nem csak színről, hanem szívből jövő engedményeknek is utat adnak. Ilyen például a felelős kockázatvállalás értelmének kiterjesztése a hagyományos piaci viszonyokon kívülre, s ezzel (a korábban mondottakkal ellentétben) a közfelelőség sok területről való visszavonásának burkolt ígérete. Az egyik legveszélyesebbnek tűnő elem a „*Nincs jog felelőség nélkül*” jelszava. A jogok-felelőségek egyensúlyba hozatala az egyik leghangosabb, sok szempontból indokolt mai igény, amely azonban megkérdőjelezi a személyiséghez és léthez kapcsolódó jogok értelmét: azt sugallja, hogy a jogot ki kell érdemelni. Ez vezethet a legveszélyesebb szociálpolitikai változásokhoz, az érdemesek-érdemtelenek kirekesztő és önkényes szétválasztásához, majd a legerősebb emberi és társadalmi jog, a léthez való jog tagadásához.

Janus harmadik arca mögött még mindig a baloldal fenyegető kísértete lebeg. Ebben az esetben azonban nem arról van szó, hogy lejáratottnak vélt fogalmak helyett kell újakat keresni, hanem arról, hogy még mindig vonzóknak vélt baloldali fogalmaknak kell új, a neoliberális ortodoxiával összhangban lévő értelmet adni. E törekvésre számtalan példát lehet találni az egyenlőség esélyegyenlőtlenségre redukálásától az „*egyenlő közteherviselés*” jelszaváig, amely ezzel a szófordulattal kívánja felváltani a progresszív közteherviselést egységes arányú vagy akár egységes összegű adó- vagy járulérendszerrel.

A (magyar) közgazdászok egy csoportja az utolsó néhány évben olyan közelítést dolgozott ki, amely a szolidaritás fogalmából kiiktatja a kölcsönös viszonyt is, a társadalmat átfogó jelleget is. Kornai János már több írásban közzétette a jóléti reformhoz javasolt két „*etikai posztulátumát*”. Az első „*az egyén szuverenitásának*” követelményét állítja fel, amely a jóléti szektorban megvalósulni engedi a szabad választás elvét. (Pillanatnyi témámon

kívül esik, hogy mennyire leszűkül itt a szuverenitás és szabad választás elve – mondjuk például Sen értelmezéséhez képest.) A második elv kapcsolódik szorosabban az itt vizsgált kérdéshez. Ez ugyanis a szolidaritásról szól: „(Szolidaritás) Segíteni kell a szenvedőket, a bajban lévőket, a hátrányos helyzetűeket. ...A szolidaritási elv azt sugalmazza, hogy az egyéni és közösségi karitatív tevékenységeken túlmenően a közösségnek állami redistribúció útján is segítenie kell a szenvedőket, a bajba jutottakat, a hátrányos helyzetűeket...A szolidaritási elv érvényesítése célzott állami támogatásokat igényel, nem pedig univerzális jogokat...” A „szolidaritás elvét csak azokkal kapcsolatban kell érvényesíteni, akik önerejükből nem képesek kielégíteni még az alapvető szükségleteiket sem”, vagy „nem képesek megfizetni a kötelező biztosítást”¹⁰.

Bokros Lajos a magyar államháztartási reform kidolgozásakor (1995-ben) csak gazdasági indokokkal érvelt az állam szociálpolitikából való visszavonulása és a piacosítás mellett. 1998-ban azonban, amikor a reform értékelését végezte el, Kornai erkölcsi elveit is felhasználta (ön)igazolásra. Miután kifejti az univerzális ellátások és a széleskörű, magas színvonalú társadalombiztosítás hátrányait, illetve a célzott segélyezés előnyeit, összefoglalóan minősíti a reform egészét: „Az egyéni autonómia és a magánválasztás vágyán túl, amelyek egy piacgazdaságban a gazdasági növekedés fő hajtóerejét jelentik, és a hatékonyság garanciái, azt hiszem, hogy az átfogó államháztartási reform végső értelme a több társadalmi szolidaritásra törekvés. Minthogy a hagyományos redistribúciós rendszerek (nyugdíj, egészségügy, oktatás) nagyrészt kimerítették belső dinamizmusukat, mind követelőbb szükséglet e rendszerek alapjának újradefiniálása, s ez az alap a társadalmi szolidaritás.”¹¹ Ez a szolidaritás egyértelműen

¹⁰ Kornai János (1998) *Az egészségügy reformjáról*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó: 18–21.

¹¹ Bokros, Lajos, 'The Unfinished Agenda', in: Bokros, Lajos and Jean-Jacques Dethier, eds. (1998) *Public Finance Reform during the Transition. The Experience of Hungary*. Washington, The World Bank: 535–568, 537.

megfelel a Kornai adta értelmezésnek, a szűkölködők segítségét jelenti. Az államháztartási reform ilyenformán „*sokkal nagyobb arányú társadalmi átalakulás, mint az 1989. évi politikai rendszerváltás ... mély, átfogó társadalmi forradalom... nem kevesebb, mint egy civilizációs váltás...*” (uo. 568.). Ugyanezekre a gondolatokra épül, csak még sokkal egyértelműbben foglal állást a rászorultsági elv kizárólagossága mellett a 2003 végén megjelentetett 130 pont.

Bokrosnak igaza van abban, hogy igazságtalan az az elosztáspolitikai, amely a jómódúakat aránytalan előnyökben részesíti. Igazságtalan volt a harmadik kormány számos közép-és felsőosztályt erősítő intézkedése, mint a gyermekek utáni adókedvezmény, amely csak akkor él, ha van miből levonni, vagy a milliós nagyságrendet is elérő kamattámogatás, ha valakinek van elég pénze a kölcsönt felvenni. Ez a „*perverz újraelosztás*” a szegények adóját egyértelműen a jobb helyzetűeknek csoportosította át. Ugyanilyen igazságtalan az önkéntes egészségpénztárak most megerősített jelentős adókedvezménye is. Ám az adók révén mindenki által fizetett és mindenkit befogadó iskola vagy egészségügy épp úgy nem igazságtalan, mint a gyermekek utáni olyan adókedvezmény, amely annak is megadja ezt az előnyt, akinek nincs elég pénze a kedvezmény levonásához, vagy mint a szolidaritási elemeket is ismerő társadalombiztosítási nyugdíj, amelyet járulékok fedeznek.

Nyomasztó talán, de tudomásul kell vennünk: az utóbbi két átértelmezés arra utal, hogy széles kör számára legitimitást nyert a jövedelmek korlátlan egyenlőtlensége, a társadalmi kizárás, a közfelelősség gyengítése, s ezt ellensúlyozzák a köz- és magánjótékonyág lelkiismeretet felmentő felmagasztalásával. Az új magyarázatok igazolása azonban ma is a három klasszikus érték – szabadság, egyenlőség, testvériség – nevében történik, csak épp e fogalmak felismerhetetlenségig történő újraértelmezésével.

A szavak átértelmezéséért folytatott versenyben paradigmaértékűnek tekintem a „*szolidaritás*” kifejezés sor-

sát. A törekvés végeredménye az, hogy a szolidaritás össztársadalmi kapcsolatrendszerből a gazdagok szegények iránti egyoldalú kötelezettségévé válik. A társadalmi tagságból adódó jogok átalakulnak a szegények rászorultság alapú szükségletévé. A „*rászoruló*” a sikertelen, a lehetőségeket – önhibájából vagy azon kívül – elszalasztó szegény, azaz semmiképpen sem egyenjogú vagy egyenrangú. Ezzel olyan aszimmetria épül be a társadalmi viszonyokba, amely hosszú távon szentesíti is, tartósítja is a szegények alárendelt helyzetét, és növeli kiszolgáltatottságukat. Mindezzel gyengíti azokat az intézményeket, amelyek a társadalmi összetartozást, a közösséghez tartozást szolgálhatnák.

December 18-án Brüsszelben a 2004-ben Európai Unióhoz csatlakozó tíz ország kormányképviselői egy memorandumot írtak alá, amely országonként összefoglalja azt, hogy hogyan is áll a társadalmi kirekesztés ügye, melyek a legnehezebb problémák. E dokumentumra épülnek a 2004-ben elkészítendő, 2005-ben induló kétéves tervek, amelyek a társadalmi összetartozást hivatottak erősíteni. Ha e terveket egy társadalom komolyan veszi, ha a mélyülő és egyre betokosodottabb szegénységen és kirekesztésen változtatni akar, aligha kerülhető el a szolidaritás szélesebb értelmezéséhez közelítés. A jövő egyik nagy kérdése, hogyan fog megküzdeni egymással az egyéni érdeket és a választás szabadságát trónusra emelő individualizmus és a közös érdeket is fontosnak tartó szolidaritás.

GAZSÓ FERENC

IRÁNYVÁLTÁS A TÁRSADALOMPOLITIKÁBAN

1. Hazánkban a baloldali állampolgári irányultságot integráló politikai elit válaszüthöz érkezett. A társadalmi támogatottság stabilizálása, a szavazategyűjtő képesség gyarapítása és ezáltal a kormányzati pozíció esélyének megőrzése stratégiai irányváltást igényel az MSZP társadalompolitikájában. A globálkapitalista befolyás dominanciáját érvényesítő rendszertranszformáció eddigi menetében az MSZP adós maradt a baloldali alternatíva körvonalazásával és a baloldali értékekre orientálódó politikai gyakorlat érvényesítésével. A baloldali identitást deklaráló párt politikai cselekvését főként a szituatív sodródás, továbbá a szociálliberális dogmákhoz igazodó cselekvés jellemezte. A helyzet paradox: miközben a hazai politikai mezőt egy igen erőteljes, nagy erőpotenciállal rendelkező baloldali orientáció jellemzi, a szóban forgó politikai minőséget a pártpolitikai mezőben reprezentáló pártnak nincs koherens társadalomstratégiai elképzelése, a baloldali értékkritériumokkal egybehangolt válasza a társadalom jövőjével összefüggő kardinális kérdésekre. Mindenekelőtt arra az alapvető kérdésre, hogy miként képzei el a baloldal pártja az országban kialakult szélsőségesen egyenlőtlen társadalmi berendezkedés korrekcióját, a polarizációs folyamat lefékezését, a státusvesztők, az alsóosztályba és a roncs-társadalomba sodródottak integrálását, a jórészt szétzilált vagy meggyengített jóléti intézmények regenerálását, továbbá a humán erőforrást újratermelő és gyarapító intézményrendszer kiépítését és hatékony működtetését.

2. A kardinális kérdés jelenleg az, hogy az immár kiépült és stabilizálódott hazai újkapitalizmusban lesz-e a tőkeérde-

kek korlátlan érvényesülését korlátozó baloldali társadalompolitika, avagy a hazai politikai baloldali elit a neoliberais doktrína valaminő modifikált, „*harmadik utas*” változatát találja fel korszerű, a szociáldemokrata értéknyalábokat integráló társadalompolitikai stratégiaként, illetve a politikai vonalvezetést továbbra is a domináns érdekcsoportok hullámverése sodorja.

3. Felfogásunk szerint baloldali társadalompolitikai stratégia nem épülhet sem a tőkeérdekek abszolút primátusára, sem a profitmaximáló gazdaság működésének valaminő korlátozására. A baloldali társadalompolitika olyan társadalmi berendezkedés kialakítására törekszik, amelyben a jobb életminőség elérése az alapvető cél. E cél elérése a liberális piacgazdaság felvirágoztatásával kapcsolódik egybe. A baloldali társadalompolitika tehát a prosperáló gazdaság fenntartásában érdekelt, következésképp a gazdaság virulens, optimális jövedelmezőségre törekvő működését nem csupán eszköznek, hanem alapvető társadalmi célnak tekinti. Ugyanakkor elutasítja a piac mindenhatóságának elvét, továbbá azt a tendenciát, hogy a társadalom minden szférájában a piac logikája érvényesüljön. A profitmaximáló gazdaság hatékony működése az emberi életfeltételek javításának alapfeltétele. Ugyanakkor a piaci folyamatok társadalmi egyenlőtlenségeket és sokféle társadalmi konfliktust gerjesztenek. A baloldali társadalompolitikának hazánkban arra kell törekednie, hogy a jelenlegi szélsőségesen polarizált társadalmi megosztottság helyett valaminő egyensúly alakuljon ki a piaci hajtóerők, valamint az emberi életfeltételek és -esélyek között. Arról a törekvéstről van szó, hogy a gazdasági erőforrások gyarapodása az emberi életfeltételek és -esélyek javulását szolgálja. Ez elképzelhetetlen a globálkapitalizmusra épülő piaci viszonyok humanizálása nélkül. A globálkapitalista piacgazdaság már kiépült hazánkban. A folyamat vadkapitalista berendezkedést hozott létre. A kialakult makroszerkezet instabil, mert nem felel meg a szolidaritás (a társadalmi jólétigény), a létbiztonság, az igazsá-

gosság és az egyenlőség értékeire vonatkozó társadalmi képzeleteknek és elvárásoknak. Az elmúlt évtizedben hazánkban olyan társadalmi berendezkedés épült ki, amire az emberek nem vágyakoztak, s amelynek értékeit jórészt elutasítják.

A baloldal stratégiai célnak tekinti a hazánkban kialakult, szélsőségesen polarizált társadalmi berendezkedés fokozatos korrekcióját, ennél fogva a strukturális folyamatokat a szociáldemokrata-szociális értékeknek megfelelően befolyásoló társadalompolitikai stratégia kialakítására és realizálására, stratégiai *irányváltásra* törekszik.

4. A stratégiai irányváltás gondolata arra az empirikus felismerésre alapozódik, hogy az újkapitalizmus kialakulásának folyamatában háttérbe szorultak az alapvető szociális értékek, meggyengültek a humán erőforrást újratermelő és gyarapító intézmények. A liberális piacgazdaság kiépülése az állam szociális-jóléti szerepvállalásának visszaszorulásával, az államszocializmusból örökölt ún. „*koraszülött jóléti állam*” radikális leépítésével és egyúttal a mobilizálható erőforrásoknak a tőke szférájába történő átszivattyúzásával fonódott egybe. Mindez együtt járt a belső fogyasztás és a bérszínvonal leszorításával, a tőkecsalogató alacsony bérekkel s a szociális gondoskodás olyan értelmezésével, hogy az állam csak az önhibájukon kívül bajba kerültek támogatását tekintse feladatának, ám ezt a gondoskodást is egyre inkább az új tőketulajdonosok és a jó módba emelkedettek magánadományaiból a karitatív tevékenység keretei között kell ellátni. Nem igazolódott az a feltevés sem, hogy a fellendülő piacgazdaság automatikusan megoldja a szegénységgel, a társadalmi státusvesztéssel és a szociális lesüllyedéssel összefüggő gondokat.

5. Az elmúlt évtized makrofejleményei egyértelművé tették, hogy a magyar társadalom nem nélkülözheti a jóléti állam kiépítését és hatékony működését. Hazánkban jóléti társadalompolitikai fordulatra van szükség, ami a humán erőforrást gyarapító és esélyt teremtő redistribúcióval,

a társadalmi összefogyasztás optimalizálásával, valamint a szociális igazságtevéssel formálódik egybe. A gazdasági növekedés felgyorsítását pedig nem a társadalmi fogyasztás minimalizálásával, lehető legnagyobb mérvű visszafojtásával, tehát a minimális ellátás elvével kell egybekapcsolni (miként az az elmúlt évtizedben történt), hanem a gazdasági növekedés hozamát a társadalmi felzárkóztatás szolgálatába kell állítani. Stratégiai cél a haszonélvezők körének szüntelen tágítása, a szubvencionált javak (oktatás, egészségügyi ellátás, szociális lakásépítés, egzisztencia-teremtő, illetve -gyarapító hitelkedvezmények stb.) elérhetőségének kiterjesztése.

6. A baloldal új társadalompolitikai stratégiájának meghatározó prioritása a tágran értelmezett humántőke-beruházás, az erőforrás-gyarapító intézményrendszerek kiépítése és hatékony működése. Ez egybevág az ország gazdasági és társadalmi felzárkóztatásának stratégiai céljaival, s egyúttal lehetőséget teremt ahhoz is, hogy a társadalom peremére csúszott, rendszerint semmiféle mobilizálható (státusra váltható) erőforrással nem rendelkező csoportok is valaminő mobilitási-felzárkózási esély birtokába juthassanak, és kikerülhessenek mostani félperiferikus vagy annál is kedvezőtlenebb helyzetükből. A jóléti stratégia megvalósítása fordulatot igényel a redistribúciós politikában is. Elkerülhetetlen, hogy a következő évtizedben fajlagosan többet költsön az ország a tágran értelmezett humán erőforrások karbantartására és fejlesztésére, mint Európa fejlett országai.

7. Végeredményben a baloldali társadalompolitikai stratégia célja egy olyan új típusú jóléti állam kiépítése, amely elsősorban a humán erőforrások fejlesztésére, mindelelőtt az erőforrást gyarapító intézményrendszer kiépítésére koncentrál, s e cél érdekében hangsúlyos beruházáspolitikát realizál. E stratégia sokféle elemből áll. A tudástőke domináns társadalmi szerepét mérlegelve, az egyik alapvető fejlesztési prioritás a tudásközvetítő és

tudáelosztó intézményrendszer kiépítését szolgáló anyagi, finanszírozási, irányítási, továbbá a személyi-szakmai feltételek és kompetenciák fokozatos megvalósítása, a teljesítménylejtőre sodródott oktatási rendszer további hanyatlásának megfékezése, illetve az elmúlt évtizedet jellemző negatív trend megfordítása. Ez az oktatási ráfordítás volumenének erőteljes növelését (első lépésként a GDP-hez viszonyított korábbi 6,5 százalékpontos ráfordítási arány elérését), a közoktatás garantált programfinanszírozásának megteremtését, új működési normák meghatározását, a differenciált, felzárkóztató, képességefejlesztő pedagógiai eljárásmódok meghonosodásához szükséges feltételek biztosítását, a tanszemélyzet intenzív átképzését, illetve a tanító- és tanárképzés gyökeres tartalmi reformját igényli. Sürgető feladatról van szó: jelenleg a fenti célokhoz igazodó változtatások minimális feltételei sem állnak rendelkezésre. Ennélfogva ma egy-egy korosztály mintegy ötöde funkcionális analfabétaként lép ki az alapiskolából, az iskolai tanulmányaikat befejezett 15–29 éves fiatalok egyötödének pedig legfeljebb általános iskolai végzettsége van, nem birtokolnak semmiféle státusra váltható tudásjavakat, sőt, a kurrens tudás megszerzésére is esélytelenek, következésképp többségük a roncsársadalomban köt ki.

8. A tágan értelmezett humán erőforrás fejlesztésének stratégiája nyilvánvalóan nem korlátozódhat a tudásjavak szférájára. Megoldást sürget a közegészségügy megroppant rendszerének megjavítása, a foglalkoztatás lehetőségeit bővítő munkahelyteremtő programok kidolgozása és életbeléptetése, átfogóbban egy olyan foglalkoztatáspolitikai program elindítása, ami esélyt ad a munkapiacról kiszorult legalább félmillió munkaképes embernek a munkamegosztásba való visszatéréshez.

9. A baloldal jóléti programja elutasítja az olcsó munkaerőre épülő gazdasági prosperitás tézisét (ez mindmáig nem történt meg, a kormány liberális miniszterei nyíltan kár-

hozzatják a túlságosan magas minimálbért, bérbefagyasztást fontolgatnak, tipikusan neoliberais korrekciós megoldásokat szorgalmaznak). A társadalmi jólét emelkedése, az országban oly jellegzetes nyomorszint meghaladása elképzelhetetlen a piacon realizált munkavállalói jövedelmek folyamatos gyarapodása nélkül. A baloldali jövedelempolitika célja aligha lehet más, mint annak elérése, hogy a legalacsonyabb munkajövedelmek (minimálbér) is létminimumot meghaladó fogyasztási lehetőséget garantáljanak, a kvalifikált munkavállalói pozíciók pedig egyre inkább biztosítsák a középosztályi létforma és életminőség lehetőségét. Ha a gazdaság jövedelemtermelő képessége javul, nem maradhat el a munkajövedelmek arányos növekedése sem.

10. Végezetül számot kell vetni azzal is, hogy a jobbközép integráció már kialakított valaminő társadalomstratégiai elképzelést. Ennek lényege: a középosztály pozíciójának megerősítése, erőforrásainak gyarapítása, olyan újraelosztási szisztéma működtetése, amely biztosítja az elért társadalmi státus stabilizálását és kiteljesítését. E stratégia arra a felismerésre épül, hogy a középosztály egyéni, csoportos és makrotársadalmi stabilitást garantál. Nem valamely csoport társadalmi átlagot meghaladó jólétéről van tehát szó, hanem arról, hogy konszolidált társadalom csak akkor képzelhető el, ha az emberek egyre növekvő része élvez státusbiztonságot. Ennek feltételeit azonban még meg kell teremteni hazánkban. Ez jórészt piacgazdasági folyamatokhoz kötődik, közelebbről ahhoz, hogy a munkavállalókat oly módon javadalmazzák, hogy a bérek lehetővé tegyék az egyéni életfeltételek elfogadható szintű újratermelését, és az utódnemzedék normális felnevelését. A középosztály-politika nem tűzi ki célul az alsórétegek helyzetének egyidejű javítását, a bérezés tekintetében azonban elutasítja az olcsó munkaerő tézisést, s ezáltal a legrosszabb helyzetű társadalmi csoportok érdekeire is reflektál. A baloldali stratégia mindezt azzal egészítheti ki, hogy olyan erőforrás-gyarapító intézményeket kíván

működtetni, amelyek az alsóközép-, alsórétegekhez tartozókat is hozzásegíthetik az olyan státusok eléréséhez, amelyek középosztályi életminőséget biztosíthatnak. A középosztály élethelyzetének stabilizálása tehát a baloldali stratégia keretében egybefonódik az alsórétegek társadalmi esélyeinek javításával, ami nem a segélyek és a közvetlen anyagi támogatás szüntelen emelését jelenti elsősorban, hanem a státusmobilitáshoz szükséges személyes erőforrások és tudásjavak megszerzéséhez is lehetőségeket akar teremteni. A baloldal tehát nem csak a középrétegekről, hanem a társadalom egészéről kíván gondoskodni. A jóléti erőforrás-gyarápító rendszer a társadalom többségét kitevő középosztály alatti pozíciók meghaladásához kíván esélyeket teremteni. Ez nyilvánvalóan nagy igényű társadalompolitikai cél, ami megkülönbözteti a politikai mező két oldalát integráló aktorokat. Számításba veendő azonban, hogy a baloldali stratégiai célok jóval nagyobb anyagi erőforrások mobilizálását igénylik, mint a középosztály élethelyzetének és esélyeinek javítására koncentráló jobbközép társadalompolitikai variáns. Könnyen belátható, hogy a következő évtizedben ez a két társadalomstratégiai elképzelés lehet virulens a magyar társadalomban. A neoliberális társadalompolitika, amely a rendszerváltozás első évtizedét dominálta, elvesztette relevanciáját, s a magyar társadalom diszpreferálta azt a politikai aktorcsoportot, amelyet leginkább azonosított a szóban forgó társadalompolitikai törekvésekkel.

Budapest, 2003. február

HOVANYECZ LÁSZLÓ

A LEVENDEL-SZINDRÓMA

1999 nyarán történt. Az 1956-os Intézet más intézményekkel együtt rendezett háromnapos konferenciát a rendszerváltásról a Magyar Tudományos Akadémián. A rendezvényre a tíz évvel azelőtti Ellenzéki Kerekasztal-, illetve a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások résztvevőit hívták meg, hogy elmondják, miként emlékeznek az 1989-es eseményekre. Voltak ott szép számmal társadalomtudósok és mindenféle pártállású politikusok. Ez utóbbiak közül némelyek meglehetősen egyoldalúan adták elő a történeteket. Az egyik politikusi visszaemlékezés után a történész Litván György kért szót. Nem mondta, hogy „*Álljon már meg a menet!*”, de ahogyan szólásra emelkedett, azt is mondhatta volna. Azután igen hangsúlyosan arra figyelmeztetett, hogy még öt esztendeje sincs, hogy eltávozott közülünk Levendel László, máris elfeledkeztünk róla. Jellemző, hogy ezen a tanácskozáson szóba sem került a neve. Pedig az ellenzékiiség kibontakozásában igen fontos szerepet játszott az orvosprofesszor. Az ő lakása volt a színtere azoknak az összejöveteleknek, amelyeken a népi-nemzeti és a demokratikus ellenzék tagjai eszmét cseréltek egymással és a reformkommunistákkal. Állandó vendég volt Levendel Lászlónál például Kis János és Csurka István, Csoóri Sándor és Pozsgay Imre, Gombár Csaba, Nyers Rezső és Újhelyi Szilárd. Ezek a találkozók egészen az 1987-es lakitelki tanácskozásig rendszeresek voltak, figyelmeztetett Litván György, aki személyes tapasztalatai nyomán méltatta Levendel professzor konszenzust kereső személyiségének jelentőségét. Az említett 1999-es júniusi konferencia óta gyakran gondolok Litván felszólalására, s hogy most felidézem, annak egyebek között az a vita

az oka, amely napjainkban folyik a *halapenz.hu* nevű honlap interneten való megjelenése nyomán.

Nem tudom, ki hogy van vele, de engem ez a vita és a körülötte folyó politikai-média-hajcihő nagyon elkésértett. Reméljük, Medgyessy Péter miniszterelnök intő szava – „*Méltatlanul támadják az orvosokat*” – nem az utolsó utáni pillanatban hangzott el, és sajnos nincs rá garancia, hogy elejét veheti egy bármikor – bármi körül – újra kirobbantható hisztériának. Hogy hisztériák bármikor bármi körül kirobbanthatók, annak szerintem sok egyéb mellett az az oka, hogy a rendszerváltó elitek – bármilyen pártállásúak legyenek – neofita túlbuzgósággal akarják eltörölni a múltat, és ez a szándék óhatatlanul odavezet, hogy semmibe veszik a valóságot.

A hálapénzzel folytatom. Ez a probléma állandóan terítéken van, de mostanában valami miatt az érdeklődés homlokterébe került. Naponta hangzik el, hogy a hálapénz a kommunizmus rettenetes öröksége. Ebből szinte logikusan következik, hogy egyik napról a másikra meg lehet tőle szabadulni, miként az állampárttól. Ámde az élet azt mutatja, hogy a hálapénz sokkal életképebb, mint a Magyar Szocialista Munkáspárt volt. Vajon miért? Valószínűleg azért, mert mélyebben gyökerezik a valóságban, mint az egypártrendszer.

Hogy világosabban lássunk, némileg távolabbra kell visszatekintenünk, mint a második világháború utáni időszak, amelyben némelyek szerint minden bajunk kezdődött. Csak az emlékezet frissítésére idézem fel Mikszáth Kálmán: *Két választás Magyarországon* című regényét. Ennek hőse, Katánghy Menyus, egy nem is tipikusan, hanem – mondhatnánk – inkább sematikusan elszegényedett dzsentri család sarja, aki végső elkéseredettségében lépett az orvosi pályára. Hamar meg akarván gazdagodni, nem a tudományokban és a gyógyító munkában jeleskedik, hanem a megfelelő parti hajszolásában. Fürdőorvosként egyetlen szezonban meg akarja találni a dús-gazdag hajadont, akit oltárhoz vezetve megszabadulhat a fáradságos munkától, az orvosi hivatás taposómalmától.

Úgy fest, hogy terve sikerül is. Egyetlen „betege” van – épp olyan, amelyet elképzelt: fiatal, szép és vagyonos hölgy –, akitől minden képzeletet felülmúló mesés honoráriumot kap a „kezelés” után. Ámde az esküvőt követően kiderül, hogy az ifjú asszonynak éppen annyi vagyona van, amennyi honoráriumnak bár sok, vagyonnak azonban semennyi. Legyen ennyi elég a nagy palóc történetéből. Nem nehéz kitalálni, mit céloz idecitalása. Így (is) festett az orvosi honorárium ügye a dualizmus idején.

Ma némelyek úgy tesznek, mintha a magyar fejlődésnek lett volna egy helyes útja 1945-ig, amelyről a bolsevizmus térítette le. E felfogás szerint a demográfiai problémáktól kezdve gazdasági elmaradottságunkig minden bajunknak egyetlen oka van: a kommunizmus. Nézzünk csak egyetlen kérdést: a szürke és fekete gazdaságot, amelyet a Kádár-érában némi eufemizmussal második gazdaságnak neveztek, és mindenféle túlmunkát, jogilag tisztátalan ügyletet (is) értettek rajta. Vajon a szocializmust megelőző történelmi korszakokban nem volt szürke gazdaság Magyarországon? Dehogynem. Nem volt elképzelhető sem a dualizmus korában, sem a két világháború között, hogy az átlag magyar egyetlen jövedelemforrásból megéljen. Akadtak ugyan igen vékony – például munkásarisztokrata, hivatalnoki, értelmiségi – rétegek, amelyek képesek voltak tisztességes életvitelt folytatni egyetlen fizetésből. Az ő köreikben született meg a nagyon is tendenciózus szlogen: „*A férfinak el kell tudnia tartania a családját!*” Ez azonban a társadalom döntő részére soha nem vonatkozott. A hatalmas paraszti világban például, ahol még a kisbirtokosoknak is napszámba kellett járniuk vagy földbérletet kellett vállalniuk, a sokgyerekes anyák éppannyit vagy még többet dolgoztak, mint a férjeik. A munkásasszonyok, akiknek rosszul keresett vagy éppen munkanélküli volt a párjuk, mosni, takarítani, cselédkedni jártak módosabb házakhoz. Aki tehette – lehetett értelmiségi is – szobát, ágyat adott ki olykor nála is nyomorultabb „szobaúrnak”, ágyrajárónak. A kétlaki – ipari és paraszti munkával kenyerét kereső – dolgozóember sem 1945

utáni alakja a magyar életnek. E nagyon sokféle módon rétegződő társadalomban az egészségügy világa is módfelett megosztott volt. A kórházakban, klinikákon működött a „*kiskassza*” rendszer, ahová honoráriumuk egy részét leadták azok az orvosok, akik kaptak, és amiből a nővérek, cselédkönyves, továbbá más, fizetés nélküli orvosok részesedtek. Voltak – mai szóval élve – *sztárdoktorok* hatalmas jövedelemmel, illetve vagyonnal, és voltak templom-egere szegény, mi több, munka nélküli orvosok. A honoráriumkérdés megoldása a fizetni képes betegek pénztárcájának vastagságától függött. A fizetni képes betegek azonban a társadalom kisebbik részét alkották. Ma már kevesen gondolnak arra, hogy a magyar társadalom 54 százaléka még 1950-ben is a mezőgazdaságból élt. Paraszt volt tehát, és a paraszt – általában – nem ment orvoshoz. Vagy meggyógyult magától vagy meghalt.

A mából visszanézve úgy tetszik, csakis bírálni lehet azt, hogy egy olyan szegény országban, mint a miénk, a szocializmus ingyenes egészségügyi ellátást ígért az egész társadalomnak. Azonban az adott időben az ingyenesség csak az egyik oldala volt a dolognak. A másik – ami elképzelhetetlen volt az ingyenesség nélkül – az, hogy óriási, korábban ellátatlan tömegeket vontak be egy országos egészségügyi ellátórendszerbe. Egy olyan ellátórendszerbe, amelynek a valóságos kiépítése, háttérintézményeinek (szülőotthonok, laboratóriumok, mentőhálózat, kutatóintézetek és egyebek) létrehozása csak ekkor kezdődött meg. Az ingyenességgel kapcsolatos bajok később mutatkoztak. Hogy az ingyenesség illúziójának azonban mekkora ereje van, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy azzal nyíltan, egyértelműen a rendszerváltás óta sem merészt egyetlen politikai erő sem szembeszállni. Pedig ma nem azt jelenti az ingyenes egészségügyi ellátás, amit ötven esztendővel ezelőtt. Hanem sokszorosan drágább dolgot. A gyógyszerek, a műszerek, a fizetések egyaránt mérhetetlenül többbe kerülnek, mint egykor.

Levendel László: a *Valóság* című folyóirat 1973. júliusi számában jelent meg egy igen nagy visszhangot kiváltó ta-

nulmánya „*Orvosokról – orvosi etikáról*” címmel. Ebben az írásban teljes szellemi fegyverzetben áll elénk egy 53 esztendő, a tüdőbetegek, alkoholisták, pszichiátriai betegek ezreinek kezelésén edződött, az orvosi szakma valamennyi csínját-bínját, örömét, gondját kívül-belül ismerő, a magyar társadalom valóságával, mi több, a politikai viszonyokkal is tisztában lévő *társadalomorvos*. Harmincegy esztendővel ezelőtt így kezdte tanulmányát Levendel: „*Egészségügyünk egyik alapvető elve, az ellátás ingyenessége, naponta megtörik a kórházakban, az orvosi rendelőkben.*” Azután a paraszolvencia-problémával kapcsolatban jelzi, hogy azzal már 1959–1960-ban foglalkoztak a legmagasabb párt- és kormány szinten, ám az 1972-es egészségügyi törvény sem tudott messzebbre jutni, mint az ötvenes-hatvanas évek fordulóján született állásfoglalás, amely a rosszálláson és a moralizáláson túl semmit sem tett. Levendel László szerint a helyzet tarthatatlan, ezért írásában nagyszabású koncepciót vázol fel. Fontosnak tartja, hogy a politika és a társadalom elismerje: az orvosi szakma egyedi, minden más szakmától különbözik. „*Az orvosi hivatás eredete, kultúrantropológiai vizsgálata jól mutatja, hogy az orvos mindig is megkülönböztetett helyet foglalt el az emberek szemében, még a modern társadalomban is. A papok, sámánok orvoslásától a 18–19. század természettudományos, racionalizmusra törekvő, a 20. század egyre jobban szakosodó orvoslásáig hosszú az út. Mindvégig felfedezhető a jellegzetesség, hogy az orvos a saját személyén túl mintegy képviselője az egész orvostársadalomnak és hordozója az orvoslás terén évezredek során felhalmozott tudáskincsnek. Ha az emberek tudatában nem is fogalmazódik meg ez ilyen élesen, megvan és hat, különböző feltételezésekkel és igényekkel veszik körül az orvos személyét. Szinte megkövetelik az orvos intelligenciáját, magasabb tudását, emberismeretét és nem utolsósorban a megfelelő viselkedést.*”

Levendel tehát egy olyan korszakban, amikor nagy volt a nivellálásra való társadalmi hajlam, mi több, igen jelentős politikai erők szerveződtek arra, hogy lefékezzék, majd

visszafordítsák a differenciálódást ösztönző gazdasági reformot, egy társadalmi csoport kivételes voltára, egyediségére hívja fel a figyelmet. Egyebek között a kor legmodernebb amerikai szociológiai irodalmát – például Robert K. Merton műveit – felhasználva mutatja be, hogy bizonyos társadalmi törvényszerűségeken nem lehet erőszakot tenni. A megfelelő alapozás után konkrét javaslatokat tesz a hálapénz visszaszorítására. Ezek lényege: tudatosítani kell az emberekben, hogy amiként a gyógyszerért is jár bizonyos térítés, úgy az orvosi munkáért is. Az átlagember számára is teljesen világos az érvelése: ha egy kórházi ágy létesítése 1 millió forintba kerül, akkor ha a házi (akkor körzeti) orvos otthonában kezeli a beteget, egy-egy vizitért a legkevésbé sem méltánytalan 10-15 forintot fizetni.

Ismeretes, hogy – nem utolsósorban a kedvezőtlen nemzetközi viszonyok miatt – a reformpolitika hívei egy ideig a partvonalon kívülre kerültek, és minél rosszabbra fordult a helyzet, a politika annál kevésbé merészkedett még oly kis közterhek bevezetésével is kísérletezni. Levendel professzor javaslataiból tehát nem lett semmi. Ő azonban nem az az ember volt, aki feladja a küzdelmet. Tovább írta a magyar egészségügy megreformálásával kapcsolatos cikkeit, tanulmányait. 1988-ban, a *Magyarország felfedezése* sorozatban jelent meg nagy, összegző műve, *A humanista orvoslás*. Ez a munka lehetett volna az egészségügyi rendszerváltás kézikönyve. Mert – mint a mából visszatekintve látszik – az egészségügy, a gyógyítás átalakítására semelyik politikai erőnek nem volt (és talán máig nincs) reális elképzelése. Senki nem hajlandó és valószínűleg nem is képes elvégezni azt a munkát, amit Levendel egyfelől mintegy húszezer beteg gyógyításával, másfelől az ő egyedülálló orvosi és társadalomtudományi műveltségét hasznosítva – nem túlzunk, ha azt mondjuk, polihisztorként – végzett el. Az eredmény egy hatalmas társadalmi-történelmi elemzés és áttekintés. Egy óriási egészségügyi tabló a magyar társadalomról, benne az orvostársadalomról, annak etikai állapotáról.

A magyar valóságról tehát. Amelyet oly kevéssé ismernek azok, akik a mai projekteket készítik az egészségügy átalakítására, noha bármiféle változtatási törekvés kiindulási pontjául kellene szolgálnia. Annál inkább, mert megállapításai – mutatis mutandis – szinte szó szerint érvényesek ma is. Munkája összegzéséül, befejezéséül ezt írta Levendel László: *„Talán leginkább hátráltató, hogy az évek óta, a bírálat szabadsága jelszavával indult panaszáradat ellenére az egészségügyi kormányzat máig nem készült fel egy átfogó szociálpolitikai, népegészségügyi reformra, még kevésbé annak megvalósítására. Inkább szelíd türelemmel viselte a sokszor jogos, sokszor megalapozatlan, szélsőséges kritikát. A mai helyzetben érik már a felismerés, hogy egy ilyen átfogó reform az egész magyar társadalom létfontosságú érdeke, éppen ezért nem tekinthető egy tárca ügyének. A népegészségügyi, szociálpolitikai reform össztársadalmi, nemzeti ügyvé, nemzeti sorskérdéssé vált.”*

Nem elemzem az idézetet, mert az önmagáért beszél. Csupán egyetlen kérdést teszek fel. Vajon nemzeti sorskérdésként kezeli-e a rendszerváltozást követő magyar politika az egészségügy reformját? Aligha kell erre válaszolni. Miközben az utóbbi másfél évtizedben nemzeti sorskérdéseknek nevezett, egyik napról a másikra elfeledett botrányokkal mulattuk az időt, az egészségügy reformja párt- és klientúraharcok martalékává vált. Miközben a *„Fogy a magyar”* kurrens politikai érdekeket szolgáló jelszava mögött valóban igen súlyos társadalmi folyamatok zajlanak, a mindenkori egészségügyi miniszter az éppen hatalmon lévő kormányok legbizonytalanabb pozíciójú hivatalnokának számít. S egyáltalán nem olyanak, akit egy nemzeti sorsprobléma megoldására szemelt ki egy négy esztendeig az országot irányító politikai erő, amely mögött azután egy emberként állna, mivelhogy tényleg komolyan gondolja, egyszersmind hiszi, hogy a szó legszorosabb értelmében élethalálkérdésről van szó.

Vissza a hálapénzhez. Levendel László írásaiból kiteszik, hogy ő – éppen, mert igen jól ismerte a jelenség ter-

mészetét, társadalmi beágyazottságát – sohasem javasolta, hogy a hálapénzt be kell tiltani. Azért küzdött, hogy az orvosi javadalmazásnak ettől a formájától hosszabb távon sikerüljön megszabadulni. Igen tanulságosak ebből a szempontból a háziiorvosi praxis privatizálásának a tapasztalatai. Megtörtént a privatizáció, ámde a hálapénz nem szűnt meg. Hogy miért nem, annak számtalan oka van. Egyet említek csupán. Az orvosi munka nem akármilyen velejárója a presztízis. Ha egy településen van négy háziorvos, és közülük az egyiknek még mindig csak egy Trabant autóra telik, biztosak lehetünk, hogy a nála leadott biztosítási kártyák hamarosan el fognak fogyni. Ilyen bonyolult az ügy. Sőt, sokkal bonyolultabb. Az ország keleti tájain, olyan településeken, ahol nem is olyan régen még igen jövedelmező volt körzeti orvosként praktizálni, ma egyre több a betölt(he)tetlen háziiorvosi állás. Ezt és sok egyebet szem előtt tartva – például azt, hogy öt esztendőn belül tízezer orvos megy nyugdíjba, hogy Nyugat- és Észak-Európában betöltetlen, ámde tízszer jobban fizetett orvosi állások várják a jól képzett magyar doktorokat és ápolószemélyzetet – aligha érthető meg, hogy hálapénz ügyéből miért éppen az egészségügyi tárcának és az adóhivatalnak kell napi politikai- és médiatémát csinálni. Ahelyett, hogy egy, az egészségügyet nemzeti sorskérdésként kezelő, a kormány teljes erejét maga mögött tudó reformtervezet keretében igyekezze az egészségügyi vezetés felvázolni, hogy miként lehet egy emberöltőnyi idő – tehát három évtized – alatt megszabadulni történelmünknek ettől a ballasztjától.

Ennek a cikknek az a címe, hogy A Levendél-szindróma, és eddig jószerével csak a hálapénzről esett szó benne, noha tudjuk, hogy a szindróma szó magyarul tünetegyüttest jelent. Valóban tünetegyüttesről kell beszélnünk az 1920-ban született Levendél Lászlóval kapcsolatban, aki épp tíz esztendővel ezelőtt hunyt el.

Nagyon hiányzik, de annyi vigaszunk lehet, hogy megélte a rendszerváltást, és az új világban hangot adhatott annak, mit tartana fontosnak az ország optimális átalaku-

lása szempontjából. *Valószínűleg nem tévedek, ha azt mondom, hogy az ő legbensőbb szívügye mindig az elesetteken, a kitaszítottakon, a megalázottakon és a megszorítottakon való segítség volt.* Világosan látta, hogy a szociális piacgazdaságnak remélt új korszak nagyon kegyetlen lesz a gyengékhez. Már 1991-ben megjelentette *Önkormányzati alkoholpolitika* című könyvét, amelyben így módon fejezte ki reménykedését egy humánusabb jövő iránt: „Az önkormányzati demokrácia közvetlen, emberközeli, jobban érzékeli a lakossági igényeket, a közösség gondjait, a fenyegető károkat, ugyanakkor az adott település, közösség reális lehetőségeit... Az egészségügyi szolgálaton belül nagyobb hatáskört, lehetőséget kapnak az alapellátás orvosai, a körzeti rendelők, amelyek közvetlenül kapcsolódnak a helyi önkormányzatokkal... Az »alapellátási alkoholológia« szükségszerűen fog fejlődni, erősödni... Az önkormányzatok közvetlenül és konkrétan tudják igénybe venni, mozgósítani a helyi segítő közösségeket, családsegítő, egészséges életmódot előtérbe helyező világi és egyházi egyesüléseket, alapítványokat, szolgáltatásokat, a »szociális háló« helyi egységeit.” Mit lehet e reménykedő szavakat újraolvasva mondani? Sajnos, legfeljebb ennyit: lehetséges, hogy valahol megvalósult abból valamennyi, amiről Levendel professzor álmódott, de hogy országos méretű önkormányzati alkoholpolitikának nyoma sincsen, annyi bizonyos. Igaz, a hamisított szeszes italok gyártásának és terjesztésének országos hálózata hibátlanul működik.

1993-ban jelent meg Levendel László: *A hajléktalan ember* című úttörő munkája. Ebben monografikus alappal elemzi a fedél nélküliség válás valamennyi lényeges problémáját. Szokásához híven megoldási javaslatokat tesz. Tíz pontban foglalja össze, mi módon lehetne segíteni az ellehetetlenült embereken. Tizedik ajánlásában a következőket írja: „A hajléktalanokat ellátó intézmények fejlesztésében nem a menhelyi, átmeneti szállói megoldást kell preferálni. Sokkal ígéretesebbnek tűnik a kisméretű, emberi közösségek kialakulásának kedvező önségi-

tő, fokozatosan önfinanszírozóvá váló, védett szállás, védett munkahely rendszere.” Nem vagyok benne bizonyos, hogy kellő alaposággal ismerem a hazai hajléktalan-ellátás egészét. Azonban – sokat utazó ember lévén – azt sem hiszem, hogy amit a két szememmel látok, nem a valóság. Ez a valóság pedig semmiben sem hasonlít ahhoz, amit Levendel professzor több mint egy évtizede javasolt. Sohasem hittem volna, hogy visszatérhet a két világháború közötti Róbert bácsi konyhája a pesti utcára, hogy a Keleti pályaudvaron a vonat és a metró közötti utam reggel és este egyaránt messziről büzlő emberek között vezet majd. Olyan emberek között, akik ájultankábultan fekszenek rongyaikon, így álmaik sincsenek, védett szállásról, védett munkahelyről álmodni sem képesek tehát.

Nehéz volna felsorolni, mi minden nyugtalanította Levendel Lászlót élete utolsó szakaszában. 1993-ban, egy esztendővel halála előtt *Türelő* című kötetében számba vette a rendszerváltás nagy problémáit. A legtöbbet a szegény emberek gondjairól írta. A lesüllyedő rétegekről, a peremhelyzetben élőkéről, a hajléktalanokról. De sokat foglalkoztatta őt az orvos-beteg, az orvos-orvos viszony, a „szereketorvoslás” problémája. És a cigányság bajai. Mindent kifejez ezzel kapcsolatos írásának címe: *A cigányság gondja – mindannyiunk gondja*. Levendel professzor sokat tépelődött a múlton, ezért megvolt hozzá a tehetsége, hogy megsejtse a jövőt. A *Türelő* című kötetébe felvette 1990-ben megjelent, ugyancsak a szegényekért szóló írását, amelynek látnoki módon ezt a címet adta: *Polgárnak lenni – a létezés joga*. Jó barátságban volt a hozzá hasonlóan nagy formátumú férfiúval, a katolikus teológus Nyiri Tamással. Ugyanazon esztendőben születtek és ugyanazon esztendőben távoztak közülünk. 1992-ben Nyiri professzor otthonában látogatta meg a betegségéből lábadozó Levendel Lászlót. Az önmagát ugyancsak társadalomorvosnak (is) tartó teológus az igen szabadszellelmű *Mérleg* című katolikus folyóirat akkor megjelent legújabb számát vitte barátjának, annak gyógyulását segíten-

dó. A lap közölte azt az előadást, amit Nyiri a pasztorálteológusok freisingeni konferenciáján tartott. Mivel a *Mérleget* igen kevesen olvasták, Nyiri tanait csupán egy vékony értelmiségi réteg ismerte, így Levendel professzor szükségesnek tartotta, hogy népszerűsítse azokat. Az akkor igen magas példányszámú *Magyar Nemzet*-ben jelentette meg *Nyiri Tamás tizenegy kíváncsálma* című cikkét. Ebben megállapítja, hogy a teológia professzorának a *Mérleget*-ben közzétett előadásából derült ki számára, hogy ő maga, a demokratikus baloldali ember ugyanazokkal a gondokkal küszködik a rendszerváltás első esztendeiben, mint a demokrata keresztény Nyiri. Mert a teológus, amikor saját egyházának bajait sorolja, a magyar társadalom bajairól beszél. Hogy az egyházak nem játszottak kellő szerepet a rendszerváltás előkészítésében, hogy a katolikus egyház szerkezete még mindig félfeudális, hogy túl messze van az emberektől, hogy nagy a hajlama a restaurációs tendenciákra, hogy a teológia megállt ott, ahol negyven évvel korábban tartott, hogy az egyház nem igyekszik a magyar társadalom mélységes megosztottságát enyhíteni, hogy nem törekszik az antijudaizmus által okozott sebeket mihamarabb begyógyítani. *Valószínűleg mindenki tudja: máig aktuális bajokról beszélt tizenkét esztendeje Nyiri és Levendel.*

Ugyancsak 1992-ben vetette papírra Levendel László azokat a sorokat, amelyeknek ezt a címet adta: *A természetes és „célirányos” hazaszeretet*. Nem szükséges röviden összefoglalni, miről szól az írás, kiderül utolsó passzusából: „*Soha életemben nem beszéltem a hazaszeretetemről – úgyis kitudódott ez valahogy –, és a zsidó gyerek ilyenén érzelme jó vicc és ugratási téma volt, mondanom sem kell, elsősorban hitsorsosaim számára. Mindenkinek fontos az oltalmazó, jó haza biztonsága, szeretete, de a »hazátlan« zsidó, ha hazát lel, annál ez – jól érthetően – még fontosabb. Ez a Petrovits-Petőfi szindróma lényege. A zsidóüldözés, az elhurcolásom legfájdalmasabb ütése, testvéreim, rokonaim megölése után, ennek a bizalomnak szétverése volt. A gyógyuláshoz kellett, nagyon kellett a kicsúfolt és megcsúfolt hazaszeretet.*”

A hálapénztől a hazaszeretetig. Ez a Levendel-szindróma. Az, hogy voltak ebben az országban feddhetetlen erkölcsű, roppant tudású, nagy formátumú emberek, akik a rendszerváltás legfontosabb kérdéseit nagyon világosan megfogalmazták, mi több, választ is adtak rájuk. Vagyis a Levendel-szindróma nem csak Levendel-szindróma, hanem Nyiri-, esetleg Andorka-, Bibó- vagy Jászi-szindróma is. A rendszerváltás óta pedig úgy élünk, mintha ezek a férfiak és alkotásaik soha nem léteztek volna. Éles viták folynak arról, hogy legyen-e Horthy- és Kádár-szobor, vagy hogy egyik se legyen, esetleg csak egyikük kapjon szobrot. Közben amnéziás állapotban élünk. Ez a Levendel-szindróma. Pedig, amint Levendel László tanítja nekünk, van Petrovits-Petőfi-szindróma is.

KÉRI LÁSZLÓ

ÉLES MEGVILÁGÍTÁSBAN

Villanófénynél egy pillanatra a megfigyelő szem mindent sokkal élesebben lát, mint egyébként. Erősek a kontúrok, a tárgyak valószerűtlenül nagygyá nőnek, árnyékaik felfoghatatlanul hatalmasak, a részleteket nincs is időnk érzékelni. Van valami riasztó és egyben vonzó, de félelmetes is a pillanat hatalmában. Mindent, de mindent egyszerre és egyben látni.

2003/2004 fordulóján a legutolsó ötven/száz nap híreit, belpolitikai és közéleti eseményeit későbbi korok történészei megbízhatóan tudják majd sok hónapos munkával rekonstruálni, elválasztva egymástól a lényegyet és a látzatot. De képzeljük el azt az abszurditást, hogy képesek vagyunk Magyarország újságjait, híreit, híradóit egyszerre elolvasni, megnézni, meghallgatni. A villanófénynél tájékozódva mindent egyszerre látni, hallani, olvasni. Mit is?

Mindenekelőtt egy bolond és képtelenül irracionális világot. A rendszerváltás tizenötödik évében leledző magyarok elképesztő botrányok tömegével szórakoztathatták magukat. Kozmikus jelentőségű problémákat faragtak olyan ügyekből, amelyeknek értelmét néhány hónap múltán rajtuk kívül már senki sem volt képes felfogni. S nem tulajdonítottak fontosságot olyan kérdéseknek, amelyeken később életük minősége évtizedszám múltott. Magyarországon ekkoriban, 2003/2004 fordulóján, minden és mindenki a feje tetején állt. A villanófénynél végtelenül nagy, tótágast álló tömeget láthattunk. Lábuk az ég felé kalimpált, fejük a földközelségben tarkójuk alá tett kezeiken nyugodott, kizárólag csak földszintesen láttak, a másik ember tekintete volt az egyetlen beláthatatlan horizont, és a tekintetekben a végsőig kimerített

emberek erőfeszítéseinek hiábavalósága tükröződött. A tekintetek eltorzulók, kínlódásról tanúskodók voltak, örömmek semmi nyomát nem lehetett felfedezni.

Ugyanezek a magyarok éppen száz nappal voltak újkori történelmük legdicsőesebb pillanata, a májusi uniós csatlakozás dátuma előtt. Mert végre odatartozhattak, ahova mindig is vágyódtak: teljes jogú, egyenrangú néppé fogadták őket, amivel lezárult eddigi történelmük legszomorúbb és legkilátástalanabb évszázada.

Január elején a magyarok ebből semmit sem láttak, tekintetük négy-öt centivel volt a föld felett csupán, ahonét csak annyi volt érzékelhető, hogy a másik, a szomszéd is rettenetesen kínlódik. A kövérek gyűlölték a soványakat, mert nekik könnyebb volt így lenniük, miként a hórihorgasok is végtelenül irigyelték a kicsiket – váratlan szerencsájuk okán. Néhány hétig szóbeszéd tárgya lett, hogy az egész kálváriáról a zsidók tehetnek, ám idővel az is kiderült, hogy ezúttal ők is fejükön állnak. (Sovány vigasz – kövér magyaroknak...)

A PROFÁNABB VÁLTOZAT

A magyar közéletet 2003 karácsonyától 2004 februárjáig, negyven napon át a következő kérdések tartották izgalomban: ha valaki részegen, egy alig hallgatott rádióműsorban mond valami égbe kiáltó eszementséget, akkor kötelező-e az egész magyar baloldálnak ezért minden áldott nap bocsánatot kérni, és elismernie önmagáról eredendően civilizáció- és kultúraellenes mivoltát? Ha valaki egy hisztérikus tüntetésen zászlót gyűjtogat, akkor kielégítő megoldás-e bujkáló cukrosbácsik aknamunkájára hivatkozni, s kötelező-e minden jobboldalinak e szemenszedett, pofátlan érveléssel szolidárisnak lennie?

Későbbi korok jámbor olvasója egyetlen szót sem fog érteni az iménti néhány sorból, akinek csak üzenni tudjuk: mi sem értettünk semmit annak idején sem, de a tudatlanságunk nem zavart meg bennünket abban, hogy

e két ügyben akár naponta százszor is állást ne foglaljunk. Merthogy nem a rádióműsorról és nem a zászlóról volt szó, hanem a táborról. A táborról, amely az egykori Magyarországon már szakrális jelentőségű azonosulási tereppé vált. Ha az ember az egyik politikai táborhoz tartozott, akkor minden elképzelhető aljasságot és gonosz-ságot fel tudott tételni a másik tábor tagjairól. A maga táboráról ugyan semmit se tudott, de a másik oldal galád-ságairól végeláthatatlanul hosszú történetei voltak. E rém-történetek nagy részét természetesen a saját táboron belül gyártották, mert a táborok lakóinak nem sok fogalmuk volt az ellenoldalon tartózkodók tényleges szokásairól, normáiról, eszméiről. Annyit tudtak, amit maguk összehordtak maguk között – hallomásból. Tehették, mert igazi jobboldali átlagos baloldallal roppant ritkán találkozott, vagy ha mégis, akkor rövid sértegetés után gyorsan el is váltak egymástól. És a vérbeli baloldali sem szokott hosszan beszélgetni igazi jobboldallal, mert ha mégis azonosítani tudta az ellenfelet, akkor vélt történelmi diadalától átítatva tüstént letorkolta ellenfelét, és fölpattant az általa képzelt történelmi dobogóra.

2003/2004 fordulóján mind a két tábornak már égető szüksége volt arra, hogy legalább egyszer az életben tényleges, létező, megtapintható, személyében is azonosítható, széles körben ellenfelet láthasson. Olyat, akinek neve van, leköpdöshető, megbilincselhető, meglincselhető, a bulvármédiában bemutatható. Olyan valakire, akit akár a Való Világ villába is be lehet küldeni, ezért aztán minden vitán felül létezik, van neki sms-es száma, lehet rá szavazni, gyűlölni és imádni. Mind a két tábor roppant gyorsasággal kapta meg a maga felfedezettjét.

A jobboldal karácsonyi ajándékkul kapott egy olyan fiatalembert, aki minden szempontból megfelelt fantomképének. Istentagadó, véres szájú liberálbolsi, aki lábbal tiporná a kétezer éves keresztény kultúrát, ha hagynánk. Lám, hova vezet a liberális szabadoság, még hogy Tilos Rádió – ráadásul iszik is, akkor meg annál igazabb, amit mondott. Nem is szálltak le az esetről, Ügy lett belőle.

Hatóságok, intézmények tömege volt kénytelen naponta foglalatoskodni a századszori elítélés lélekemelő műveleteivel. A baloldal meg persze szégyenkezett, hebegethabet, csak azt nem mert senki sem megkérdezni: mi köze egyetlen ember felelőtlen megnyilvánulásának az egész baloldalhoz? Nem kellett sokáig várni a visszavágóra sem. A radikális jobboldal tüntetői között mindig éppen elég sulyokvető akadt, így történt ez ezúttal is. Az izraeli zászlót égető mediatizációja igazán példásra sikeredett, és az ügyvédi bravúrnak is köszönhetően ezen az oldalon is egyetlen hét alatt összeállhatott a fantomkép: fajvédő, jó módú úrigyerek, aki ordas eszméken nevelkedve, a tömegek indulatait sunyin felhasználva képes lenne az egész világot felgyújtani, ha lenne hozzá elegendő mennyiségű cukor és zászló. Lám, mindig is tudtuk, hova vezetnek a polgári körös uszítás indulatai, most aztán kibújt a szög a zsákból. A jobboldal persze zavarban volt, s párhuzamos örütségekkel próbálkozott. Eleinte a reichstagos provokáció gyermekes vádjával, majd pedig az egész ügy eljelentéktelenítésével. Ahelyett, hogy azt kérdezték volna: mi köze a banditizmusnak a konzervatívizmushoz?

A szóban forgó negyven nap során a két fiatalember démonizálása jól sikerült, a velük kapcsolatos intenzív médiafoglalatoskodás képes volt arra, hogy jó időre számos más, egyébként valóban fontos ügy homályba boruljon. Mind a két tábor maradéktalanul boldog lehetett, megkapta a maga gyűlöletes ellenfelét, most már a név is ismertté vált – lehet majd esténként otthon kikkkel riogatni a csecsemőket.

Villanőféynél nagyra nőtt hőseink esete egyébiránt nem egyedülálló és végképp nem tartható előzmények nélkülinek. Magát a szerkezetet még 2002-ből örököltük, amikor a kampány hevében kikovácsolódott táboroknak sikerült olyan politikai érintkezési kultúrát létrehozniuk, amelyben a hisztériakeltés létszükségletté vált. A kampány heteiben még csak-csak lehetett magyarázatot találni e páratlan indulattömegre, ám a választások elmúltával

már bonyolultabb okfejtésekkel volt megindokolható, hogy mi végre a parttalan fenekedés és a túlpörgetett közéleti indulat? A magyar politikai élet aktuális dramaturgiájából azonban szerencsétlen módon szakadatlanul következtek az újabb és újabb megmérkőzési lehetőségek, s ezek, mint az olaj a hamvadó tűzre, úgy hatottak az indulatok magas hőfokon tartására. Előbb az önkormányzati választások, majd az uniós népszavazás, 2004-ben pedig az újabb választás kényszerítette ki azt, hogy a párttáborok harci tüze ne hunyhasson ki. A harchoz pedig ellenfél kell, s ha az nem terem magától, akkor roppant nagy a késztetés a véletlenek kínálta esetek aránytalan mértékű átpolitizálására. Így történt ez a két, említett fiatalember esetében is. Eredetileg egyikük sem akart sem mártírrá, sem pedig az ellentábor kitüntetett céltáblájává válni, ám mind a ketten pompásan megfelelték az előre megformált szerepöröknek.

Előzményeket, főpróbákat szép számmal találhattunk korábban is, legfeljebb azok nem voltak konkrétan egyetlen személyhez köthetők. Alig két hónappal előzőleg egy zalai kicsinyke faluban a radikális jobboldal hangos botrányba fullasztotta az odatervezett kormányzati megemlékezést. Másról sem lehetett ez után napokig hallani, mint arról – az egyébként jogos – felháborodásról: honnét veszi egy maroknyi szélsőséges csoport magának a jogot arra, hogy a társadalom egésze nevében tegye tönkre azt az ünnepi alkalmat, amelynek inkább a nemzet egésze történelméhez lett volna köze, sem mint az aktuális politikai érdekekhez.

Nem kellett sokáig várni, mert két hét múltán már az volt a botrány tárgya, hogy az említett kormányzati rendezvényre miért kellett a fővárosból drága és különleges ebédet hozatni, micsoda galád dolog ez az urizálás egy olyan kis faluban, ahol a hazai mértékletesség szimbolikus alakja született. Mint várható volt, az egyik botrány képes volt elfedni a másikat, pontosabban így mind a két tábor megkapta a maga botrányát. Ettől kezdve szabaddá vált a politikai ízlésvásár: mindenki arra emlékezett és azt

sérelmezhetette, ami a maga politikai beállítódásának a leginkább megfelelt.

E tantörténet egyébiránt szervesen illeszkedett abba a zavaros, mocskos eseményfolyamba, mit ez idő tájt a politikai osztály „közéletként” produkált. Az egész 2003-as év kisebb-nagyobb botrányok füzéréből állt össze, s minden előkerült ügyet olyan erővel igyekeztek az érintettek a közvélemény ablakára passzírozni, hogy a sok-sok maszattól egy idő után már semmit sem lehetett tisztán látni. A nyár kellős közepén kezdődött az Évtized Botránya: valakik bohózatba illő módon megvertek egy kormányzati főtisztviselőt, (természetesen az igazságról ez ügyben sem lehet semmit tudni, azóta sem), ő pedig a kórházi ágyon kitálalt, ezért néhány napig „cégyügy” lett a dologból. Egy hét múlva már „Britton-üggvé” avanszált, majd nemsoká „Kulcsár Attilává” egyszerűsödött le a sokmilliárdos sikkasztás. A nyár végéig úgy látszott, megint a Tocsik-ügy kései kiadásával lesz dolgunk: egyetlen ember fogja fedezni a különböző, több mint gyanús pártkötődések fekete pénzügyeit. Majd ezután hetenként változott a helyzet annak megfelelően, melyik párt volt ügyesebb a tekintetben, hogy több gyanút tereljen a magáénál riválisa kontójára. Mind a két tábor hihetetlen igyekezettel próbálta a másik nyakába önteni az egész szennyet. Az őszi közepén újabb megoldást találtak ki: részben az érintett bankok és pénzintézetek vezetői tűntek el hosszabb-rövidebb időre a legkülönbözőbb fogdákbán, részben pedig magas rangú ügyészségi és rendőrségi vezetők tévedésén, felelősségre foghatóságán tesztelték a bűnbak-képzés határait.

E sorokat 2004 februárja első napján írom, a sokmilliárdos sikkasztási ügy nyolcadik hónapjában. Több ezer cikk, interjú, találgatás látott eleddig napvilágot, de a túlinformált közvélemény semmiféle alapkérdésre nem tudja még a választ. Hallhatott helyette ezeregy, színesnek gondolt történetet. Nem tudjuk, ki kit lopott meg, nem tudjuk, hová lett a pénz, s azt pedig végképp nem tudjuk, hogy a két párt holdudvara milyen mélységekben lehetett érde-

kelt a 16-18 milliárd forint eltűnésében-eltűntetésében. Ez az utóbbi tanulság lenne a voltaképpeni igazi botrány: mármint az a tény, hogy egy olyan ügyben, amelyben százával találhatóak érdekeltek – és százával vizsgálódnak, mégsem tudunk semmi lényegeset. Nyolc hónap után erősödő az a gyanú, miszerint a homályhoz erősebb érdekek fűződhetnek, mint a tisztázáshoz – és az új magyar demokrácia tizenötödik évében azért ennél nagyobb botrányt nehéz lenne elképzelni. Mert elég lenne csak a lehetséges következtetéseinket logikusan végiggondolni...

Mégis, ennek a botránynak az elégséges megvilágításához még a villanófény ereje is kevés. Sem a média, sem a civil társadalom, sem a szemben álló politikai erők, sem pedig a vizsgálódásra hivatott intézmények nem eléggé erősek ahhoz, hogy tisztázni lehessen: mi is történt?

Látszólag messzire jutottunk a két fiatalember történetétől, pedig... a két fiatal nagyon is jól mutathatna egy új Magyar Kálváriadomb tetején, ők lehetnének az új latrok, a két tábor által delegált vétkesek. Ám középről azonban kiáltóan hiányzik a Megváltó, legalábbis 2004 Magyarországn semmi nyomát nem látni annak a szimbolikus személynek, aki – akár csak a béke, avagy a megtisztulás jegyében – képes és hajlandó lenne magára venni a többiek vétkét. Meglehet, mindez archaikus álom, s egy modern, globalizált korban az új politikai és média-technikákkal sokkal egyszerűbben is előállítható lenne a Megváltás, vagy, legalábbis mindennapos, nagyon is prózai megoldásokkal lenne helyettesíthető. Az is lehet, hogy a Megváltás helyét funkcionálisan az uniós csatlakozás fogja betölteni.

Többféle értelemben is. Részben úgy, hogy mindenféle reménykedésünk valóra váltójaként hivatkoznak rá: majd az unióban ez is meg az is másképp lesz... Részben úgy, hogy megteremthetővé válik az új univerzális kifogás, mert minden kudarc, mulasztás, tévedés és lustaság végső magyarázataként előrángatható lesz: így kívánták Brüsszelből... De lenne más út is: akként fölfogni az uniót, mint ami az egész magyar nép számára történelmi lépté-

kü újrakezdést jelent, ezért új tanulási és alkalmazkodási folyamatok kezdődnek el, olyanok, amelyek keretei közt lehetővé válna legjobb lehetőségeink megvalósulása/megvalósítása.

A LEGPRÓZAIBB SZINTRŐL NÉZVE, AVAGY AZ IGAZI BOTRÁNYRÓL

Eme legutolsó metszetben a villanófény vakító élességű látványai közül leginkább az érdemelne kitüntetett figyelmet, ami a legkevésbé tűnt botrányosnak. Bár a jövőre tekintve égbe kiáltó ostobaságnak kellene tartanunk.

Október és január között jó néhány közép-magyarországi település lakói *nemmel* szavaztak arra, hogy a szomszédságukban épüljön föl a legkorszerűbb hulladék-eltüntető üzem. Első hallásra akár ünneplésre méltó is lehetne ez az ellenállás: lám-lám, a civil lakosság öntudatra ébredt, és a posztmodern értékek jegyében képes ellenállni még a központi kormányzati akaratnak is. Sajnos a valódi kép nem ezt mutatja, bár a villanófény nem tudja kiélesíteni e problematika tényleges természetét. Az igaz, hogy az érintett falvak lakói valóban ellenálltak. Az is igaz, hogy a környezetvédő csoportok a döntési időszakokban roppantul hatásosan tudtak fellépni. Az is igaz, hogy a média valamennyi helyi szavazást kitüntetett figyelemmel követte.

Mindezzel szemben nézzük, mi az, ami nem igaz. Például az, hogy az érintett lakosok pontosan tudták volna, mire mondtak nemet. Hogy tisztában lettek volna azzal az elemi ténnyel, miszerint a kommunális hulladék ezután is az ő nyakukon marad, legfeljebb nem lesz majd hol azt feldolgozni. Hogy tudták volna, részben az ő településük, részben az ország egésze olyan – milliárdos nagyságrendű – kiegészítő uniós forrásoktól esik el az elutasítások nyomán, amelyek pótlására sokáig nem lesz reményünk. Hogy tudták volna, nem csak a saját falujuk, hanem a körülöttük lévő régió tágabb jövőjéről is szó van.

Az igazi botrány 2003/2004 fordulóján az lett volna, ha azt kezdtük volna firtatni: hogyan lehetséges, hogy sem a parlamenti pártok helyi képviselői, sem a szakapparátusok, sem az érdeklődő média nem volt alkalmas arra, hogy a szavazni induló falvak lakosságával megértesse elemi, bár hosszabb távú érdekeiket. Ehelyett maradt a soros szenzáció: ez és ez a falu is elutasította a hulladékégető-beruházást. S a félreértett civil kurázsi okán még meg is ünnepelték az ellenállást tanúsító lakosságot.

Holott azt kellett volna egymástól megkérdeznünk, miként lehetséges, hogy a késő feudális bezárkózás, idegenkedés ilyen könnyen tudott randevúzni a posztmodern-bölcsész nagyvárosi szubkultúra antipolitikai gicscseivel, hogyan tud a múlt hosszú árnya egyesülni a jövő legvitathatóbb szélhámoskodásával? Ha a villanófény nem csak pillanatokra adna megvilágosodási lehetőséget, akkor talán megláthattuk volna: ez a képtelen találkozó volt 2003/2004 legszomorúbb és legtermékenyebb botránya. A többiek, az aktuálpolitikaiak ugyanis előbb-utóbb elmúlnak, legfeljebb elmosódott nyomok maradnak utánuk. Ez a másik, a lakosság kollektív és tudattalan lázadása azonban sokkal kétségbe ejtőbb botrány körvonalait sejteti. Azt ugyanis, hogy itt állunk a modern világ kapujában, de azt hisszük – mert magunkat lassan már meggyőztük erről –, hogy az új világban is fejen állva élhetünk.

Budapest, 2004. február 1.

KERTÉSZ ÁKOS

KENYERET VAGY CIRKUSZT?

*... az Isten szent szerelmiért!
Ne áltasd lelked a csalóka írral,
Hogy örültségem – nem bünök – beszél;
Csak béhegeszti hámmal a fekélyt,
Mig láthatatlan terjed a fene,
S mindent aláás.*

SHAKESPEARE: HAMLET

Érdemes eltűnődni rajta, hogy a fönti fogalmak a 21. század magyar társadalmában mit fognak jelenteni.

A rendszerváltás, vagyis a kapitalizmus eljövetelével a kulturális élet alapvetően megváltozott: kiderült, hogy a kapitalizmusnak nincsen szüksége kultúrára, a kapitalistának (az új uralkodó osztálynak) még kevésbé. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a kultúrahordozók egyik napról a másikra eltűnnek, még csak azt sem, hogy a tartalmuk egy csapásra megváltozik. Csak elindul egy változás, ami egyfelől a kulturális képződmények, műalkotások és médiatermékek értékének a fokozatos átalakulását mutatja, valójában azonban értékzavart jelent, majd, ha megállíthatatlanná válik a folyamat, elérkezünk a totális értékvesztéshez.

A kultúrahordozók már csak azért sem tűnnek el, mert mind kereskedelmi, ipari, gyártási létesítmények; szorosan bele vannak ágyazódva gazdasági életbe. Rengeteget invesztáltak beléjük, tehát állótőkét is jelentenek. A média, könyvkiadás, a színház, a rádió és a televízió (mint média és művészetközvetítő csatorna), a filmgyártás és filmforgalmazás mind-mind gazdasági ipari-kereskedelmi tevékenység, hogyan is szűnhetne meg? Csak kiürül

belőlük minden esztétikai, kulturális érték mint fölösleges, és maradnak a rábeszélő, manipulatív, agymosásos funkciók, a politikai és kereskedelmi reklám, és a szórakoztatóipar, melyekre korunknak égető szüksége van. Nevezzük meg őket: *infotainment*, *entertainment*, *show-business*. A fölsorolás folytatható, mélyíthető és variálható, de ez a három kategória azt hiszem, magába zárja mindazt, amire a 21. században az egykori „kultúra” redukálódni fog.

(Hacsak... közbe nem jön valami. Tévedés ne essék, nem vagyok optimista. Könnyen lehet, hogy nem történik semmi, nincs a folyamatba semmilyen pozitív fordulat belekódolva. De 1945-ben ott tartott az emberiség, hogy egy-másfél évtizeden belül belerohan a termionukleáris katasztrófába, semmi nem jelezte, hogy a tragédia elkerülhető volna. Mégis az történt, hogy a szemben álló atomhatalmak kölcsönösen megriadtak egymástól, mert fölismerték, hogy a totális atom-világháborút csak elveszíteni lehet, megnyerni nem. A két fél, ha kitör a háború, kölcsönösen elpusztítja egymást és a Föld élővilágát. A veszély nem múlt el, csak haladékot kaptunk, egyelőre egy vékony kötélén egyensúlyozunk a szakadék fölött, de az eltelt közel hatvan esztendő nyújt már némi reményt. Csakhogy... ha csak nem történik valami, néhány évtizeden belül a kapitalizmus vezérelte industrializáció elpusztítja a Föld ökoszisztémáját. És hogy hová vezet a terrorizmus mint alternatív hadviselési stratégia, azt sem tudjuk...)

Folytatva az eddigi gondolatmenetet: a tudományos irodalom *escape materials*-nek nevezi azokat az objektívációkat, amelyek a frusztrált, agyonhajszolt vagy nyomorgó tömegek idegi fölüdülését szolgálják. Objektívációról beszélünk, nem alkoholról, drogról, effélékről. A Hatalomnak az az érdeke, hogy lehetőleg olcsón nyugalom legyen a hatalomból kirekesztettek, a kifosztottak körében. „*Óh add, hogy kövér nép vegyen körül és kopaszok, kik nyugton alszanak*”, ahogy Shakespeare fogalmaz a Julius Caesarban. A Római Birodalomban ezt szol-

gálta a cirkusz. *Panem et circenses* – mondták, és ennek az aránya mindig azt jelentette, ha kevés a kenyér, több cirkusz kell. Legalábbis nagyobb hatású. Több vérrel, vadállattal széttépendő rabokkal és több gladiátorral. A cirkusz tipikusan „escape material”, a menekülés eszköze.

Ismerek egy költőt, aki meglepő módon képzett matematikus lett. Úgy történt, mesélte, hogy amikor ötvenhat után egy pár évet a kistarcsai internálótáborban töltött, volt a rabok között egy matematikus. És a foglyok egy csoportja rájött, hogy a nagy örület elől a kis örületbe lehet csak menekülni; valamennyien szenvedélyesen (és persze teljesen öncélúan) matematikával kezdtek foglalkozni a professzor vezetésével, és miközben különféle matematikai tételek levezetésében és képletek megoldásában versengtek egymással, elfelejtették a nagy örületet, a kiábrándító valóságot, ami körülvette őket.

Sokak számára ezt jelenti a kultúra: menekülést a reménytelenül megválthatatlan valóság elől. De, persze, nem mindegy, mibe menekül az ember. Matematika-dílibe, alkoholmámorba, tömeggyilkosságra bujtogató ordas eszmékbe, terrorizmusba vagy heroinkábulatba. Művészetbe vagy kultúrmocsokba.

A modern szociáldemokrácia abban a pillanatban, amikor mint egyetlen lehetséges gazdasági-társadalmi rendet és gyakorlatot elfogadta a nyereségorientált, szabad versenyen alapuló kapitalizmust, elárulta a Föld lakosságának jó nyolcvan százalékát kitevő veszteseket, nyomorultakat, kifosztottakat, kiejtett a kezéből minden érdekérvényesítő fegyvert. A modern szociáldemokrácia (ideértve a Blair-féle újbaloldalt, a „*harmadik utat*” is) három téren szenvedett látványos kudarcot. Megbukott a korrupció ellen vívott harcban, nem talált megoldást a munkanélküliségre és a mélyszegénységre, tehát az abszolút elnyomorodás állapotában élők helyzetének legalább a javítására sem. A mélyszegénység nem a létminimum alatt keresőket, hanem a méltó emberi létre alkalmatlan helyzetben, a túlélési minimum küszöbe alatt élőket jelenti. Ez a legfejlettebb ipari országokban a lakosság harminc szá-

zaléka, világátlagban (globálisan) nyolcvan, kilencven százalék.

Mi a baloldal egyáltalán? A status quót tartók, a konzervatívok csoportjával szemben az örök változtatni akarók csoportja. Minden ember boldog akar lenni – erről a bődületes közhelyről bátran állíthatjuk, hogy bár agyonrágott csont, elkoptatott idea, attól még igaz. *És van egy örült emberfajta, aki nem bír boldog lenni, ha körülötte mások boldogtalanok. Aki nem bír nyugodtan aludni a lelkiismeret-furdalástól, amit a kifosztottak, kizsákmányoltak, elnyomottak nyomorúsága miatt érez.* Így hiába mondják neki, hogy hagyjad, nem a te dolgod, tudja, hogy valahol igenis az ő dolga.

Ezek a baloldaliak.

A konzervatív és a progresszív ember között a különbséget nem a múlthoz, hanem a jövőhöz való viszonya teszi. A múlt értékeit minden épeszű ember őrizni és menteni szeretné, *fogában tartva átvinni a tulsó partra.* A haladó ember tudja legjobban (Marxtól tudja), hogy az ember a múltjával azonos. De nem csak a saját kis életében; az emberi géntérkép azt a háromezermillió éves törzsfejlődést rögzíti és hordozza, amit az élet a kezdetektől a mai pillanatig bejárt! Múlt nélkül nincs se jelen, se jövő. Csakhogy a konzervatív nosztalgiázva sírja vissza, és meg akarja merevíteni a múltat, míg a haladó ember tudja, hogy tovább kell lépnie. Attól a borzalomtól, ami az idő méhében lapul, amit a holnap hozhat reánk, nem szabad félnünk, nem szabad becsukni a szemünket, hogy ne is lássuk. Ellenkezőleg: elszántan szembe kell néznünk a jövővel, elébe kell menni, föl kell készülni rá, hogy kivédhessük a veszélyeit.

Ezek után az is világos kell legyen, miért nincs szüksége kultúrára a győzteseknek és a többieket kifosztónak, annak a 10-20 százaléknak, és miért nélkülözhetetlen a kultúra az életben maradásért folytatott küzdelemhez a nyolcvan százalék vesztesnek és kifosztottnak. A győztes számára a status quo az ideális. Rögzíteni, megmerevíteni azt, ami van, amit elért. Mások? Mi közöm hozzájuk?!

Kaparjkurta, neked is jut... Talán nem szorul magyarázatra, miért mindig a vesztes akar változtatni a megmerevedő formákon, miért a vesztes akarja korrigálni a világ rendjét, miért a vesztes az, aki modernizálni akar, aki a jövőtől jobbat vár, még ha látszólag a jövő veszélyekkel terhes, akkor is, miért a vesztes az, aki nem hajlandó homokba dugni a fejét, aki látni akarja a valóságot, és minél riasztóbb a valóság, annál inkább.

A vesztes és a vesztesek mellé álló néhány genetikailag moralista hívő, tiszta szívű világmegváltó. Ha úgy tetszik: baloldali örült.

A kultúra minden formája kommunikáció. Magyarul: közlés. Hozzá kell tennem: az én értelmezésem szerint. Más művészek, esztéták ezzel nem értenek egyet. Sokak szerint a műalkotás önkifejezés, önmegvalósítás, exhibicionizmus, a lélek belső rejtelseinek (esetleg förtelmeinek) kifejezése, öncélú játék, a lét értelmetlenségének és reménytelenségének kivetülése, szép az, ami érdek nélkül tetszik, a költő önkívületben költ, ahogy a madár dalol... stb. Különben is, mit közölne? Van objektív valóság, amiről valamit mondani lehet? A szubjektív idealizmus szerint a világ az én tudatomban képződik meg, semmi nincs, csak a szubjektív tudat, mely egy nem létező külvilágból valójában nem érkező jeleket dekódol. (Ez csak egy földhözragadt materialistának abszurd, emelkedett szellemek tökéletesen értik.)

Másfelől azonban Fukuyama híres könyvének megjelenése óta sokan állítják, hogy a történelem véget ért. Nincs többé egyenes vonalú, valamilyen irányban haladó mozgás. Csak körforgások vannak, egy helyben topogás. A krízis a világ természetes állapota, ami sehová sem vezet. Nincsenek dialektikus ellentétek, nincs tézis és antitézis, és nincs az azokat meghaladó, összegző, megszüntetve megőrző szintézis sem. Nincs többé értelme a történetnek, mert nincs levonható tanulság, nincs morál. Ha egyszer fejlődés sincs, mihez képest vonjunk le erkölcsi tanulságokat? Nincs tehát történet, tanulságos mese, nincsenek konfliktusok, bonyolult karakterek, összecsapó

ellentétes törekvések, nincs válaszút, döntési helyzet, nincsenek antagonizmusok. Mintha Isten visszavonta volna legfontosabb ígéretét: elvette volna az embertől a szabad akaratot.

Nekem más a véleményem. Ha írok, közölni akarok az olvasókkal valamit, egy üzenetet akarok eljuttatni az olvasóimhoz. Esetemben tehát egy adó van és sok vevő, a lehetséges olvasók térben és időben elszórva, nem tudom előre, mennyien. Hogy mi ez az üzenet, arra nehezen tudnék néhány mondattal válaszolni. Bonyolult. Az üzenet lényege az, hogy miképpen látom én a világot. Az egészet. Az üzenetet pedig nálam mint prózaírónál, rendszerint, egy történet hordozza. Nálam, mondom, vannak ugyanis más prózaírók, akik hallani sem akarnak történetről, úgynevezett narrációról. Részben félnek tőle, mint ördög a szenteltvíztől, részben megvetik. Ők a posztmodernekek.

Nálam sem a történet a cél, az csak eszköz. Az üzenet tárgya. Az üzenet maga az a mód, ahogy a világot (a jelen történetet is) látom, más szóval a *szemléletem*. Ezt rögzítem, ezt adom tovább egy történet által, és persze az is az üzenet része, hogy milyen történetet választok, és miért éppen ezt. De az üzenet lényege (az esztétikum) mindig a szemlélet maga. Még egyszer: *ahogyan* én látom.

Vagyis ami a műalkotásban rögzül, egyfajta viszony köztem és a világ között, a szubjektum és az objektum között. Ez a viszony, a látás, a földolgozás, a megformálás módja, ez pedig állandó, a viszony azt jelenti, hogy a viszonyított dolgok változnak, de a viszony, a kapcsolat módja nem. A kommunikációs jel, a szimbólum az orientáció származéka, az orientáció is viszony; köztem és a környezetem között. A helyzetben tájékozódok, körülnézek és megfigyelem a dolgokat, és viszonyulok hozzájuk. Pozitívan vagy negatívan. Vagy vonzanak, vagy taszítanak. Vagy kívánom őket, vagy menekülök előlük.

Megint József Attila szavaival: a művészet a szemlélet számára a világegész helyettesítésére szemléleti egészet alkot. Miért? Azért, mert a szemlélet, az a mód tehát, ahogyan a dolgokat látom, a dolgok formái, alaki oldala, min-

dig az egészre vonatkozik, szemben a tudományos közlés jeleivel, amelyek fogalmi kapcsolatokat rögzítenek, és mindig szegmentálisak. Tudásunk akkora, hogy horizontálisan már semmiféle polihisztor nem láthatja át a tudomány egészét, csak a saját diszciplínájában mélyülhet el – vertikálisan.

Minél fejlettebb tehát a tudomány, annál nagyobb szükség van a valóság egészének totális átfogására, és erre csak a művészet képes... Így hát a totalitás nem az esztétikum föltétele (mint Lukács gondolta), hanem az attribútuma; minden művészet (a rossz, tehetségtelen mű is), eo ipso totális. Totális a maga szintjén, az alkotó személyiségének a színvonalán.

Csak egyféleképpen tudok látni. (A viszonyom a valóság különféle dolgaihoz, mint már mondtam, változatlan. Az ÉN viszonyom.) Akár egy szitakötőt nézek, akár a szerelmem mosolyát, akár egy tűzhányót, akár egy halott fecskét, a szemléletem azonos. Nem tudok kibújni alóla, hozzám tartozik, akár az ujjlenyomatom vagy a DNS-em. Csak rám jellemző (mint fán se nő egyforma két levél), és csak úgy tudom megváltoztatni, ha hazudok. A kultúra minden formája közlés, és az üzenetet kommunikációs szimbólumrendszerek közvetítik. A művészetek (a kultúra egy szelete) alaki szimbólumokon alapulnak (mondjuk), a tudománnyal ellentétben, mert a tudományos kommunikációt fogalmi alapú szimbólumrendszerek hordozzák.

Az alaki szimbólumok ugyanúgy hordozhatnak érték nélküli manipulatív „kábitószereket”, menekülési eszközöket, mint a cselekvést megelőző, megszervező, a cselekvésre ráhangoló, a változásért vívott harcot erősítő objektivációkat.

A művészet a társadalomban úgy működik, mint az élő szervezetben az érzékelő idegrendszer. Amely a központ felé részben a külső környezet, részben a belső szerkezet változásait közvetítik. A szervezet (társadalom) a szakadatlan külső és belső változások között is megpróbálja megőrizni alapvető karakterét, vagyis megpróbál alkalmazkodva életben maradni.

De a művészet dolga az érzékelés. Hogy kiabáljon, amikor fáj. Jelezze, hol és mennyire fáj. A diagnózis és a terápia már ösztársadalmi földadat.

A közönséget el lehet rontani, hogy ne érezze a fájdalmat, kábuljon és hülyüljön, ne legyen igénye értékekre, szembenézésre, a valóság érzékelésére. Ez a célja a mindenkori hatalomnak, a reakciónak, a jobboldalnak, mert az a status quót akarja megmerevíteni. És ebben pénz van, óriási pénz. Ez ugyanis drog! Ha nem amfetamin- és nem is cannabis-származékok, nem is szintetikus kábítószerek, akkor is drogok, bár a kulturális objektivációk körébe tartoznak. Kábítószer, mint az egyenruha, az egyszerre lépés, az indulóéneklés, a vastaps, az impozáns lobogórengeteg, az erőszak és a múlt konzerválásának különféle kultikus szimbólumai. Kábítószer, mint egy valóságtól elrugaszkodott horror- vagy akciófilm, hazugul fölvezetett krimi, mint egy érzelemmentes pornó, mint az alpári elemeken alapuló show-műsorok, mint az olcsó, érdektelen és értéktelen csinált jellemek magánéletében való intim részvétel, mint bekukucskálni a hálószobájukba, mint virtuálisan benyúlni a bugyijukba, a férfiak gatyájába – mert addig sem kell gondolkodnom, szembenézniem a helyzetemmel, az életemmel, a jövőmmel, a közönség, a nemzet, a haza sorsával, az emberiség jövőjével.

Az ortegai tömegember két szélső variációja, a bunkó és a sznob, arra gerjed, azt fogyasztja, amit a tőke diktál neki, arra költi a pénzét, amit a tőke gyárt neki, és belédumálja a manipulátoraival, hogy ez neki jó. Minden csak manipuláció kérdése.

És rá lehet beszélni az embert, az értelemmel bíró embert, a homo sapienst, hogy örüljön az érzékelés, a szembenézés lehetőségének. Mazochizmus, ha valaki Anna Karenina gyötrelmes szerelmének átélésétől lesz boldog? Ha valakit ez szórakoztat? Vagy ellenkezőleg: ez a normális, az egészséges?

Mi a katharzis? Megtisztulás. Vajon a fájdalom az, ami tisztít? Nem. Az érzékelés tisztít, ami, ha fáj is, boldogítóbb az aktív embernek, mint a kábulat.

Bokszolsz: összeverik a pofádat. Evezel, vívsz, focizol, gyötrődnek az izmaid, zihál a tüdőd – ez neked jó? Igenis jó! Érzem magamat, az erőmet, a lehetőségeimet, a képességeimet, érzem, hogy van testem, mert sajog. Tehát vagyok! Mert a sport küzdelem, de nem háború. Olyan fikatív ellenfél, akit legyőzők, olyan fikatív megpróbáltatás, amit túléllek, tehát megerősít.

Ilyen a katharzis is. Olyan fájdalom, ami jó, mert erőt ad. Tisztább és jobb leszek tőle. Fölismerem, hogy a kegyes szándék kegyetlenségre hajthat, hogy a pokol útjai csakugyan jóindulattal vannak kikövezve, hogy a legjobb akarat is tragédiába fulladhat, sőt: a tragédia nem más, mint a jó szándék kudarca. Mert a gonosz kudarca, bár boldogító, de talán túlzott optimizmus. A gonosz győzelme pedig nem tragédia, hanem a szomorú valóság, évezredek óta tapasztaljuk. Egy műalkotás üzeneteként a „*sag schon*” tipikus esete.

A fikció, ha a képzelt történet szerkezete a valóság szerkezetével azonos vagy legalábbis azt nagy mértékben átfedi, azt jelenti nekem, mint olvasónak/nézőnek, hogy annyi életem van, amennyi fikatív életet megélek. Ahogy a magam sorsából tanulhatok, úgy a fikatív, empátiával átélt idegen sorsokból is okulhatok. Ez gazdagabbá tesz, megerősít. Persze, átélni a fikciót, olykor fájdalmas, máskor kimondottan boldogító. És minden esetben *szórakoztató!* Mert az igazi művészet soha sem unalmas, nem lehet unalmas, mert akinek közölnivalója van, az úgy formálja az üzenetét, hogy minél több emberhez eljusson. Az nem engedheti meg magának, hogy a legvérlázítóbb történetével is ne szórakoztassa a hallgatóját.

Van, aki más szórakozást nem ismer, csak a csiklandozást, a mámort, a kábulatot, az ejakulációt, a teljes, amnéziás elhülyülést. Ezek azok, akiket a változtatást meggátolni akaró, a nyomorultakon uralkodó erők már tönkretettek, akiket már kiforgattak emberi lényegükből. De az egészséges lélek számára a tisztánlátás, az empátia, a szolidaritás érzése, a tettvágy, a változtatás, az alkotás, az innováció a szórakozás. Az igazi művészet, ami nem a

menekülés eszköze, ezt a fölemelő érzést adja ajándékkul az embernek.

És ez a legmagasabb rendű szórakozás.

Ha a változásban érdekelt politikai erők rádöbbennek, hogy micsoda segítőtársat találnak a művészetekben, micsoda ösztönzést az aktivitásra, akkor rajtuk a sor, csak ki kell nyújtaniuk a kezüket. Ha nem tetszik, lelkük rajta.

Akkor várunk.

De időben szólok: soká nem várhatunk, az emberiség, ha nincs, aki megállítsa, öntörvényűen rohan a pusztulása, az öngyilkossága felé – a passzivitás itt végzetes lehet. Csak az elszánás és a cselekvés segít. A kezünket nem tart-hatjuk föl, mert senki semmit meg nem tesz helyettünk, az Isten nem avatkozik bele, ha itt a Földön befejeződik a Nagy Színjáték, akkor sem. Szabad akaratot adott. Az emberiség maga felelős önmagáért.

KAZOHUNNIA

A rendszerváltás óta eltelt időszak politikai és gazdasági folyamatai különleges felelősséggel ruházták fel a magyar politikai élet döntési helyzetbe került szereplőit.

Az új kihívások nem csak a megváltozott gazdasági helyzetből következtek, hanem a magyar társadalom szerkezetében meglévő értékek és normák újraélesztésére, átforgatására is vonatkoztak. A politika által megfogalmazott változásokat, üzeneteket és célokat az egyén, a kis-közösségek, a társadalmi csoportok felfokozott várakozással fogadták; mindezek alapja egy új, a piacgazdaságra épülő demokratikus társadalom személyes sorsokat pozitívan befolyásoló ígérete volt.

Megjelent az új politikai értékbörze a maga brókereivel és elindult a „*részvényesek*” toborzása. Az egyszólamúságot felváltotta a sokszínűség, új vagy éppenséggel avitt, poros politikai célok képviselői keresték táboraikát és verbuválták a tagokat. A tágra nyitott kapun betóduló emberek – az új lehetőségek mezejére kitűzött zászlók alá igyekezve – keresték új vagy régi identitásukat.

A 21. század elejére erodálódtak a klasszikus konzervatív és baloldali megközelítések – vagyis a politikai táborok az alapvetően megváltozott európai és geopolitikai erőterben próbálják újrafogalmazni céljaikat.

A rendszerváltás – részben hamis – ethosza, amelyben eminens szerepet játszott a bába-funkciót betöltő értelmi-ségi elit, sokszerűen érte Hunnia földjét.

Az 1980-as években megjelenő társadalmi anómia nem tompult, hanem felerősödött formában kísér bennünket napjainkig. Durkheim eredetileg úgy gondolta,

hogya a társadalmi érték- és normarendszer zavara, amelyben az emberek nem tudják, milyen értékek és normák érvényesek, viszonylag rövid ciklusú. Elképzelése szerint a társadalmi változások viszonylag hamar kiforrnak az új igazodási pontokat. Merton a fogalmat továbbfejlesztette és kimutatta, hogy nem csak időleges társadalmi jelenségről van szó, hanem akkor is létezik, ha a társadalom által megfogalmazott célok ellentmondásba kerülnek a megbúvó érték- és normarendszerekkel.

Az egyén társadalmi orientációját az értékek és normák által kínált „*mankók*” segítik. A vonatkoztatási csoportok és társadalmi szabályok – ideológiai minősítés nélkül – lehetővé teszik a köznapit tájékozódást és nagyon erősen hatnak a mikrokörnyezet (például család) működésére.

Népmesei fordulattal, egy kiforrott, stabil társadalmi szerkezetben a család biztonságban él kicsi házikójában a kerekerdő közepén. A családi szerepek kialakultak, és a családtagok tudják, melyik ösvényen kell elindulni a tejért, a kenyérért, melyiken a szerszámért. A házikó mögötti két ösvény végén található a szomjat oltó kút, illetve a közösségi ház és a templom. És jött a forgószelel, amely a házikót kisebb-nagyobb károk ellenére megkímélte, de az erdő fáit összeborogatta, és eltűntek az ösvények – azok, amelyek a család külső (társadalmi) kapcsolatait jelentették. Az első sokk után össze kell ülnie a családnak és el kell döntenie, mit tegyen: várjon a külső segítségre vagy erejét megfeszítve kezdje építeni az új ösvényeket. Döbbenetesen nehéz feladat. Van-e, létezik-e külső segítség, új útkijelölések, amelyek a felzaklatott családnak újra visszaadják az önbecsülést, a hitet és az erőt az új környezethez való alkalmazkodáshoz.

Az elmúlt évtizedben tapasztalható anómiás jelek láthatóan nehezen feloldható konfliktusok elé állították az egyént, aki szédült fejfel próbált eligazodni a „*latin gyökök*” bokrai között, valamint a rendszert és gyakran véleményt váltó társadalmi elitek küzdelmeiben. Globalizáció, privatizá-

ció, scenáriók, profit, szolidaritás, társadalmi egyenlőség, pluralizmus, parlamentarizmus, nemzet, konzervativizmus, szociáldemokrácia, árfolyam, verseny, Trianon, nemzeti érdek, nemzetárulás, modernizáció, kommunista, Európai Unió és végtelenül sorolható a fogalmak meteoresőjének halmaza – társadalmi rétegenként differenciáltan – ejti zavarba az egyszerű földi halandót. Ki tart védőernyőt föléjük, kinek a valós vagy vélt igazságát fogadják el vagy kövessék? E kérdések kimondva és kimondatlanul naponta megfogalmazódnak, és az egyén keresi az új fogódzókat és mentőöveket Hunnia viharos „*homoktengerén*”.

A társadalmi értékek és normák kialakulása hosszú, szervesülő folyamat, feltéve ha azokat nem akadályozzák és nem deformálják drasztikusan a külső hatások.

A 20. században az egyénnek hány igazodási pontot kellett követnie, hány ideológia által kínált világképet kellett volna megértenie!? A sűrű szövésű háló alól kajánul vigyorognak a 20. század aszott koponyái. A siker teszi őket elégedetté – lám, nem hiába küzdöttünk a szerves, evolutív társadalmi fejlődés ellen. A siker kiteljesedett. A rendszerváltás kitárt ablakain beáramló friss levegő oxigénje elbódított bennünket, és a racionálisan megragadható új lehetőségeket eltávolította. Az új próféták új igazságai érzelmileg próbálják manipulálni az egyént. A közösség fogalma új értelmezést kapott, és anakronisztikusan, kizárólag ideológiák mentén hajlandó tagságát befogadni.

Az egységesülő Európa kapujában hol sztoikus bölcsességgel, hol értetlen ingerültséggel figyelhetjük az egységesülni nem akaró magyar nemzet politikai elitjének törekvéseit.

A Szathmári Sándor klasszikus művében megfogalmazott *hinek* és *behinek* teljes kommunikációképtelenségét csak ideiglenesen figyelhetik a *belohinek*.

Kazohunniánk jobbikjainak és balikjainak birkózása lassan lehetetlenné teszi a belohinek – a kérdésfeltevők, a megérteni akarók – távolságtartását a bornírt, mesterségesen szított szembenállásoktól.

Hánykolódó hajónk utasai csoportokban, tisztjeik köre gyűlve keresik a közösség melegét és okolják, szidják a másik tábort a víz nedvessége, a nap melege, a szél ereje és úgy általában minden miatt.

A rendszerváltást követő politikai elit lezser hányavetiséggel válthatott ideológiát, fogalmazhatott meg célokat különösebb következmény nélkül. A társadalom – első sorban érzelmi, ideológiai – megosztása, stabil érték- és normarendszer hiányában viszonylag könnyen ment. Politikusaink gyertyafénybe tartott vörösbor csillogása mellett elmondhatják: ez jó mulatság, férfi munka volt. Vajon tisztában vannak-e azzal, hogy a társadalom testén ejtett mély sebet nagyon nehéz lesz begyógyítani, főleg ha hajlandóság sem mutatkozik a konzíliumon arra, hogy milyen öltéseket és milyen gyógyszert alkalmazzanak? Nemzeti önazonosságuk alapkérdéseinek tisztázásához azokat az értékeket és érdekeket kell meghatározni, amelyek összekötnek, és nem azokat, amelyek elválasztanak bennünket.

Döbbsenten olvastam Joe Esterhas interjút, amelyben a következőket mondta: *„Ha találkozol egy magyarral, vágdpofán, ő úgy is tudja, miért kapja, mert rasszista, gyűlölködő és békétlen.”* Tragikus, igaztalan mondatok, és ha ezt a képet vetítjük magunkról Európa és a világ filmvásznára, akkor közös érdek, hogy ilyen mondat többet ne hangozhassék el. Közös felelősség, a jobbikoké és a balikoké egyaránt.

A békétlenség és a megosztottság hosszúra nyúlt, sötét árnyéka belopakodik a hálósobákba, a hétköznapi emberi kapcsolatokba, szétfeszítve a vágyott és keresett nyugalom kereteit.

Gyakran az irracionalitás és a komikum határát súrolják az előítéletes, ostoba megnyilvánulások, viták, vélemények, és még szerencse, hogy ritkán szólnak ostromról, kötélről és golyó általi bőrlyuggatásról.

A napokban sportsérülésem kezelendő, az ultrahang áldásos hatásait élveztem csendben, megadóan. Mellettem felfüggesztett elhúzott lepedő mögött a középkorú masször enyhítette egy idősebb hölgy reumatikus fájdalmait.

A lepedőn keresztül árnyjátékszerűen mozgó alak elkezdte csendet megtörő beszélgetését munkája „tárgyával.”

„Ugye, ön szerint is mindenkinek el kell menni szavazni, mert sorsunkról nem a szeretett Jézus Krisztusunk dönt, hanem mi?”

Rövid szünet, majd jött a fojtott válasz:

„Igen, el kell menni, és nekem van is ötletem, hogy hová kell tenni az X-et.”

A tapogatózó csendet követően – ez volt a „kockázatfelmérési” szakasz – határozottan válaszolt az egyébként negédes masször:

„Igen, el kell menni, mert a Sátán terjeszkedik, és kötelességünk az ő visszaszorítása.”

Hangja egyre komorabb és magabiztosabb lett.

„A Sátán emberi testet öltött, tudja, a cseresznyés meg a kalapácsos urak személyében.”

A kontaktus megvolt, a szemek bizalmasan összevillanhattak, és ezt követően a hölgy alig hallhatóan tromfolt.

„Képzelfe, a mi egyházköztségünkben – közös elhatározásunk ellenére – voltak olyanok, akik az MSZP-re szavaztak. Hát milyen világot élünk?”

A gép diszkrét hanggal jelezte, hogy vége a kezelésnek, így hát kiléptem Kazohunnia egy hétköznapi eseményéből.

A vaku villant, a kép kimerevedett. A fotós zavarban van: vagy a fényképezőgép rossz, vagy a fényviszonyok, vagy ez a valós tükrözés? Jövőre újra próbálkozom, és bízom benne, hogy a kép tisztább és fénnel telítettebb lesz.

2004 elején Szathmári Sándor elnézően mosolyog.

KOLLÁTH GYÖRGY

DISZKRIMINÁCIÓ

SZÓRA ÉRDEMES?

A puszkaporos közélet majd' minden embert, ügyet, eszmecserét polarizál. Olykor akaratlanul, szükségképpen besoroltatunk „*filo*–” vagy „*anti*–” címkék mögé. Szenvedek például attól, hogy(ha) egy feszültséggel teli, szélsőségesen tált (jog)eset kapcsán csak két lehetőség van: vagy jogvédőnek tartanak, vagy fajvédőnek (rasszistának) bélyegeznek meg. Lassan senki nem maradhat egyszerűen „*belga*”?! Féktelen indulatok, követelések jelzik: ebben a témában és körben alig van esélye a józan észnek, az egészséges igazságérzetnek s a higgadt közbeszédnek. Pedig Hegel óta tudhatnánk: a türelmetlenség a lehetetlent kívánja, a célt eszközök nélkül.

Nap mint nap láthatunk képeket, melyek csak fényes győzelemről vagy elítélendő gaztetről szólnak. Nemrég Londonban pert nyert egy mozgássérült férfi, mert csakis pluszpénzért biztosított neki kerekesszéket egy légitársaság, anélkül ugyanis egy kilométert gyalogolni kellett volna. A bíróság a „*díj*” kb. negyvenszeresét róta ki büntetésül a cégre. Itthon másféle kázusok tarolnak. Egy állami főhivatalnok a tévében a köz fejére olvasta: mennyire erkölcstelen, sőt jogsértő az, aki például lakásvásárlásnál a szomszédjai felől is érdeklődik. Hazai bíróság ítélt már meg forgalmi értékcsökkenést fokozott környezeti ártalom, terhelés miatt. Ám ha szinte ugyanez emberi-együttélésbeli feszültségek, kisebb-nagyobb jogsértések (például lopások) folytán mutatkoznék, akkor az a jogsértő, aki erre hivatkozni merészel. Úgy vélem, ilyenkor a 8 millió választópolgár többsége ma még a fejét csóválva odébbkapcsol.

Őrületséggel határos vállalkozás Magyarországon a hátrányos megkülönböztetésről írni. Ám Zorba (Zorbász) filmje óta tudható, hogy az élet elviseléséhez egy kis őrületség is szükséges. Így lehet ez a diszkriminációk megélésével, megítélésével és kezelésével is. Jómagam „kis őrületsége” ez a rövid – vázlatos jogi elemzésre és egy mákszemnyi aggodalmaskodásra hajló – írás.

Messziről indítok. Hiszek a nagy, nemzeteket, korszakokat átfogó célok, eszmények orientáló szerepében. Kétszáz éve a világot lázba hozta, forradalmasította három szó: szabadság, egyenlőség, testvériség. Megmondaná valaki: a 21. század elejének szellemi kohézióját milyen három eszme szolgálja, fémjelzi? Szerintem talán ez a 3 princípium: biztonság, emberi méltóság, esélyteremtő szolidaritás. Mindháromnak jócskán köze van a diszkriminációmentes élethez.

NÉHÁNY KIINDULÓPONT

Pár aktualitás indokolja, hogy miért éppen ezt a témát választottam.

Az egyik: az Alkotmánybíróság elutasította az az indítványt, amelyben – a kismama-jövedelempléték 3 évre járó összegének kamatmentes kifizetése után – jogászok, a veszett fejsze nyele után kapkodva, minden áron a törvényen kerestek fogást. Túlzóan 5 évnyi, kamatos juttatást követeltek volna. Sikertelenül. A fókuszban a diszkrimináció hivatkozása állt, mondván, hogy gyerek és gyerek közt, továbbá polgári jog és szociálpolitika között tesz különbséget a rossz szabály. Az elutasítás mindezt nem látta alaposnak.

A másik keserűbb – még le sem zárult – történet egy végzős református egyetemi hallgató kálváriája. Lényege: egy mozgássérült, egyben beszédhibás, de abszolút tiszta fejű és tiszta szándékú fiatalember megvallotta a lekipásztorának – történetesen az egyetemi dékánnak –, hogy kétségei ébredtek a saját nemi hovatartozását illetően. Abból gondolja ezt, hogy nem érdeklődnek iránta a lányok,

lehet, hogy ő homoszexuális?! Ezen az alapon kicsapták az iskolából, ő pedig bírósághoz fordult. Őérte, illetve őmiatta próbapert is indított egy civil szervezet, próbát téve: mit ér az új, diszkriminációellenes törvény.

A harmadik ok éppen ez: megjelent és 2004. január 27-én hatályba lépett „Az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló” 2003. évi CXXV. törvény, mely nyomban viták keresztjüzebe került. Bírálják egyrészt, mert túl általánosra, túl lágyra sikerült, másrészt tartanak is tőle, mivel a versenyképességet s a tulajdonosi autonómiát veszélyeztető fenyegetést látnak benne. Tekintsünk egy kicsit a sorok, az esetek és a kulisszák mögé!

Az Alkotmány a következőket mondja:

70/A. § (1) A Magyar Köztársaság biztosítja a területén tartózkodó minden személy számára az emberi, illetve az állampolgári jogokat, bármely megkülönböztetés, nevezetesen faj, szín, nem, nyelv, vallás, politikai vagy más vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, vagyoni, születési vagy egyéb helyzet szerinti különbségtétel nélkül.

(2) Az embereknek az (1) bekezdés szerinti bármilyen hátrányos megkülönböztetését a törvény szigorúan bünteti.

(3) A Magyar Köztársaság a jogegyenlőség megvalósulását az esélyegyenlőtlenségek kiküszöbölését célzó intézkedésekkel is segíti.

Slusszpoén található az Alkotmány végén:

77. § (1) Az Alkotmány a Magyar Köztársaság alaptörvénye.

(2) Az Alkotmány és az alkotmányos jogszabályok mindenkire egyaránt kötelezőek.

PÉLDÁK ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

A református egyetemista a perben nemigen veszíthet. Maga a per nem is a sima vagy fordított „szerelemről” szól, hanem a jogállamiságról, az emberi jogokról, a hátrányos megkülönböztetés megítéléséről, valamint az Alkotmány

és más törvények hatályáról, illetőleg az egyházi belső joggal való kapcsolatáról. A jogállamiság fő kérdése: fennáll-e ott a jogbiztonság, ahol valakit bűn – vétkes, súlyos kötelességszegés – híján, azaz jogsértés nélkül ki lehet rúgni egy – amúgy nyitott, nem fundamentalista módon zárt – egyetemről? Elég-e valakire rámutatni: ő ezért meg azért nem tetszik, így sose lesz belőle felszentelt pap, tehát kiűzik a Paradicsomból? A hivatkozások sokfélék. Szerintem nem az a kulcsfontosságú, hogy a Károli Gáspár egyetem állami támogatást kap, ergo ilyet már csak az állam pénzén sem tehetne, hanem ott van a vízválasztó, hogy a magyar Alkotmány elsőbbséget élvez a református egyház belső normáival szemben. Csak arra nézve van, lehet egyházi belső autonóm szabály, ami nem ellentétes az Alkotmánnyal. A hitélettel összefüggő kérdés belügy, a többi külső garanciákkal védett köz-jog.

Csakhogy, ne álljunk meg a könnyű szentenciánál! Egyik oldal részrehajlása, ördögüzése sem helyénvaló. Elgondolkodtató ellenpéldák következnek: Ne legyen úszómester, akinek víziszonya van. Nem való gyermekgondozónak, tanárnak, aki gyakorló pedofil. Ne váljék orvossá, aki képtelen vért látni. Ne legyen állatorvos, aki gyűlöli az állatokat. Eleve kerülje el a katonai, rendőri pályát, aki nem fog fegyvert. Összezárt emberek színterén (például hajón, körletben) eleve ne zaklathasson senki más, egyenemű személyt a szerelmével (pláne, ha korábban ilyesmiért már elmeszelték). És így tovább. Van, kell hogy legyen ésszerű határ. Mindezek tesztekkel talán jó előre kiszűrhetők. Meggyőződésem szerint az egyház – adekvát körben – már a felvételinél megszabható, kinyilváníthat és következetesen érvényre juttathat sajátos „szakmai” vagy etikai követelményeket. Kimondhatná: csak az jelentkezzék, aki kezdettől, majd mindvégig megfelel a pappá szentelés követelményeinek. Így aztán, aki netán menet közben botlik meg, azt e címen talán el is lehetne bocsátani. Mindebből, mint valami általános „szerződési” feltételekből – az összes embert megillető egyenlő méltó-

ság joga körül – esetleg képződnék próbaper, ami után fair kondíciókkal menne tovább az élet.

Azt nem tudom, hogy – a cölibátus mintájára – ilyenkor az önmegtartóztató homoszexuális ember hová tartoznék. (Lám, ezért is kellene jogi garanciával övezett zsinórmérték a döntéshez.) A begubózás viszont láthatóan semmire sem jó. Az – úgymond – magasabb erkölcsiség jelszavával hirdetett kiűzetés mélységesen amorális, mi több, súlyosan embertelen is. Mindez nyilván a szeretet nevében folyik, tekintettel a Biblia másik intésére is: Az vesse rá az első követ, aki büntelen. Kedvező(bb) volna, ha az egyház kidolgozott elvek, mércék, felvételi kritériumok mentén szűrné le a tanulságot. Hatalmi harc, presztízs-próba ezt nem váltja ki, főleg olyan nem, melyben a kirekesztés erősebb egy (?) ember sorsánál. Nem 21. századi gondolkodásmód, ha e vita okán – és most már nem is csak a református egyház – azzal támadja az esélyegyenlőségi törvényt, hogy magának kivételeket kérne alkotmányos törvényi szabályok, megoldások alól.

ALKOTMÁNYOS ELVI ZSINÓRMÉRTÉK

Nemrég (2003 nyarán) az Alkotmánybíróság minderről ezt rögzítette:

Az állam nem csak az egyházakkal, de semmilyen vallással vagy vallási közösséggel nem kapcsolódhat össze intézményesen, nem azonosíthatja magát egyetlen vallás tanításával sem, nem foglalhat állást hitbéli igazságok kérdésében. Az egyház az adott vallás és az állami jog számára nem ugyanaz. A semleges állam nem követheti a különböző vallások egyházfelfogásait. Tekintettel lehet viszont mindarra, amiben a vallási közösségek és az egyházak általában, történelmüket és társadalmi szerepüket illetően különböznek az Alkotmány alapján létrehozható társadalmi szervezetektől, egyesületektől, érdekképviselőktől. Az Alkotmány azt biztosítja, hogy a vallási közösségek – az egyesülési jog alapján létrehozható szervezeti formák

mellett – szabad elhatározásuk szerint igénybe vehetik az állami jog által „*egyház*”-ként meghatározott jogi formát is. Az állam e jogintézménnyel van tekintettel az egyházak sajátosságaira, és teszi lehetővé, hogy a jogrendbe sajátos minőségükben illeszkedjenek. A vallási közösség az általa választott jogi szervezeti formának megfelelő jogállást nyeri el; vallási közösség voltából fakadó sajátosságait ennek keretei között érvényesítheti.

Az állam és egyház elválasztásának, illetve a bírósághoz való fordulás jogának együttes értelmezése alapján az állami bíróságok kötelesek az egyház szolgálatában álló személy állami jogszabályokból eredő jogait és kötelességeit érintő jogviták érdemi elbírálására, ennek során azonban az állami igazságszolgáltatás szervei kötelesek az egyház önkormányzatát tiszteletben tartani.

DILEMMÁKRÓL

Kimondva-kimondatlanul az itt a kérdés: nivellálódik vagy differenciálódik-e korunk társadalma, s e kettő között mi az arány és hol a határ? Egyenlődsi vagy piacgazdaság diktálta szelekció: az állami cselekvés mit, milyen elvek mentén befolyásolhat, s hol kell megállnia? Ma legfeljebb végletek láthatók. Elmúlt az a kor, melyben mindenkinek csak egy lakó- és üdülőingatlana lehetett. Letűnt az a világ, melyben a legkisebb és a legnagyobb jövedelem között háromszorosnál nagyobb eltérés már tűrhetetlen, merev adminisztratív normákkal korlátozandó – netán üldözendő – volt. Nincs már a szocialista büntetőjogban ismert üzérkedés, mely elmarasztalta, ha valaki leleményesen a pénzével még több pénzt „*csinált*”. Ma a piacgazdaság differenciált rendszeréből szükségképpen fakadó egyenlőtlenségeket tudomásul nem vevő próbálkozások, hivatkozások, fogáskeresések többsége – a sajtotban, más közbeszédben és a jogviták jelentős részében is – azonnal diszkriminációt emleget. Egészében véve pozitív dolog az, hogy érzékenysgünk nő, és az igazság-

talanság jeleit kritikával fogadjuk. Nem baj, ha divatba jött a diszkriminációt firtatni. A kritikus felvetések zöme a lakosság pártfogó belátásával találkozik: főként a fogyatékosok gondjai iránt nő a rokonszenv. A szegénység kiáltó megnyilvánulásai – főleg katasztrófahelyzetekben – erősítik a karitászmozgalmait. Sokféle kisebbség helyzete némiképpen elviselhetőbbé vált, sorsuk külső megítélése toleránsabb lett, mint volt 10–20 éve itthon is. Pozitív üzenet, hogy bíróság döntése nyomán (is) mielőbb akadálymentessé kell tenni a közforgalmú helyeket. Lassan, néha még bizonytalanul, vargabetűkkel, mégis araszolgatunk előre. Kivételt a roma lakosság, és – egészen más okból – a zsidóság körüli szenvedélyek, jogsértések, politikai akciók, ellenséges manipulációk képeznek. Nagy kár.

Homogén trendekről, általános javulásról nem beszélhetünk. Az etnikai (roma) ellentétek nem csillapodnak. A társadalom jelentős részének többé-kevésbé végleges (?) leszakadása akár időzített bombára is emlékeztet: felveti, hogy vajon rendszerelvűen mennyire szociális az itthoni piacgazdaság, és ha elvileg az volna, miért nem az mégis? Még ma is csupán a rászorultság kontra szerzett, általános alanyi jogok elvi (!) dilemmájánál dekkolunk. Máskor pedig – jobb híján – hátrányos megkülönböztetésként interpretálunk olyan szabályozási kérdést is, melyben a maga társadalom- és jogpolitikát megvalósító állam közgazdasági prioritások mentén mérlegel. Ez történt például a „*kismama-pótlék*” reformjának – amúgy tanulságos, mégis konzekvenciák levonása nélkül maradt – ügyében.

ÁTTEKINTÉS

Világszerte az alapjogi kázusok, sérelmek, viták a diszkriminációs bajok fennállása vagy tagadása körül csúcsosodnak ki. Közismert például, hogy a tengerentúlon divat lett olyan telefonközpontosok foglalkoztatása, akik pusztán a hang alapján kb. 90%-os biztonsággal ki tudják szűrni és szuperálni az afro-amerikai pályázókat. Egy pillantást

sem vetnek az illetőre: ha néger, máris kapásból tudják, milyen?! Ez tömény – piaci argumentumokkal sem igazolható – előítélet. Másutt a fedett női fej muzulmán szokása s általában az egyházi szimbólumok megjelenítése vált ki ellenérzést, sőt állami tiltást. A látható rassz-jegyek s az azok miatti előítéletek mind több helyen parázs vitákat, néhol dühös demonstrációkat, sőt összetűzéseket keltenek. A gond méretei – összefüggésben a migrációval – mindinkább generális, globális kezelést igényelnek. Még az ultrakonzervatív amerikai elnök is arra kényszerült, hogy az illegálisan az Államok területén élő latinok számára valamiféle mérsékelt jogi legitimációt: államilag elismert, időleges státust csillantson fel. Nem úszhatja meg a diszkriminációs feszültségpontok növekvő gondjait, vitáit, majd makroléptékű megoldásait Magyarország sem. Ehhez még csak uniós csatlakozásra sem lett volna szükség. (Akkor sem passzolhatunk, ha nem mind diszkrimináció, ami akként kap megbélyegzést.)

INTÉZMÉNYEINKRŐL

A nagy kihívás itthon egyelőre felemás, sokszor pillanatértékű és elkent válaszokat, megoldásokat talál(t). A kormányzati lelkiismeret megszólal, de a vészcsengő sok helyszínen hamisan szól vagy néma. A községek magukra maradnak a gondjaikkal. Budapest fényévekre van a végektől, így triviális válaszokat küld csak „le”. Az okok, a gyökerek kezelése elmarad, mivel ahhoz türelmes, távlatos, érdemi, kétoldalúan korrekt alapállás és cselekvés volna szükséges. Ilyen ma rendszerint nincsen. Helyette paternalista állami fellépés van, saját(os) „biztos” és hivatal képződik, pénz csurog ide-oda. Látványos akciók, utazások adnak szemléltetést országnak-világnak (rajta vagyunk, dolgozunk az ügyön), mégsem sok hitele van mindennek. A gőz zöme a kültre, nem pedig a kerekre megy. A külsőség elkendőzi, a sok, tetszelgő átbeszélés marginalizálja, lenyomja a problémákat. Így a helyzet nem

(sokkal) kevésbé elidegenítő, mint volt évtizedeken keresztül kormányzati ciklusokon át. A civilek erőlködése gyakran kormányzati ellenszenvvel találkozók (ne köpjenek bele még ők is a mi levesünkbe), máskor maguk a civilek is (köz)ügyük legrosszabb propagandistái (L.: OCÖ). Az állami jogalkotás etnobizniszt emlegetve a „*kakukktojásokban*” keresi a bajok forrását, kiűzné a kisebbségi önkormányzatokból mindazokat, akik outsidersként felvállalnák az ügy képviselését. Maradna a közpénzen vett magánbuli?! A kisebbségi politika gyakori eszköze X, Y, Z megbélyegzése, elítélése. Bárki sorra kerülhet?

Nagyon kellen(én)ek a pozitív példák. Amerikában nagyot változott a közmegejtés, amikor a filmekből eltűntek a csakis fekete bőrű rossz fiúk, ellenben megjelentek a színes bőrű kedvencek: a szimpatikus nyomozó, tudós, polgármester, rokonszenves államférfi, elnök (!) szerepében, jellemében. Igaz, mértéktartás kell(ett) ehhez is, mert hiába próbálták volna meg nemzeti hősként eladni O. J. Simpson-t vagy M. Jackson-t. Az ebbéli hazai igyekezetek egyelőre kontraproduktívak. Tapintatból hagyjuk a neveket!

ÚJABB ALKOTMÁNYOSSÁGI ELVEK

Az Alkotmánybíróság több évvel ezelőtt kidolgozta és megtehető következetességgel alkalmazza a diszkriminációt illető elveit, mércéjét, szempontjait. Sem emberek, sem szervezetek tekintetében nem tűri meg az olyan jogi szabályozást, amely diszkriminál. Főbb részletek:

Az Alkotmánybíróság már a 9/1990. (IV. 25.) AB határozatában rögzítette: a diszkrimináció tilalma nem jelenti azt, hogy minden megkülönböztetés tilos, a tilalom arra vonatkozik, hogy a jognak mindenkit egyenlőként, az egyéni szempontok azonos mértékű figyelembevételével kell kezelnie. Az Alkotmánybíróság azt is kimondta, hogy a megkülönböztetés tilalmába ütközik az, ha az adott szabályozási koncepción belül eltérő szabályozás vonatkozik valamely csoportra, kivéve, ha az eltérésnek

alkotmányos indoka van. A diszkrimináció vizsgálatánál tehát központi elem annak megállapítása, hogy a szabályozási koncepció szempontjából kiket kell egy csoportba tartozónak tekinteni. Az Alkotmánybíróság szerint el kell különíteni az állam mint a gazdálkodás alanya jogait és kötelességeit a gazdálkodás állami befolyásának eszközeit jelentő (közhatalmi) jogosítványoktól. A mindenkori szabályozás tárgyi és alanyi összefüggésében vizsgálható, hogy a megkülönböztetés alkotmányos határok között marad-e. Az eltérésnek kellő súlyú alkotmányos indoka kell hogy legyen. A különbségtétel alkotmányosságának feltétele, hogy megvalósuljon az egyenlőként – egyenlő méltóságú személyként – való bánásmód. A diszkrimináció tilalma nem csak az alapjogok körében tett hátrányos megkülönböztetést zárja ki, hanem megköveteli: a jognak mindenkit egyenlően, egyenlő méltóságú személyként kell kezelnie, azonos tisztelettel és körültekintéssel, az egyéni szempontok azonos mértékű figyelembe vételével kell a jogosultságok és kedvezmények elosztásának szempontjait meghatározni. Ha a megkülönböztetésnek nincsen tárgyilagos mérlegelés szerint ésszerű indoka, akkor (!!!) az önkényes, alkotmányellenes. Ezért, becslésem szerint, a jogi normákat diszkrimináció címén támadó fellépések többsége nem igazolódik.

KÖZPOLITIKÁRÓL, FESZÜLTSÉGEKRŐL

Az alkotmányossági fékpedálokat sokan nem akarják észrevenni. Nem jó az, ha mindössze az Alkotmánybíróság törekszik elfogulatlan, józan mérlegelésre, míg az állami-közhatalmi-önkormányzati működés számos pontján ugyanennek kevés nyoma van. Kétségtelenül vannak súlyos esetek, előítéletes helyzetek, visszaélések is, csakúgy, mint a hagyományos, bejáratott demokráciákban. Ezek itthon egyre kevésbé maradnak rejtve, kezelésükre a kormányzat gondot fordít. Ebben törésnek, visszalépésnek nincs értelme.

Ugyanakkor mintha az inga a túlsó véglet irányába lenggett volna ki, s ott időznék. Divat lett „helyi” diszkriminációt felmutatni bármi áron, üldözni: akár van, akár nincs. Számtalan esetben fordult elő velem például, hogy amint sikerült egy ügy diszkriminációmentes háttérét megvilágítani, az újság(író), a politikus lelkesedése, érdeklődése menten alábbhagyott. A jó példa érdektelen, csak a hírignek van hírértéke. A tálatás gyakran szélsőségesen elfogult. A politika erre még rá is játszik. A feszültségek eredete, háttere, mozgatórugói senkit sem érdekelnek. Nem egy polgár(jog)i, ombudsmani vagy miniszteri akcióból dől az egyoldalúság, az a fajta direkt kivételezés, amely még jobban szembeállíthatja egy-egy település lakosságát. Szakadék kezd nyílni azáltal, hogy egyes településeken az etnikai és másféle feszültség már robbanás-közeli, mégis az okokat senki sem kezeli, sőt még a törvényesség is feláldozható, ha hátrányos helyzetű személyt, csoportot kellene elmarasztalni. Az egyik oldálnak alig(ha) lehet igaza, csak őt szabad megnevezni és kipellengérezni, a másik mindig vétlen áldozat. Örüljön az a községi vezető, rendőr, tanár, szociális dolgozó, akit rasszizmus címén hírbe hoztak, ha a személyét vagy az ügyét a legjobb esetben – az ő érdekére hivatkozva – döntetlenre ki lehet hozni. Ebből így nem lesz stabil törvénytisztelet, továbbá belátó együttélés, együttműködés. Szélsőségesen elszakadhatnak a jogok, a kedvezmények az állampolgári és más kötelezettségektől. Jégtörő Mátyás ha nem talál, csinál jeget. Ezzel a logikával veszélyes gyúelegy képződik, amiből akár választási politikai bomba is formálódhat. A kijózanodás jelei késnek.

Két egyforma tojás, ember, tényállás stb. nincsen. Nem igaz(ság), ha egyetlen döntő vektor van: a politikailag turbósított diszkriminációellenesség, a többi jogi tényező és érdek alárendelődik ennek. Aki pedig ezt nem érti, majd a bírság és a bíróság rákényszeríti! Tisztázni kellene: áll-e még a jogegyenlőség főszabálya, avagy esélyegyenlőség címén bármi átirható, megmásítható? Törődünk-e az EU által támasztott versenyképességgel, vagy a gyakorlatban

dögöljön meg inkább a szomszéd tehene is? A hétköznapiakban inkvizíciós hevületet, ádáz sajtókampányt, hibás politikai konjunktúrát látok. Az állami cselekvés PR-szemponyjait értem, de aggódva nézem, ha a fellépésből kivesszük a hitelesség. Hiteltelen, ha azonnal diszkriminációt emlegetnek, amint nem patikamérlegen kiszámolva ugyanaz jut egyik embernek vagy szervezetnek, mint a másiknak. Ilyen az is, amikor pozitív diszkrimináció címén (lásd: egyetemi felvételi) akár a színvonal is meredeken zuhanhat, csak a részrehajló politikának igaza legyen. Türelmetlenül és vagdalkozva „*hosszra vagy besszre játszani*” kár, mert az egyik szélsőség hozza maga után a másikat. Sok év mulasztását rohammal bepótolni nem érdemes. Ezzel biztosan nem tartozunk Európának. Igényes antidiszkriminációs törvényt átvinni lehet, sőt az egy kicsit előre is szaladhat, ám egyetlen prioritásként, tűzön-vízen át bevasalni aligha sikerülhet.

TÖRVÉNY ÉS HÁTTERE

Szerintem az esélyegyenlőségi törvény kétharmad-egyharmad arányban jó. Dicsérem a progresszivitását, ugyanakkor aggódom a konjunkturális megközelítése miatt. Tetszik, hogy rendkívüli szakmai alapossággal vette át, építette magába azt a fogalmi rendet, amelyet az Alkotmánybíróság e téren kimunkált. Szó szerint megtalálhatók – és majd eszerint értelmezhetők – azok a jogi kategóriák is, amelyek európai minőség szerinti megítélést tesznek lehetővé például a közvetlen és a közvetett diszkrimináció tekintetében. A már említettek szerint az egyházak hitéleti tevékenységével közvetlenül összefüggő jogviszonyokat is védi, tiszteli, autonómiára bízva a törvény [tv. 6. § (1) bekezdés c.) pont], következésképpen e címén jogos aggodalomra nincsen ok. (A politika, benne az egyházpolitika, más káposzta.)

Elvi gondom mégis van e törvény kapcsán. Egy törvény sosem politikai esszé, nem erőszakolt célgyűjte-

mény, és végképp nem csak azoké, akik ádáz dühvel végképp leszámolnának azzal, ami nekik nem tetszik. Értékválasztásában, ellenségségében egyetlen törvény – még a Btk. – sem lehetne tetszőleges, szélsőséges. Nem helyénvaló, ha a törvény ezt sugallja: majd adunk mi ezeknek, hogy megtanulják: merre lakik az Isten!? Mármost: az esélyegyenlőségi törvény bizony több ponton is elbukna, ha azt például a törvény előtti egyenlőséggel s a „*mindenki egyenlő méltóságú személynek tekintendő*” alkotmányos mércével vetjük egybe. Ugyanaz az effektus érződik, mint a közoktatási törvény-módosítás egy-két doktriner szabályánál (például titoktartás): a jó cél az ellenkezőjébe fordul, hatástalanná, komolytalanná válik, amennyiben egyoldalúsága kicsorbul a józan ész érvein és korlátaiban.

Kár, hogy a törvény számos helyen alacsonyabb szintű szabályozásra bízva „*előnyben részesítési kötelezettségeket*” íráthat elő, azaz erőszakkal megbontja a személyi alkalmasság mérlegelésének belátható, kiszámítható, valóságos tényekre épülő rendjét. Munkahelyen, iskolában X esetében 10 tényező, míg Y esetében csak 1 ad ügydöntő mérlegelést? A mi törvényünk nemigen akar különbséget tenni, látni közjog és civiljog, közhivatali eljárás és magánautonómia között, így keményen és ingyen beavatkozik a piacgazdaság viszonyaiba. Ez kihat a versenyképességre, továbbá rafinált kibúvókra ösztönöz. A törvény zanzája az egyenlő bánásmód, ámde partatlan az a kör és mód, ahogyan általa pozitív diszkrimináció – előnyben részesítés – telepíthető. Ennyire nem lejtethetne egy évtizedekre szóló jogszabály. Európában a hangsúly a jogegyenlőségen van, s a nem tolerálható vagyoni, szociális különbségeket anyagi juttatással, nem pedig a túloldal feltétlen törvényi megfeszítésével rendezik, kompenzálják. A honi törvény negatív oldalról, megtorló logikával fetisizálja a jogot: ez éppúgy hiba, mintha semmibe venné. Mindeközben a törvény 10. § (3) bekezdése épp’ a megtorlás fogalmát definiálja.

Régen, faluhelyen élt egy mondás: az a céda, akire a vénasszonyok ezt mondják. Védje meg magát vagy köl-

tözzék el, akinek ez nem tetszik! Ilyesfajta logikával mégsem helyénvaló törvénykezni. Aggódok, ha ilyen normát látok: *„Az oktatási intézményekben nem működhetnek olyan szakkörök, diákkörök és egyéb tanulói, hallgatói, szülői vagy más szervezetek, amelyek célja más személyek lejáratása, megbélyegzése vagy kirekesztése.”* Minden azon múlik, ki minősít célt, szülőt, csoportot, kirekesztést. Adott esetben jogon kívülre kerülhet(ne) így – a cél folytán – a pedagógusokat a tettlegességtől megvédő szülői munkaközösség vagy az iskolai fegyelmi fórum, mely nem elnéző a tankötelezettség megszegése dolgában, avagy az a támogatói forma is, amely megteremti a roma és nem roma diákok ösztöndíj-különbségének egalizálását. Jogvita esetén a bizonyítási tehernek a (részbeni) megfordítása [törvény 19. § (2) bekezdés] akár kilátástalan helyzeteket, igazságtalanságokat is hozhat.

Örök axióma: a jó törvény csak pár lépéssel jár a közgondolkodás előtt. Válthatnék ez jó iránytűvé a joggyakorlat számára.

MÁRTON LÁSZLÓ

SZOC, LIB, SZOCLIB, LIBSZOC ÉS A TÖBBIEK...

*„Aki azt állítja, hogy a baloldal és a jobboldal között
nincs különbség, nem baloldali.”*

ALAIN

Alaint, a filozófust a liberális gondolatvilág képviselőjeként tartják számon, holott a radikális párt igen tevékeny tagja volt, s amint a fentiek mutatják, nem szégyenlősen volt baloldali.

Miért fontos ez?

Az elmúlt tíz évben bizonyos körök meg nem gondolt vagy a politikai népszerűség görbéihez igazodva nagyon is meggondolt módon, minden lehetséges fórumon azt igyekeznek bizonyítani, hogy a liberális és a szociáldemokrata eszmekör olyan ellentétpárt képez, amelynek közelítésére nincs esély. Ilyesmit állítani nem csupán történelmileg hamis, de a mai Magyarországon sem érvényes, a jövőt illetően pedig végképp értelmetlen.

Miközben ezt leírom, magam is töpregek azon, hogy érdemes-e egyáltalán „ideológiák”-ra szót fecsérelni, hiszen a mai választók-fogyasztók semmiféle izmusra nem vevők, mind racionális, mind irracionális döntéseiket más okok befolyásolják. Hogy mégis nekivágok, annak két oka van. Az első, hogy az igazságot mindig érdemes kimondani a ferdítésekkel és felejtésekkel szemben. A második, hogy meggyőződéseim: a liberális és a szociáldemokrata érzületű embereket nem csupán pillanatnyi érdek kényszeríti arra, hogy együtt haladjanak, ha egyáltalán haladni kívánnak, hanem csak a két eszmekör közledéséből, konvergenciájából alakulhat ki a 21. században sikerre törő baloldal.

Álljon itt a nálam illetékesebb Kende Péter meghatározása: „A liberális szemlélet középpontjában az autonóm személy gondolata áll, továbbá az a felfogás, hogy minden társadalom, sőt minden társadalmi csoport szenvedő, érző, de főleg gondolkodó, vagy ha úgy tetszik »számító« (önértéktudatos) egyénekből tevődik össze. A liberalizmus az individuális szabadság filozófiája: felfogása szerint nem az egyén van a közösségért, hanem megfordítva és minden társadalmi keret (az állam maga is) csak addig igazolt, amíg az egyén nagyobb lehetőségeit szolgálja... A liberális gondolkodásnak az a hajlama, hogy az egyetemes ember pozíciójából szemléli a politikumot. A liberális ember ennél fogva antirasszista és kozmopolita, vagyis elvet minden faji diszkriminációt, és szereti zárójelbe tenni a nemzeti különbségeket, de szemben áll a születési kiváltságokkal is, azaz nem fogadja el a rendi vagy osztálykülönbségeket. Ezen a ponton találkozik egyébként az európaias szocializmussal, kivéve, hogy az egyik az esélyegyenlőségre teszi a hangsúlyt, a másik pedig az életkörülmények egyenlősítésére. Ez a különbség azonban nem fedheti el, hogy mindkét filozófia középpontjában az egyetemes ember képzele áll.”

Amikor a nyolcvanas évek közepén, eleinte még szamizdat kiadványokban, a liberalizmus fogalomtára ismét a közbeszédbe került, ennek vegytiszta, elsősorban a piac és a szabad kereskedelem fensőbbségét hangsúlyozó jelentése kapott teret. Ezt valószínűleg inkább a szükség, nevezetesen az államszocializmus ideológiai keretének lebontása, mint a teljesség igénye határozta meg. Ugyanez magyarázza, bár nem bizonyítja, azt is, hogy főként a liberalizmus angolszász (19. századi angol, 20. századi amerikai) gondolkodóinak nézetei terjedtek el, az ideológusok és olvasóközönségük sem akkor, sem azóta nem vettek tudomást az eszmerendszer „kontinentális”, azaz francia, német, svájci közgazdászainak és filozófusainak nézeteiről.

A liberális eszmerendszer e „rövidített” változata olyan torzulásokkal járt, amelyek szinte saját karikatúrájukba csaptak át, a szélesebb közvélemény előtt érdektelenné

téve vagy, ami rosszabb, kompromittálva a nemes és ma is megfontolandó gondolatokat.

A piac és a kereskedelem szabadságának előtérbe állítása és ugyanakkor Locke, Rousseau, Benjamin Constant erkölcsi és társadalomszervezési elveinek feledése, de legalábbis súlytalanítása azt sugallta, hogy a liberalizmus voltaképpen a szabályok megvetésére épülő rendszer. Az önkorlátozó és ezért hatékony állam fogalmát a gyenge és ezért olcsó állam koncepciójával helyettesítő megfogalmazásból arra lehetett következtetni, hogy a liberalizmus végső soron magára hagyja, védtelenné teszi az egyént, és az ember embernek farkasa törvény érvényesülésének híve. Az angol-amerikai és a kontinentális-európai történelmi háttér összemosása végül a régmúltba utalta vissza a liberális gondolatot, éppen akkor, amikor a francia történelmi fejlődés (az abszolút monarchia colbertizmusa és a kor liberálisainak ellentéte) meggyőzően szemléltethette volna az eszmerendszer időszerűségét az államkapitalizmusból a nyitott társadalomra való áttérés időszakában.

A pusztán elméleti és történeti, céljaimat meghaladó érvelést elhagyva, a liberális szellemiség három olyan jellemzőjére emlékeztetek, amelyek mai érvényességét, pontosabban nélkülözhetetlenségét bizonyítják.

Először: a liberális gondolkodók sohasem beszéltek gyenge államról. A központi elv az egyénekre, csoportokra és az államra egyaránt vonatkozó mérséklet és önkorlátozás. Az állam tehát a polgárok közösségének érdekében tartóztatja meg magát olyan beavatkozásoktól, amelyek nehezítik vagy bonyolultabbá teszik az egyének és kisebb vagy nagyobb közösségek életét. Ez a rendező elv azonban nem a piacnál kezdődik és nem itt végződik, hanem a társadalom minden területére kihat. Következtetésképpen az állam éppen polgárainak érdekében nem vonulhat vissza olyan területekről (például az élet vagy a vagyon biztonsága, a külső veszélyek elhárítása stb.), amelyek védelmére csak maga képes.

Másodszor: az önkorlátozás általános elvéből következik a decentralizáció, illetve ennek korszerűbb meghatá-

rozása, a szubszidiaritás elvének érvényesítése. Az állam kötelessége ugyan a kisebb egységek – mai szóhasználat-tal önkormányzatok – működésének biztosítása, de nincs oka feladatainak átvállalására. Ennek az elvnek a fontossá-ga természetesen inkább kitűnik a nagyobb államszerve-zetek, például szövetségi államok, mint a kisebb és gyen-gébb egységek esetében, de a rendező elv ugyanarra az emberközpontú meggyőződésre utal vissza: a felelős egyének és ezek csoportjai képesek leginkább saját élet-formájuk kialakítására és életvitelük megszervezésére.

Harmadszor – amint korunk liberálisai Hayektől Soro-sig ismétlik –: a liberális megközelítés a dogmarendszer ellentéte. A társadalmat nem kövületként, hanem forrva változó lávaként szemléli. Ezért a szabadság-elv, mint az ember természetéből eredő állandó tényező, fenntartása mellett elismeri, sőt hangsúlyozza az elméletek elévülésé-nek és megújulásának szükségességét. Nem lehet indok vagy ürügy arra, hogy évszázadokkal ezelőtt keletkezett teóriákra hivatkozva bárki erőszakot tegyen a mai ténye-ken, népeken vagy egyéneken.

A liberális gondolkodás mindaddig szemben állt a szo-ciáldemokrata megközelítéssel, amíg ez a marxista dog-matikától ihletve az osztályharc és a proletárdiktatúra elkerülhetetlenségére, a termelőeszközök társadalmi tulajdonának és a tervgazdálkodásnak üdvözítő voltára esküdött, ami a 20. század közepéig tartott. Érdeemes meg-jegyezni, hogy a *Kommunista kiáltvány* társszerzője lényeglátóbb volt utódainál. Fejtő Ferenc idézi Marxnak Engelshez írott levelét, amelyben a tory többségű parlament a gyermek- és női munkát, a munkaidőt korlátozó tör-vényeit így kommentálja: megkezdődött a szocializmus.

A liberalizmus „*rövidített*” történetének felidézői szíve-sen megfelelkeznek a két eszmerendszer közötti szinté-zisre törekvő – és a maguk idejében ezt megvalósító – radikális mozgalomról, amit nálunk inkább polgári radi-kalizmusként tartanak számon. A radikális politikusok ugyan lényegében egyetértettek a kor társadalmának szo-ciáldemokrata bírálatával, de nem kértek a javasolt orvos-

ságból. Elutasították a diktatúra minden fajtáját, tiszteletben tartották az egyént és tulajdonát, ugyanakkor vonzóknak tartották a társadalmi önszerveződés, a szövetkezés minden formáját, a csoportok közötti szolidaritást. Igaz, Magyarországon eltűnt a polgársággal együtt a radikalizmus, az elmúlt fél évszázadban csökkent a jelentősége Nyugat-Európában is a középosztály kiszélesedésével, elveinek érvényességét azonban az idő igazolta.

Számomra érthetetlen, hogy a magukat szociálliberálisnak vallók körében Eötvös liberalizmusa mellett miért nem a radikalizmus jelenik meg tájékozódási pontként. Ennek 20. századi és új századunkban is éltető, magyar hagyományához nem kisebb nevek fűződnek, mint Jászi Oszkáré és Bibó Istváné.

A szociáldemokrácia hosszú menetelésére jellemző, hogy a bolsevista gyakorlattól előbb szakadt el, mint elméleti alapjaitól. A proletárdiktatúra elkerülhetetlensége még a második világháborút követően is szerepelt a francia szocialista párt programjában. A szocialista internacionálé 1951-es frankfurti nyilatkozata a kapitalizmus megszüntetését, a termelőeszközök államosítását és a tervgazdálkodást jelöli meg célul, olyan gazdaságot, melyben „*a közérdek lép a haszonszerzés helyébe*”. A proletárdiktatúrát visszautasítja, de a kommunistáktól a maga javára vitatja el a „*marxizmus kritikai szellemét*”. Frankfurt után alig egy évtizeddel azonban már Bad Goddesberg következik, ahol a német szociáldemokraták elvetnek minden dogmatikát, elfogadják a piacgazdaság elvét, és a tőkésrendszeren csak kiigazításokat javasolnak. Az olasz szocialisták és kommunisták többszöri válással és egymásra-találással élénkített jegyessége úgy ér véget, hogy a kommunisták szőröstül-bőröstül kihajítják ideológiájukat, és szociáldemokratává válnak...

A szocialista internacionálé utolsó, 1989-es elvi nyilatkozata elismeri, hogy az „*államosítás nem egyetemes gyógyír*”, és az egyéni szabadság és az alapvető társadalmi jogok ötvözetében jelöli meg az emberi méltóság lényegét, leszögezve, hogy „*e két jog közül egyik sem helyettesít*

heti a másikat és egyik sem kerülhet szembe a másikkal: a szabadság és az egyenlőség nem ellentétes fogalmak”. A gyakorlat ez esetben is gyorsan követi, néhány esetben megelőzi az elméletet: az „új” angol munkapárt gazdasági programjában alig jelennek meg az ötvenes-hatvanas évek keynesiánus elemei, a francia szocialisták magánosítják a vállalatokat, melyeket húsz évvel korábban államosítottak.

A nyugat-európai, szerves és ezért előre látható változásokhoz képest Közép-Kelet-Európa egyszerre három gyors és kíméletlen változással kényszerült szembesülni: a szovjetrendszer és ezzel a kommunista, magukat marxistának tekintő pártok összeomlása, a piacgazdaság alternatíva nélküli megjelenése és a globalizáció együtthatalása. Az állampárt romjain újjáépülő baloldal habozás és múltba tekintés nélkül fogadja el az új szociáldemokrácia opcióit, pontosabban megkísérli ezeket saját viszonyainak megfelelően átfogalmazni. A piacgazdaság elveinek és gyakorlatának alkalmazásában semmi lényeges nem különbözteti meg a liberális iskolától. Ha Magyarországon maradunk, Békesi László, Surányi György, Bokros Lajos elméleti megközelítését és – amikor erre módjuk volt – megoldási kísérleteit tetszés szerint nevezhetjük liberálisnak vagy szociáldemokratának. Ahhoz se fér kétség, hogy a gazdaságirányítás intervencionista módszere – tartósan rossz következményekkel – a jobboldalhoz kötődik.

A két gondolatrendszer párhuzamosai közelednek egymáshoz, a különbség – akár az ördög – azonban a részletekben rejlik. Az ellentétek nem az egyén méltósága, az állam szerepe vagy a demokrácia játékszabályainak tisztelete, azaz a nagy elvek, hanem ezeknél sokkal „*technikaibb*” kérdések: az újraelosztás szerepe, az egészség- és nyugdíjbiztosítás, a közoktatási rendszerek reformjának mikéntje körül alakulnak ki. A nyugat- és közép-európai helyzet gyökeres különbségét a jóléti vagy gondoskodó állam meghatározása és megváltoztatása körül jelenleg folyó vita szemlélteti. Az Angliában, Franciaországban és

Németországban félszáz évig ténylegesen és hatékonyan működő rendszerek elkerülhetetlen reformjáról van szó. Közép-Kelet-Európa múltjában jóléti államról egyáltalán nem vagy csak igen erős fenntartásokkal lehet beszélni. Liberálisok és szociáldemokraták között ezért vita legfeljebb arról folyhat: milyen keretek között és mennyi idő alatt lehet ilyesfajta rendszert létrehozni.

Alig merem kimondani: a mai Magyarországon a szociáldemokrata vagy liberális demokrata önmeghatározás sokkal inkább a múlttal terhelt egyéni érzékenység, mint egy teljes – és ennek következtében zárt – nézet vagy eszmerendszer. A szocialista párt korántsem „*fedi le*” a szociáldemokrata értékrend elfogadására hajlamos választókat, a szabad demokraták – a szocialistákkal ellentétben! – maguk is tudják, hogy a liberális mező jóval szélesebb a parlamenti küszöbnél... Azt pedig egyik párt sem meri kimondani, hogy ma nem a két meggyőződés közötti „*itt az idő válasszatok!*” időszerű. Már csak azért sem, mert a fejlődésre, megújulásra képes szociáldemokratákkal és liberálisokkal szemben nem a magát újrafogalmazó, modern konzervativizmus vagy az embernek a velük egyenlő értéket tulajdonító keresztény humanizmus áll, hanem az elvek helyett csak kongó, avított közhelyeket hirdető populizmus.

A szociáldemokrácia és a liberalizmus magyarországi jövője nem egyetlen választási győzelmen vagy vereségen múlik. A pártok ugyan ily módon mérettetnek meg, de eszmékről, értékekről éppen akkor beszélhetünk, ha horderejük tovább hat, mint a kormányzási ciklus, ha meghaladja a szervezetek keretét. Nincs itt szükség se válásháborúra, se valamiféle szinkretikus egyház alapítására. A termékeny, mert higgadt vita, a változásokkal együttműködő szintézis kísérlete, a szüntelen megújulás kényszerének elfogadása biztosíthatja a baloldali jövőjét a következő évtizedekben.

PETSCHNIG MÁRIA ZITA

VILLANÓFÉNYBEN A MAGYAR GAZDASÁG

„Magyarország pillanatai drágák!” – tudjuk Széchenyi Istvántól. Elrontott és elvesztegetett pillanatai még drágábbak – teszem hozzá. Most ilyen pillanatokért kell fizetnünk a gazdaságban. A magyar gazdaság a csatlakozás előtti pillanatok villanófényében egy összeomlás előtti gazdaság képét mutatja. Hiszen 2004 elején olyan magas kamatfelárat kell adnunk a hitelezőinknek, amely meghaladja például az évek óta mély válsággal küszködő Brazíliáét is. Mert csak ekkora kockázati prémium felajánlása mellett hajlandók kölcsönt nyújtani saját takarónknál messzebbre nyújtózkodásunkért. Legalábbis a jegybak 12,5 százalékra felvitt – a termelés és a befektetések szempontjából elviselhetetlenül magas, emiatt a kínálatbővülést visszafogó – alapkamatlába ezt az üzenetet tartalmazza. De hogy jutottunk idáig, és valóban ilyen drámai-e a helyzet, hiszen a hozzánk hasonló paraméterű országok ennél jóval alacsonyabb kamatok mellett is képesek finanszíroztatni magukat?

Mindennek az a felelőtlen, hazardírozó, rövid távú hatalmi szempontokat követő politika az oka, amely az elmúlt három évben a gazdaságpolitikát alakította. Tény, hogy a magyar gazdaság lendületét alapvetően befolyásoló külső feltételek – a konjunktúra visszaesése 2001 második felétől, a befektetők érdeklődésének megcsappanása, az idegenforgalom zsugorodása – is rontottak a helyzeten, de ezekre egyik kormánytól sem érkezett megfelelő válasz. Sőt, ellenkezőleg, csak rossz válaszok születtek.

Akkor vált gazdaságpolitikai célá az erős forint követelése 2001 második felében, az inflációs célkövető rendszer meghirdetésekor – ami tudvalevőleg rontja az

exportra termelők jövedelmezőségét –, amikor az exportkereslet visszaesett, az exportárak csökkentek. Így ment tönkre szinte az egész magyar ruházati ipar, de jócskán betett a mezőgazdaságnak is. Általában azoknak, akik hazai anyagból magas és növekvő munkaerő-ráfordítással állították elő termékeiket, s kénytelenek voltak egyre kevesebb forintellenértékkel beérni mindaddig, amíg csak be nem zárták üzemeiket, gyáraikat. Mert csak egy ideig lehetett elviselni, hogy ugyanazért az eurós árbevételért, amiből a költségnövekedés már jócskán elvitte a hasznot, egyre kevesebbet lehetett forintban realizálni.

A világgpiaci és európai trendekkel ellentétes másik, hihetetlenül rosszul időzített gazdaságpolitikai döntés a bérek felturbósítása volt, ami elkezdődött a minimálbér 2001. január 1-jei 57 százalékos megemelésével. Elismernem: ezt megelőzően a minimális fizetések szegénytelenül alacsonyak voltak, mégis vitatom e lépés időzítését, drasztikus mértékét, de leginkább azt marasztalom el, amit üzent, hogy tudniillik a béremelés nem a gazdasági teljesítmény növelésének következménye, elszakadhat a termelékenység alakulásától és politikai céllá, akarat kérdésévé tehető.

A béremelési lavina akkor indult el, amikor a konjunktúra-húlás idején – a termelés kikényszerülő visszafogása okán – a fajlagos berráfordítások és a fajlagos energiaköltségek is megnövekedtek. Amikor éppen azáltal lehetett volna csak versenyben megmaradni, a termelést fenntartani, hogy csökkentik a költségeket. Nem így történt. Nálunk két kormány jóvoltából is akkor tágult szakadékká a reálkeresetek és a termelékenység növekedése közti különbség, amikor a nemzetközi piac ennek a szorosabbra zárását követelte volna meg.

További politikailag inspirált, túldimenzionált és rosszul időzített döntés volt a lakáshitelezési rendszer feltételeinek példátlan fellazítása, ami a korábbiaknál jóval nagyobb mértékben terhelte meg az egyébként is már túlfeszített államháztartást. A lakossági hitel igények akkor zúdultak rá a bankrendszerre, amikor a belső pénzpiacról

szerezhető források elapadtak, mert a csábítóan felfestett jövedelemkilátások költekezővé tették a háztartásokat, és a lakosság megtakarítási hajlandósága csökkent, eladósodási hajlandósága viszont meglódult. Az ebből adódó problémát 2002-ben még elfedte, hogy a konjunktúra hűlése miatt csökkent a vállalkozások hitelkereslete. 2003-ban azonban – amikor az élenkülés jelei kezdtek megmutatkozni –, a vállalati szféra visszanyerte normális, nettó hitelezői pozícióját, miközben a gazdaság másik két szereplője, a háztartások és az államháztartás is, megtakarításain túlnyúló hiteligénnyel lépett fel. A belső hitelkeresletet a külföldi hitelezők elégítették ki, amiben nem is az államadósság újbóli növekedése a legfőbb zavaró körülmény, hanem az, ami e jövőt terhelő folyamat mögött van, nevezetesen a fogyasztás elfutása. Más szavakkal: az utóbbi három évben meglódult adósságspirál lényegében fogyasztási többletet finanszírozott, amiből csak igen kevéssé kovászolódik ki a hitelek törlesztési alapja.

Miután a magyar gazdaságpolitika – beleértve ezúttal a monetáris politikát is – tökéletesen szembement a világ-gazdasági fordulatból adódó kihívásokkal, a bajok megsokszorozódtak. A rossz külső feltételek az azokra adott inadekvát belgazdasági válaszokkal együtt szinergikus hatást fejtettek ki, s eredményezték azt, hogy egyre csökkenő gazdasági növekedési ütem mellett egyre szaporábbá vált az adósságállomány növekedése. Miközben 2001–2003 között a bruttó hazai termék kb. tíz százalékkal nőtt, az ország nettó devizaadóssága több mint negyven százalékkal.

Rosszul időzített döntés volt a forint euróhoz viszonyított középárfolyamának leértékelése 2003 nyár elején az MNB és a kormány közös döntéseként. Megelőzően ugyanis már egy hete gyengült a forint, a sáveltolás pillanatában pedig pontosan azt az értéket vette fel, amit két kereskedési nap után a jegybank elfogadhatatlannak minősített, és ezért megemelte a kamatlábat. Hogy előtte miért fogadta el? Nincs rá válasz. Innen kezdve összevisz-sza lett a jegybank és a kormány beszéde, ami a magas

kamatok mellett az árfolyam nagyfokú ingadozásában csapódott le. Az árfolyam-ingadozás mint plusz kockázati tényező akkor erősödött fel, amikortól a vállalatok külpia- ci feltételei elkezdtek javulni. Az euró árfolyama egy éven belül jelzett 235 és 275 forintot is. Ebben nem is a két adat közt feszülő távolság okozott gondot, hanem az, hogy az árfolyam-alakulás teljesen kiszámíthatatlanná vált, aminél kevés nagyobb ellensége van a befektetők döntéseinek.

A hektikus árfolyam-ingadozást a gazdasági vezetés azzal akarta megfékezni, hogy – a befektetőket megnyug- tatandó – a kormány és a jegybank együtt jelentette be: Magyarország 2008. január 1-jével csatlakozik az euróöve- zethez. Ez ugyancsak elhamarkodott döntés volt, amit nem előzött meg semmiféle átgondolt elemzés. A pénztő- ke nem is hitte el, amiként azt a várt erősödés helyett a forint romlása tükrözte is.

A meghirdetett célok, kinyilvánított szándékok és tény- leges folyamatok közt tatóngó különbségek, a jegybank folyamatosan hangoztatott és folyamatosan változó ket- tős célja a kívánt inflációról és az annak eléréséhez általa szükségesnek vélt árfolyamról, néhány pénzügyi befekte- tőt 2003 végén arra ösztökölt, hogy felszedje magyaror- szági horgonyait (egy évvel korábban a működőtőke- befektetők egy része döntött hasonlóan). A hosszú lejáratú papírok piacra dobásával megnőtt a forintkínálat, és ettől megrémülve a jegybank ismét kamatot emelt, mégpedig drasztikusan, mintha vészhelyzet lenne. Holott nem volt az, de üzenetével akár azt is teremthetett volna. A 12,5 szá- zalékra feltornászott jegybanki alapkamat – ami az MNB szerint ahhoz kellett, hogy az árfolyam 260 forint alá kerül- jön, mert csak így látta 2003 végén teljesíthetőnek a 2005 decemberére kitűzött inflációs célt – még inkább betett mind a költségvetésnek, mind a reálszférának. Egyfelől a 2004-re beterjesztett államháztartási projektnek, amely óriási csatározások mentén épp a hiány leszorítását vette célba, másfelől a 2003 második felében lassan javulást jelző gazdasági növekedésnek, és a kétféle csapás sziner- gikusan összekapcsolódik.

2003 végén a jegybank éppen negyedszer gördített akadályt a kínálat bővülésével szembe, vagy ha tetszik: ment szembe azzal a kínálatélénkítő gazdaságpolitikával, amelyet az előző kormányzati ciklusban kifejezetten támogatandónak tartott. Először 2002 májusában és júliusában, amikor a kamatláb emelésével akarta ellensúlyozni azt, amit annak előtte nem, és egyébként mindenki által tudottan ellensúlyozhatatlan volt: a költségvetési túlköltekezést. Ezt követően az erős forintra spekulálók bátorításával, majd a kiszámíthatatlanná vált árfolyammozgásokkal, s nem utolsósorban a 2003 novemberi túldramatizált kamatemeléssel. Az utóbbival 2004 elejéig – amikor e sorok íródnak – az árfolyam terén szinte semmit sem tudott elérni (az euró forintárfolyama stabilan 260 fölött van azóta is), viszont jócskán megtépázta a gazdaság konjunktúraesés utáni kibontakozás esélyeit. A jegybankelnök ezek után nyilvános fórumon azt merte kijelenteni, hogy minél jobban támadják az MNB-t, annál magasabb lesz a kamatláb, amivel maga ismerte el, hogy a jegybanki alapkamat a kezében nem gazdasági eszköz, hanem politikai fegyver.

A politikának köszönhető – állítottam e dolgozat elején –, hogy a 2004. év eleji villanófényben a magyar gazdaság – és megkockáztatom: a jövője is – nagyon borús képet mutat. Annak a kormányzati politikának köszönhetően, amely a 2002. évi választásokra készülve kiengedte a kezéből a gyeplőt – hangsúlyoznám: a jegybankelnök támogatása mellett. Orbán Viktor és Járai Zsigmond is tudta, mit tesznek, de arra számítottak, hogy a választások után – mindent a rossz külgazdasági körülményekre kenve – valamiféle csomaggal kiigazítják a túlfútott magyar gazdaságot. Nem mellesleg: minden elemző erre számított, mert miközben az adott pillanatban gazdaságilag ez lett volna racionális, egyidejűleg hosszabb távon, a ciklus egészének politikai racionalitását is szolgálta volna.

Nem így történt. Orbán Viktor a választások első fordulójának elvesztése után eszement politizálásba kezdett, amit egyetlen cél vezérelt: ha ő veszett, vesszen minden-

ki. Tudta, hogy üres a kassza, tudta, hogy már rég lemerítve minden, mégis több száz milliárd forinttal terhelte meg – korántsem „*béna kacska*” módján viselkedve, amint az ilyenkor illik – a büdzsét. Ugyanakkor arra hergelte az országot, hogy politikai ellenfele hitszegő, ne higgyenek neki. A kormányra sütött hitszegő bélyeget azóta is rendre, szinte naponta felülbélyegzi a Fidesz, a kormányon lévők pedig folyamatosan védekeznek, próbálják elhárítani a vádakát – sikertelenül. A Fidesz csapdájában vergődve olyan gazdaságpolitikai döntések születtek, amelyekkel a kabinet ellentáborát kicsinyt sem tudták leszerelni, viszont a kis, szegénykező (jaj, csak baj ne legyen) lépések taktikájával – aminek értelmét, illeszkedési vektorát a társadalom többsége nem is érti – sikerült a saját tábor egy részét is elriasztani.

Súlyos hiba volt a „*szodlib*.” koalíció részéről lépre menni a Fidesz álságos, nyílt, a „*minél rosszabb, annál jobb*” elvét követő taktikázásának, és nem a Fidesz titkos taktikáját követni, aminek a sikeres kivitelezésére sokkal jobb esélye lett volna a Medgyessy-kormánynak, mint az esetlegesen prolongált Orbán-kabinetnek. Hiszen Medgyessy Péter a kormányrúd átvételekor bemutatott leltárnál nem csak a kedvezőtlen külső körülményekre hivatkozhatott volna, hanem az elődök helytelen gazdaságpolitikájára is, ami hozzájárult a gazdaság kibillentéséhez. Hivatkozhatott volna – nem alaptalanul – a megtalált, lemerített kasszákra, a túlhajtott, jövőt terhelő kötelezettségvállalásokra, arra, hogy elődje elmulasztotta tájékoztatni az országot arról: a kétéves költségvetés második évére miként mozdultak el az eredeti tervektől az államháztartás folyamatai, egyenlegei.

A Medgyessy-kormány hatalomra kerülésekor tudta, hogy nincs víz a medencében, amelybe ugrani készült – hogy Szabó Iván örökbecsű hasonlatát kölcsönözsem –, de nem fedte fel az ország előtt. Hagyta, hogy frodlizzák: most mutasd meg, mit tudsz, ugorjál – és ugrott. Miben bízva? Hogy majd közben a külső konjunktúra lendülete megnyitja a medence csapjait, beömlik a víz, és nem töri

nagyon össze magát. Nem így történt. Hihetetlenül nagy felelőtlenség volt – az ismert ellenszéllel – erre számítva „gazdaságpolitizálni”.

Most, amikor végre tényleg élénkül az Európai Unió és a német gazdaság is, amire fel vagyunk fűzve, amikor EU-tagokká válva kedvezőbb ország-kockázati besorolást kapunk, ami nagyobb ösztönzést adhat a befektetőknek, nem tudunk a lehetőségekkel maradéktalanul élni. Még azt a két százalékpontos növekedési többletet sem tudjuk felmutatni az EU átlagos fejlődési üteméhez képest, ami még a konjunktúra visszaesésekor is jellemezte a magyar gazdaságot, s amely a gyorsabb felzárkózás záloga lenne. Mert mini-stabilizációs műtéten kell átesnie az országnak, ami a költségvetési és a jövedelempolitika gyeplőjének meghúzását jelenti a fogyasztás ütemének korlátozása érdekében. A háztartások fogyasztási dinamikájának mérséklődését viszont az árfolyam-bizonytalanság és az irreálisan magas kamatláb miatt az export és a beruházási többletek növekedéshúzó hatása nem tudja túlkompenzálni. Ezért miközben az unió növekedési dinamikája várhatóan kb. megnégyszereződik, nálunk alig érzékelhető növekedési többlet remélhető csak, amiből nem lehet az elmaradt állami infrastrukturális fejlesztéseket is felfuttatni meg a jóléti rendszerváltás társadalomban rögzült igényeit is beváltani.

A Medgyessy-kormány két tűz közé szorult 2003 végére, a külföldi befektetők és a hazai választópolgárok bizalomvesztésének fenyegető előjelei közé. S nem lehet egyszerre mind a kettőt eloltani, leszerelni. Csak egymás rovására. Ugyanaz a dilemma, mint ami a hetvenes évek végétől 1995-ig kísérte a fizetési válsággal küszködő magyar gazdaságot, csak a probléma mélysége más a kiépült, stabilabb exportbázison. Ám így sem lehet kérdéses: a politikai népszerűségvesztés árán is vissza kell szerezni a külföldi befektetők bizalmát – kis, nyitott, eladósodott, fejlődni akaró ország előtt nincs más alternatíva. Persze nem mindegy, hogyan. A kis, tesze-tosza-látszatintézkedések taktikája ma már nem követhető.

2004 februárjától új pénzügyminisztere van az országnak, aki remélhetőleg új karmester is lesz. S nem csupán egy a karból, aki úgy táncol, ahogy a politika húzza számára. Csodát nem tehet, de azt sem, amire a Fidesz ösztökéli 120 milliárd forintos megszorító csomagjának körvonalait felfedve: minden maradjon úgy, ahogy van, senkitől semmit ne vegyenek el, mert az aláássa, megkérdőjelezi, visszaveti, megfojtja, ellehetetleníti, működésképtelenné teszi, lebénítja, felszámolja stb. .... a tárgy tetszés szerint behelyettesíthető.

Jobb lett volna persze, ha az MNB 2003. novemberi kamathúzásakor azonnal felfüggesztik a 2004. évi költségvetés vitáját, és elfogadva a jobboldal javaslatát, új költségvetés készítésébe fognak – az ellenzékkel közösen. Ez nem csak a külföldi befektetőket nyugtatta volna meg (megkockáztatom: olyan mértékben, hogy már januárra vissza lehetett volna venni a kamatfelárból a plusz 3 százalékpontot), hanem képbe hozta volna az országlakókat is. A Fidesz kénytelen lett volna felfedni a lapjait, azt, hogy tudja, amit tudnia kell, de a hatalomra kerülés vágya félresöpri a szakmai érveket, és csak egy számít: bármilyen áron mielőbb kormányra kerülni. A „*bármilyen ár*” lehet akár az ország szakadékba taszítása is, mert – úgy gondolják – az nem az ő felelősségük. Mert azt majd szépen rá lehet fogni a baloldal mindig is nemzetvesztő politizálására, s lehet a megmentő szerepében tetszelegni. Erről az egyre intenzívebben folytatott Fidesz taktikáról hullt volna le a lepel, ha a Medgyessy-kormány nem olyan hiú és elfogadja a Fidesz egy meggyöngyült pillanatában kinyújtott, segítséget ígérő kezét (amit aztán villámgyorsan vissza is vontak). A kézfogó elmaradt. Az acsarkodás megmaradt.

„*Magyarország pillanatai drágák!*” Drágábbak, mint valaha.

Budapest, 2004. január 31.

ROMÁNY PÁL

„AKIÉ A FÖLD, A FŰ, A VÍZ, AZÉ MINDEN”¹

A svédeknek, Európa egyik, sokak által irigyelt nemzetének élt a múlt században egy írója, történésze, Vilhelm Moberg. Pontatlan egybevetéssel a svéd Veres Péter, akivel még egy időben is született, s csak néhány évvel élte túl. Moberg írta: *„A földművelés: kultúra. Művelni a földet, annyit tesz, mint jobbitani, előrelépni. Ez a progresszivitás... A megművelt területet ismét parlaggá változtatni és tönkretenni – ez viszont reakció... Az eredeti környezet visszaállítása – megsemmisítjük az ezeréves kitartó küzdelem, szorgos munka, végtelen fáradozás és türelem eredményét.”*

Úgy gondolom, hogy a harmadik évezred elején indokolt az előbbieket felidézése. Indokolt, hiszen a termőföld jobb, olcsóbb árutermelésre való hasznosítása helyett olyan nézeteket is hirdetnek manapság, amelynek ellenkezőjét jelentik ennek. A múlt évben olvashattuk egy hazai „szakértő” nyilatkozatát: *„adjuk vissza a Tiszának, ami a Tiszáé volt!”* Komolyan gondolja? – kérdezhetnénk. A szülőföldem akkor kerüljön víz alá? Nem tudnák, hogy az egykor vízjárta térségeken, a Tisza mocsárvidékeinek helyén őseink 2 millió hektárt meghaladó termőföldet és új falvakat teremtettek?! Csodálatos munkájuk nélkül még többen lettek volna a „tenger földművesei”, még többen szegődtek volna el egykor, hogy kényszerű ismeretséget szerezzenek a prérik, a pampák világával. Hogy megtanulják a machéta vagy éppen a bányászcsákány kezelésének keserveit...

Az előzőekkel azt is jeleztem, hogy a továbbiakban az egyetlen Magyarország oszthatatlan agrárkapacitásának hasznosításáról kívánok szólni.

¹ Kálti Márk.

Magyarországon az agrártermelés nem lehet alárendelt jelentőségű. Részesedése a nemzeti jövedelemben természetesen csökkent. Egy józan gazdaságpolitika és okos, hozzáértő agrárpolitika esetén viszont nem csökkenhet az évente, megújulóan rendelkezésünkre álló kapacitásaink hasznosítása, ha jövedelmező, értékesíthető javak előállítására alkalmasak. Az „*ingyenes fotoszintézis*”, az istenadta klíma, a jól művelhető talaj adott. Az már nagyrészt a mindenkori használóin múlik, hogy miként gazdálkodnak vele. Mire képesek tudásban, piacszerzésben, racionális gondolkodásban és cselekvésben. És számolnak-e azzal, hogy a kereskedelemben – az agrárkereskedelemben is – a választás a vevő, s nem az eladó privilégiuma. A vevő pedig saját érdekei szerint dönt.

Ismétlem: az új feltételek, a korunkra, a globalizációra jellemző változások nem semmisítik meg ágazataink fontosságát, sőt – ami az igényeket, s nem mindig a fizetőképességet jelentik – növelik az élelmezési, ivóvíz-ellátási követelményeket. A világ népessége 1950-ben 3 milliárdnál kevesebb, 2000-ben 6 milliárdnál több volt. Az, hogy mégis itt tartunk a világ táplálásában, hatalmas teljesítménye sok országnak, az ENSZ-nek, és főleg az e területeken munkálkodó szervezeteknek, kutatóknak, földműveseknek, falusi asszonyoknak, mindenkinek.

Magyarország is megkészszerzte a maga *Zöld Forradalmával* mezőgazdasági termelését, majd következett – a termelési színvonalat tekintve – egy fekete évtized. Egy olyan általános átrendezés, helyenként felforgatás az agrárvilágban, amely hatalmas visszaesést, súlyos veszteséget okozott. Adatok tanúskodnak erről. Így történt, elmúlt.

A vizsgálatok mindig okultatóak. Aggregált adatok, struktúra-összehasonlítások helyett most csupán néhány egyszerű, jelzésre alkalmas számot idézünk. Olyanok ezek – sajnos –, amelyek azt mutatják, hogy Magyarország feladta kiváló agrárgazdasági pozícióit, kivívott szerepét több fontos piacon. Nézzük például az állatállományt, amely számszerűen, egyértelműen jól jellemez. *Ez 2000-re*

az 1938. évi alá csökkent. Több európai versenytársunknál viszont, amelyek területe a két időpontban szintén azonosnak tekinthető, azaz összehasonlítható a mostani és a régi állatsűrűsége, nagy növekedést értek el ennyi idő alatt. Pedig Magyarország még jó tíz éve együtt haladt velük, de már leszakadt.

Magyarország jelzett elmaradása – vetésszerkezet-módosítással, fajtaváltással, mint a növénysszerkesztésben – nem szüntethető meg máról holnapra. A hibridkukoricára való átállást – a két nagy termelési rendszer és az integrátor gazdaságok részvételével – Európában a legrövidebb idő, néhány év alatt megoldotta. Az állatállomány visszaépítése viszont idő- és költségigényes, sőt az elvesztett piacokért is meg kell küzdeni.

Állatállomány Magyarországon és Európa néhány országában (1938, 2000)

Ország	Év	Szarvasmarha	Sertés	Juh	Ló
szám szerint, ezerben					
Magyarország	1938	1 882	3 110	1 629	814
	2000	857	5 335	934	75
Hollandia	1938	2 764	1 538	654	312
	2000	4 200	13 140	1 308	116
Dánia	1938	3 186	2 842	187	565
	2000	1 850	11 551	145	40
Nagy-Britannia	1938	8 762	4 383	26 775	1100
	2000	11 133	6 482	42 261	182
Franciaország	1938	15 622	7 127	9 872	2692
	2000	20 527	14 635	10 004	349

Legelsőnek vélem a szakma, az agrárágazat társadalmi-gazdasági újraértékelését, felértékelését. Az élelmiszer-termelés és -forgalmazás ma már nem a munkanélküliség levezetésének a területe. Nem a mindent tudó – pontosabban: bármit vállaló – napszámosok tudják az ágazatot fellendíteni. Akár áldozatos munkájukkal sem. Ez olyan pálya immár, amelynek a szeretetét, a megbecsülését

lehet ugyan örökölni, de a hozzá való tudást már nem! Meg kell azt szerezni és – ugyanúgy, mint minden életpályán, folyamatosan bővítve – alkalmazni kell tudni. A régi eszközöket, módszereket pedig – kellő tisztelettel – át kell adni a néprajzi gyűjteményeknek, a folklórrendezvények szervezőinek. Ahogyan azok a mai gazdag országok tették, ahol innováció jellemzi az agrárgazdaságot is.

Az ágazat kellő értékeléséhez, az új eszközök, eljárások bevezetéséhez korszerű műveltségnek, magas fokú agrárcivilizációnak kell társulnia. Nem a „csúnya brüsszeli bácsik kívánságai” miatt, hanem saját érdekünkben, akár egészsésgünk megóvása érdekében is.

Ma sokkal jobb a felkészültségünk, nagyobbak a lehetőségeink. Talán már az is elegendő lenne a szakismerek terjedésének fellendítéséhez, ha a fölösleges (vagy idéetlen és érthetetlen) reklámok költségeinek bizonyos hányadát lemaradásaink pótlására fordítanánk. A teendők között harmadiknak a mindennemű kooperáció táplálását, a szakma, a hivatás, az ágazat javát szolgáló fellépések összehangolásának szükségességét indokolt kiemelni. Nem kétséges: érdekegyeztetésre, termelési és értékesítési együttműködésre, sőt összefogásra minden eddiginél nagyobb szüksége lesz a magyar agrárgazdaságnak, szervezeteinek. A MOSZ már kezdeményezte ezt, egyelőre kevés sikerrel.

Nem idegen ez a mi hagyományvilágunktól, de a feltételek megváltozása nagyobb rendet, fegyelmet követel ebben is. Ismert, hogy a vetőmagtermesztésben – amelyhez jó adottságaink vannak – a kötelező izoláció el sem képzelhető másképpen. Vagy: a légi úton végezhető növényvédelemhez tömbös telepítések kellenek. A dán kertészetek kialakításában már évtizedek óta jogi előírások garantálják ennek elterjedését. A vizek hasznosításában pedig évezredek óta követelmény az együttműködés, a szövetkezés.

A nagy öntözési kultúrákról beszélni sem tudnánk e szövetkezés jó állapota nélkül. Miért ne lehetne mindez, a horizontális és a vertikális együttműködés, sokkal jobb a jelenleginél, a mai magyar vidéken is?

Utoljára hagytam, amiről már nem szólok bővebben: ez a tőke. A sokat emlegetett garancia ahhoz – úgymond –, hogy megmaradjunk, a feltétel ahhoz, hogy előrébb jusunk. *Ez így nem igaz!* Tudom, kategorikus a kijelentés, ám meggyőződéssel állíthatom: *nem a tőke teremti a tehetséget, hanem a tehetség, az okos, a támogató, a vállalkozó ember hozza létre a tőkét.* Miként Európa sok országában, de Kanada vagy Új-Zéland híres agrárvilágában is létrehozta. Mert még az egykori gyarmatokon szerzett nagy gazdagság is eltékozolható, ha méltatlan kezekre bízzák.

Befejezésül idézem az MTA egykori elnökének, Szentágothai Jánosnak egy 1978. évi közgyűlési gondolatát. Úgy fogalmazott, hogy 2000 után Magyarország gazdaságának két forrása lehet. Az egyik – mivel ásványkincseink számottevő gyarapodására nem számíthatunk, az olaj- és gázkitörések is ritkák már Bugacon – forrás az ország népének tehetsége, ahogyan mondta: a feje és a keze, azaz a munkája. A másik forrás a termőföldje lehet, ha találkozik az előbbivel, vagyis jól tudja kamatoztatni a földtőkét. Ez utóbbi – tehetjük hozzá – nem egyszerű lecke. Nem, mert – az idézett Moberggel szólva – „*akinek kenyere van, annak sok a gondja, akinek nincs, annak csak egy*”.

Örüljünk tehát, hogy sok a gondunk. Hozzáértéssel, tisztességgel és szorgalmas munkával túl lehet jutni rajtuk.

RUBICSEK SÁNDOR

LÁTLELETEK

*„Hogy megcáfolnak, az nem jelent veszélyt,
veszélyes csak az, ha nem értenek meg.”*

IMMANUEL KANT

A berlini fal leomlását követően elbillent a társadalmi rendszereket kiegyenlítő mechanizmus mérlegének nyelve. Megszűnt a rendszerek közötti verseny, a kapitalizmus monopolhelyzetbe került, magán hordozva a monopóliumok összes negatívumát. Ma úgy tűnik, nincs valós alternatívája a mindent elnyelő „piacgazdaságnak”. Torkos, mint a mesebeli kisgömböc, csak azt nem tudjuk, mikor és mi lesz a „mese” vége.

A volt szocialista országok – köztük mi is – a rendszerváltástól jobb létet, demokráciát, szabadságot vártak, s amit kaptak, az egy modernizált, „szabadversenyos” kapitalizmus. Több mint negyven évig sulykolták belénk, hogy a kapitalizmus kegyetlen, hazug, a kapitalizmus nem ismer más istent, csak a profitot. Az a kapitalizmus, amiről Liska Tibor már a hatvanas évek elején a következőket írta: *„...vagy továbbra is kritikusként állunk szemben az árutermeléssel és annak legfejlettebb formájával, a kapitalizmussal, vagy beállunk a polgári közgazdászoknak a piaci mechanizmust dicsőítő kórusába. Ez utóbbiban pedig nem az a baj, hogy rossz társaságba keveredünk, hanem az, hogy az áruterelés ellentmondásai korántsem elméleti fikciók, hanem a legszigorúbb valóság talaján álló elméleti megállapítások.”*

Nem hittünk sem neki, sem a „kommunista propagandának”. Amit láttunk – vagy a manipulatív korlátozások látni engedtek –, az csak a nyugati jólét. Ezt sugallták a fil-

mek, a „Szabad Európa” rádió, és legyünk őszinték, mi is ezt szugeráltuk egymásnak és önmagunknak is.

Most itt vagyunk a közepében!

Sokan nem érezzük jól magunkat benne. Változást, változtatást szeretnénk. Értelmes, humánus célra van szükségünk, e nélkül kiüresedik az ember élete! S szükség lenne valami eszmére, hitre is önmagunkban, környezetünkben, a társadalomban, és a holnapban.

* * *

Az egész világ a hatalom és a pénz (tőke és profit) körül forog. Ez határozza meg az életünket, ez motiválja, determinálja vagy inkább predesztinálja érdekeinket, értékeinket. Rendjén van-e ez így? Ez lenne a helyes út, az egyetlen megoldás? Ilyen az ember? Valóban csak és kizárólag a magántulajdon a társadalmi együttélés alapja, és a szabadnak mondott, de sajátos korlátok között működő piac az egyetlen, a mindent megoldó, a mindenek felett álló, a gazdaságot hatékonyan működtető mechanizmus?

Rio de Janeiro püspöke a braziliai Porto Allegrében megrendezett II. Szociális Világforumon a következőket mondta:

„Mi nem azért jöttünk a Szociális Világforumra, hogy feltegyük magunknak a kérdést, lehetséges-e egy másfajta világ, hanem azért, mert tudjuk, hogy csak magunkban bízhatunk a rendszer uraival szemben. Igazi demokráciát akarunk: földet annak, aki megműveli, munkát mindenkinnek, jó minőségű élelmet minden család asztalára. A piac soha sehol sem oldotta meg az emberiség nagy gondjait, mert – mint II. János Pál pápa mondta – az éhezés és szegénység nem oldható meg a társadalmi igazságtalanság felszámolása nélkül. Jövőnk kerül veszélybe, ha tovább szolgáljuk ezt a kirekesztő, ostoba, kizsákmányoló rendszert. A szegénység felszámolása ennek a rendszernek a teljes megváltoztatásával érhető el. ...Az a püspök, aki nem vállalja a kiállást a népe mellett, jobban teszi, ha leteszi a süvegét.”

Igaza lenne a püspöknek, vagy azokra kell inkább hallgatni, akik szerint ez jelentős túlzás, hiszen a latin-amerikai egyházak túl radikálisak?

Ugyanezt a problémát – bár más vetületből – a „belső” kritika sem kerüli el. Helmut Schmidt volt német kancellár szerint: *„Egyre világosabbá válik, hogy a nyitott társadalmat nem annyira a személyes gazdagság veszélyezteti komolyan, mint inkább az, hogy a pénzügyek fölötti rendelkezési jog és a tömegpszichológiai befolyásolás hatalma viszonylag kevés kézben összpontosul. Az intézkedések, adatok és hírek gyors továbbítása és tömeges elterjedése igen rövid idő alatt roppant dominóhatásokat válthat ki. Azon a ponton, ahol a spekuláció és a könnyelműség vállalatokat vagy bankokat sodor veszélybe, ahol emiatt széles körben nő a kísértés a dolgok eltitkolására, eltussolására, a személynyvesztésre és csalásra, ott a hanyatlás peremére értünk. Ahol pedig a kapitalizmus és az erkölcs kölcsönösen kizárja egymást, ott már mélyen elmerültünk a fertőben.”*

A világ sodródik. Összezavarodott, és összezavarodunk vele mi is. Változnak az erkölcsi normák, változnak az értékek, és mintha egyre nehezebb lenne eldönteni, mi a jó és mi a rossz.

Egy közgazdász, pénzülméletének alátámasztásául, azt állította, hogy a rossz pénz kiszorítja a jót. Állítását ma Gresham-törvénynek hívjuk. Félő, hogy e felismerés jóval tágabb értelemben is törvényként funkcionál. A rossz egyre inkább kiszorítja a jót! Ez igaz lehet rendszerekre, társadalmi kapcsolatokra, társadalompolitikára... de igaz lehet magára az emberre is.

„...vagy én leszek szerencsétlen, vagy másokat teszek azzá, és semmi sem olyan kedves nekem, mint önmagam. Hiába próbálnám összebékíteni érdekeimet a mások érdekével, mindaz, amit a társadalmi törvény előnyeiről beszélnek, jó lehetne, ha bizonyos lehetnék benne, hogy miközben becsületesen betartom a törvényt másokkal

szemben, ők is betartják velem szemben; de miféle biztosítékot adhattok nekem erre vonatkozóan, s lehet-e rosszabb a helyzetem, mint amikor ki vagyok szolgáltatva mindannak a rossznak, amit nálam erősebbek el akarnak követni ellenem, de nem merészkedhetem arra, hogy nálam gyengébbek rovására kárpótoljam magam. Vagy adjatok biztosítékot minden igazságtalan vállalkozás ellen, vagy ne reméljétek, hogy a magam részéről tartózkodni fogok az ilyesmitől. ...Azonfelül rajtam fog múlni, hogy sikerül-e érdekeim mellé állítanom erős embereket, oly módon, hogy megosztom velük a gyengéktől elrabolt martalékok; ez jobban szolgálja hasznomat és biztonságomat, mint az igazságoság.” (Diderot)

* * *

Napról, napra növekszik azok a száma, akik hátrányos helyzetük következtében a perifériára szorulnak. Terjednek a modern technikák, technológiák, de amennyiben nem vagyunk képesek – s úgy tűnik, többségünkben nem vagyunk képesek – igénybe venni, használni ezeket, úgy csak növelik és növelni is fogják az egyre nagyobb különbségeket, szakadékokat emberek, népek, országok, nemzetek, kontinensek között.

A közoktatás színvonala egyre csökken. A piaci alapon működő egyetemek, főiskolák, diplomagyárok – ennek megfelelő mennyiségi és „minőségi” szemlélettel – szaporodnak. Az általános érvényű tudás igénye folyamatosan sorvad, holott tudjuk, az igazság szeretetét az alkalmazott szakmai tudás nem képes pótolni.

Már meg sem lepődünk azon, hogy a tudásalapúnak nevezett társadalmakban folyamatosan növekszik az analfabetizmus. A diplomás ember, aki régebben Európában többnyire rendelkezett értelmiségi affinitásokkal, ma a legnagyobb jóindulattal is csupán szakembernek nevezhető – nem lebecsülve a szakembereket, sőt –, de hol van az *értelmiség*?

A bölcsesség, a gondolkodás, a kételkedés, a tapasztalat, az emocionális képesség, az emberség ma már szinte szükségtelenné vált, már-már gátja lett az alkalmazási-

alkalmazkodási feltételeknek. Egy új típusú generációs ellentétnek vagyunk a szenvedő részesei. Megfordultak a trendek: nem a fiatalok várják a „számárlétrán” való előrejutás „korosztályos” gyorsulását, hanem az idősebbek kísérelnek meg – szinte bármi áron – megkapaszkodni egzisztenciájuk védelmében.

A tőke permanens profitigényének egyik forrása a munkaerő folyamatos csökkentése. Ezt csak lélektelenül lehet végrehajtani. A fiatal munkaerő valóban képzett, ugyanakkor olcsóbb is, mint a hasonló képzettségű idősebb munkatárs. A fiatal, amennyiben a karrier, a munkahelyi belső verseny megkívánja, könnyörtelen; nem – vagy jóval kisebb mértékben – gátolja az emóció, és talán ami még ennél is fontosabb a munkáltató számára, a fiatal sokkal könnyebben cserélhető.

Így a rendszer két legyet üt egy csapásra: kifogja a szelet a fiatalok vitorlájából, mivel az eddigi történelem során a fiatal volt az, akinek affinitása volt a változtatásra; a „*lánglelkű*” ifjúság veszélyt jelentett forradalmiságával a rendszerre. Az idősebbeket kötötte és köti ma is az egzisztenciális félelem, kösse hát a fiatalokat is. Fedjük le az egész társadalmat a hatalomnak való teljes kiszolgáltatottság hálójával! Ez a tőke mai mozgásformájának megfelelő humánpolitikai konstrukció, a globalizációs humánpolitika.

* * *

Az információs társadalmak korát éljük, annak minden kockázatával együtt. Az űr folyamatos meghódítása, a technikai fejlődés robbanásszerű minőségi ugrása, a felett génebeszter félelemmel vegyes csodálattal tölti el az embert. A változások eredményeképpen egyenes adásban nézhetjük a háborúkat, a bombázást, a pusztítást. Szemünk láttára ütközik a repülőgép egyenesen a toronyháznak, s omlik össze a szabad kereskedelem egyik legfőbb jelképe, a World Trade Center.

Együtt örülhetünk a föld hatmilliárdodik lakosának, akit köszönt a világ, miközben tudjuk, hogy sorsa kiszá-

mítható: mivel szegény országban született szegény szülők gyermekeként, ő is azok között lesz, akiket – álszent, farizeus módon – melodramatikus botrányként mutat be a média az éhhalállal küszködők széles – és egyre szélesebb – táborában. Az a média, amely uralja életünket. A látott és olvasott hírek, események meghatározzák döntéseinket, álmainkat, vágyainkat. Mi legyen a véleményünk, kire szavazzunk, mit vegyünk, együnk, igyunk. „*Segít*” eldönteni, mi legyen a jó és mi a rossz. Az orwelli Big Brother ma még csak „*vetélkedői*” szinten lopja be magát a családok mindennapjaiba, de mi lesz holnap?

Szinte virtuális a világ, amelyben élünk.

A politika ugyanolyan áruvá vált, mint bármilyen más termék vagy szolgáltatás, s a vevő – a nép – ugyanabba a helyzetbe jutott, mint az egyéb áruféleségek vásárlása esetén: kiszolgáltatottja az árnak és a minőségnek. Van azonban egy lényeges különbség a politika és más áruféleségek között. A reklámjuk! A termékek reklámozására érvényben van egy etikai kódex (ma már talán törvény), mely szerint saját árumat más áru kárára nem reklámozhatom. Nem hivatkozhatom saját árum jobb minőségére és használati értékére a másik áruval való összehasonlítással, nem degradálhatom a másikat. A politika nem ilyen. A negatív kampánynak, a másik becsméréseinek, sárba-tiprásának, lejáratásának egyre nagyobb szerepe van.

Ez lenne a demokrácia? Churchill mintegy hatvan éve mondta: ez a parlamenti demokrácia, tudjuk, hogy nem igazán jó, de jobb nincs. Azóta alig és csak tünetileg kíséreltük „*kijavítani*” a hibákat. Talán, mert az új hatalom minden esetben annak a helyzetnek a múltba vágyó őrzőjévé válik, amelyhez viszonyítva hajdan a haladás útjára lépett. Netán mégis azoknak van igazuk, akik azt állítják; a képviselőt alig garantál többet, mint a hatalmi elit körforgását.

Azért választunk vezetőt, mert szükségünk van rá. Közösségben élünk, tevékenységünket koordinálni kell, adott esetben irányításra szorulunk, vitás kérdéseinkben igazságot szeretnénk. Egyáltalán, igazságot szeretnénk. De

olyan vezetőre, aki mindezek ígéretével lesz megválasztottá, később pedig a nagy közös igazság leszűkül, partikulárisrá válik, az érdekközösséget a szólamok helyettesítik, az egyenlőség esélye gazdasági kérdéssé sorvad, miközben egyre távolabb kerül, ilyen vezetőre nincs szükség. Az ilyen valóban „*jobban teszi, ha leteszi a süvegét.*”

Közhely, szinte hallom a reagálást. Lehet. De az is lehet, hogy ezt is, sok egyéb alapigazsággal együtt a „*modern kor*” sekélyesítette közhellyé.

„*Nem azért engedelmessékedik az egyén a társadalomnak, mintha alábbvaló lenne az őt irányítónál, hanem azért, mert az együttműködés hasznos számára, és tudja, hogy az együttműködés nem létezik szabályozó hatalom nélkül*” – írja Alexis Tocqueville Az Amerikai demokrácia című művében.

* * *

Fontosabb lett/lenne önmagában a gazdaság, mint a társadalom?

Ma akár a nemzetközi politika „*hivatalos*” álláspontjaként is deklarálhatnánk:

Egypólusúvá vált a világ, a volt szocializmus csak azt bizonyította, hogy a kísérlet gazdaságilag és erkölcsileg egyaránt elvetélt próbálkozás volt. Álmodozni, nosztalgizálni, ideákat gyártani lehet, de tudomásul kell venni, hogy a kapitalista termelés az egyetlen életképes gazdasági formáció. Csak a tőke, a piac, a verseny képes biztosítani a megfelelő termelékenységet, hatékonyságot, a fenntartható fejlődést és modernizációt.

Az állami bürokrácia túlbujánzott, mérsékelni, csökkenteni kell tehát az állam szerepét, beavatkozását mind a gazdaság, mind a társadalom életében. Ne az állam döntse el polgára helyett, hogy hol, mikor, mennyiért és milyen terméket, szolgáltatást vásároljon. Hagyja meg a döntést állampolgárai számára, legyen övék a döntés szabadsága.

A tőkés fejlődés ugyan nem teljesen tökéletes, de a rendszer okozta „*problémák*” áthidalhatóak, társadalmi

szolidaritással, illetve az állam szükség szerinti szerepvállalásával, s erre egy jóval kisebb, olcsóbb, hatékonyabb állam is megfelel.

Ugyanakkor sokan vannak olyanok is, akik úgy gondolják, hogy nem egészen így van. Meglehet, hogy a kapitalizmus s főleg a neoliberalizmus elve alapján vezérelt tőkefelhalmozás a gazdaságot leghatékonyabban működtető rendszer – bár ez is megkérdőjelezhető –, de embertelen, a szó minden értelmében.

A hivatkozott döntési szabadság csak a társadalom azon szegmensének lehet vívmány, amelynek zsebeiben ott lapul a lehetőség a választáshoz. A többiek – sajnos jóval többen vagyunk – számára ez a választási alternatíva csupán azt jelenheti: vagy képesek leszünk hozzáférni a legolcsóbbhoz, vagy teljesen kiszorulunk.

Valóban ez lenne a fejlődés? Vagy ez egy önpusztító, önfelszámoló rohanás?

* * *

Érthetetlen, hogy manapság, ha a több száz éves eszme, a szocializmus kerül terítékre, sokan azonnal, szinte gondolkodás nélkül, tagadóan elutasítóak, és hajlamosak arra, hogy a teljes eszmerendszert csak és kizárólag az 1917-et követő időszakkal azonosítsák.

Az emberiség legnagyobb, legígéretesebb változásokra irányuló kísérlete – a szocializmus jegyében – először a 20. század elején indult. Az eszme ekkor kapott lehetőséget, arra hogy „*kipróbálhassa*” magát. Törvény- és szükségyszerűen kudarcra volt ítélve, mert a megvalósító hatalmi-uralmi gyakorlat eltorzította, meghamisította. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az eszme is megbukott, bár sokan el akarják hitetni velünk.

Talán emiatt – nem először az emberiség történetében – kezdjük leegyszerűsítve befeketíteni múltunkat, miközben a társadalom jelentős része megélte, sőt tevékeny részese volt e kornak. Vagy talán éppen ezért?!

Miket hallunk ma a szocializmusról:

Az állam-kapitalizmus egy sajátos formája volt, ami proletárdiktatúráként nevezte meg önmagát. Valóban diktatórikus társadalmi formáció volt, a vörös ördög, amitől Isten óvjon minket még egyszer, s amelynek még az újrarendelése is összeférhetetlen mindenfajta társadalmi etikettel.

Pedig egy álomként felvázolt próbálkozás volt, egy utópia, amit az értelmiség egy szűk csoportja, hatalmi érdekeinek megfelelően – ki- és felhasználva a nép nyomorúságos helyzetét – erőszakkal létrehozott. Fortélyos nemzetközi „játszma” volt, hogy olyan hosszú ideig képes volt felszínen maradni.

Lehetne sorolni a véleményeket, álláspontokat, gondolatokat, amelyeknek általában közös vonásuk: a létező szocializmus azonos *a szocializmussal mint eszmerendszerrel*, csak és kizárólag pejoratív nézőpontból.

Azt gondolom, közelebb áll az igazsághoz, hogy a szocializmus a 19. század elejéről származtatható eszmerendszer. Ebben a korban – is – éltek olyan emberek, akik megelégtették a társadalmi igazságtalanságokat, a nyomort, a kizsákmányolást, és az értelmiség csoportjai jövőeszmevé formálták e gondolatokat.

A 20. század elején, ezen ideák jegyében, olyan elit került hatalomra, amely – diktatórikus módszerekkel – a rendszert saját érdekei kielégítésére „*hasznosította*”. Emiatt a bukást követően hosszú időre el tudták-tudják hitetni az emberekkel: hogy egy igazságosabb társadalom megvalósítása csak egy rémisztő álom.

* * *

„*Hány utat kell végigjárnod ember, míg a neved újra EMBER lesz?*” – tette fel a kérdést a régi „*nóta*”, s azonnal meg is felelte: „*...a választ testvér, azt elfűjta a szél...*”

Több mint húsz év telt el azóta, hogy először hallottam ezt a dalt, de nem vesztett időszerűségéből. Ahelyett, hogy humanizálódott volna a világ, egyre kegyetlenebb, egyre embertelenebb. Hivatkozhatunk külső és belső körülmé-

nyekre, rendszerváltozásra, globalizációra, privatizációra és államadósságra, költségvetési hiányra és a külföldi tőkecsalogatás szükségességére, a végeredmény nem változik. Még a rekordok könyvébe is bekerülhetnénk – bár semmi okunk nincs a büszkeségre –, mivel száz éven belül eljutottunk a hárommillió koldus országából a hárommillió koldus országába.

Bizalmatlanok lettünk a politikával, a pártokkal és egymással szemben is. Az igazi közösségek létrehozásának benső igénye – amit a hatalom folyamatosan hirdet, de megvalósulását gátolja, hiszen a valódi közösség veszélyt jelent számára – egyre kisebb. (Az a közösség, az a civil szervezet, amelyet a hatalomból kiszoruló, kimaradók szervezgetnek felszínen maradásuk érdekében – „*egérút*” gyanánt – nem tekinthetőek valódinak.) Az emberek egyre inkább elidegenednek egymástól, miközben szükség lenne a közösségekre, hiszen A TÁRSADALOM a közösségek közössége.

Pedig a negyven évnek voltak pozitívumai is, s azt hiszem, hogy legtöbbet éppen a mai hatalmi elit köszönhet a múltnak. Soha nem lett volna lehetősége hatalmi pozícióba kerülni, ha nincs az a negyven év, amely átstrukturálta a társadalmat (például népi kollégiumok), biztosítva – akár drasztikusan és „*igazságtalanul*” is – az esélyegyenlőséget. Múltunk megtagadásával nem csak alapot adunk társadalmunk megosztottságára, hanem olyan rendszerváltott társadalmat is „igenlünk”, amelyben ezt a lehetőséget – amit mi megkaptunk – tagadjuk meg azoktól, akik most rászorulnának.

Rendszerváltásunk idején a szabadság kivívására voltunk a legbüszkébbek, de szabadság nem létezik egyenlőség nélkül – és ez magában foglalja az esélyek egyenlőségét is.

Amíg a rendszerváltás előtt elkövettük azt az óriási hibát, hogy a gazdaság működését teljes egészében – árak, piaci mechanizmusok stb. – alárendeltük a társadalom – vélt vagy valós – érdekének, most átestünk a ló másik oldalára. Ma a gazdaság – szintén vélt vagy valós – érdekeit még az

előzőeknél is vehemensebben rendeljük fölé a társadalom érdekeinek.

Vitathatatlan, hogy egy társadalom működésének alapvető feltétele a gazdaság optimális működtetése, de mintha az eszköz és cél viszonylat megfordult volna. EMBERI társadalomban a gazdaság nem lehet cél, csak és kizárólag eszköz.

Ebbe a körbe sorolhatóak a tulajdonformák is. Negyven éven keresztül hirdettük a közösségi s ezen belül is az állami tulajdon elsőbbségét. Azután jött a „*nagy felismerés*”, és a közösségi tulajdon haszontalan, gazdaságtalan, politikailag nemkívánatos elemmé vált. Minden, ami közösségi, a „múlt csökevénye”. Így lépett a közösségi tulajdon a magántulajdon helyébe a „feketelistán”.

A hetvenes évek végén megkérdezték a szociáldemokrácia egyik legjelesebb képviselőjét, Willy Brandtot: hogyan létezik, hogy egy szociáldemokrata képes támogatni a tőkét, a magántulajdont? A válasz tanulságos volt: nem az a lényeg, milyen a tulajdonforma, amit működtet egy társadalom, hanem az, hogy melyik a leghatékonyabb a társadalom – hiszen a gazdaság a társadalom része és nem fordítva – számára.

* * *

És ma mi a megoldás? Ismét támadjuk meg a *Téli Palotát*? A gordiuszi csomót nem elvágni, hanem kioldozni-bogozni kell! Ez hosszú időt vesz igénybe, fáradságos, sziszifuszi munka, de érdemes megkísérelni.

Spencer azt írta: *a szabadság kíváncsálma mellett egyfajta tervszerű társadalmi szervezet létrehozása lenne kívánatos, amely önkéntes egyesülés, szövetkezeti alapon. Így nem az egyének lennének az államért, hanem az állam az egyénekért, az emberek nem azért élnének, hogy dolgozzanak, hanem azért dolgoznának, hogy éljenek.*

Mi miért nem merjük kimondani, célul kitűzni, hogy ez lenne a vágyunk, vagy ahogyan Veress Péter fogalmazta: GONDVISELŐ TÁRSADALMAT szeretnénk.

„Az a dolgunk, hogy megtaláljuk azt a formát, amely társadalmi helyzeten belül található, mert társadalmon kívül elképzelhetetlen az emberi lét; vagyis hogy felvázoljuk azoknak a kísérleteknek a tervét, amelyek »nélkülözhetetlenek a természetes ember megismeréséhez«, és eldöntsük, hogy »milyen eszközökkel végezhetőek el ezek a kísérletek a társadalom kebelében«. De ez a minta – ebben áll a rousseau-i megoldás – örök és egyetemes. Talán a többi társadalom se jobb, mint a miénk; mégis, ha hajlandók vagyunk is azt hinni, semmilyen módszer nem áll rendelkezésünkre, amivel bizonyíthatnánk. Ha jobban megismerjük őket, mégis módunk nyílik, hogy kiváljunk a magunkéból, nem azért, mintha az teljesen rossz, vagy az egyetlen rossz lenne, hanem mert az az egyetlen, amelytől szabadulnunk kell: a többitől már természettől fogva szabadok vagyunk. Így juthatunk el a második szakaszba, amely abban áll, hogy semmit sem veszünk át egyetlen társadalomból sem, de mindet felhasználjuk a társadalmi élet olyan alapelveinek leszűrésére, amelyek majd nem idegen társadalmak szokásainak, hanem a magunk szokásainak jobbá tételét segítik elő; [...] csak azt a társadalmat tudjuk elpusztításának veszélye nélkül átformálni, amelyhez tartozunk; hiszen azok a változások, amiket bevezetünk, szintén magából a szóban forgó társadalomból fakadnak [...] Ha igaz, hogy az emberek mindig csak egyetlen célt tűznek ki maguk elé, mégpedig egy olyan társadalomnak a felépítését, amelyben élni lehet, akkor a távoli őseinket mozgató erő mibennünk is megvan. Semmit sem játszottunk el; még mindent újrakezdhetünk. Amit megalkottunk és nem sikerült, azt újra megalkothatjuk: »Az aranykor, amit egy vak babona mögénk (vagy elénk) helyezett, mibennünk van.« Az emberi testvériség határozott értelmet kap azzal, hogy a legszegényebb törzsben is a mi hiteles képünk vetül elénk, és egy olyan tapasztalat, amelynek, annyi mással együtt, levonhatjuk tanulságait.” (Claude Lévi-Strauss: Szomorú trópusok)

TAMÁS PÁL

STABILITÁSVÁGY ÉS VÁLTOZÁSI KÉNYSZER

ÖT TÉZIS A TRANSZFORMÁCIÓRÓL

A rendszerváltás kezdetén saját állapotaink jellemzésére általában nyugat-európai mintákat használtunk, azokhoz mértük magunkat. Az első időkben – bár már természetesen tudtuk, hogy a „*Nyugat*” általánosnak tűnő politikai modelljében ha lejjebb lépünk a hidegháborús szembenállásból levezethető absztrakcióból a konkrét folyamatok szintjére – igen sokféle hagyománnyal, nemzeti intézményi megoldással találkoztunk, mégis hittünk valamilyen „*nyugati átlagos normalitásban*”. Vagy legalábbis gyakorlati megfontolásokból úgy tettünk, mintha hinnenk ilyen lepárolhatóságban, sőt hasznosíthatóságban valódi méréseknél. Talán két-három év után elméleti sikokon nyilvánvalóvá vált e kísérlet tarthatatlansága. Akkor megpróbáltunk önmagunk múltjára koncentrálni és a különböző újabb állapotokat a korábbiakkal összevetni. Ennek kétségtelenül volt értelme, azonban a globalizációs hatások élesebb kirajzolódásával világossá vált, hogy a globalizáció előtti zárt és félig-zárt entitásként működő magyar és közép-európai társadalom és az új, már ennek kitett, ennek részét alkotó nyitott formáció egyszerűen különböző rendszerek. Hogy itt – bár hívják azokat formálisan ugyanúgy –, másmilyen rendszereket hasonlítottunk nem teljesen igazolható módon össze.

Elkezdődött társadalmi és gazdasági rendszerünk összemérése az EU felvételi küszöbjeivel. Itt a mérés nyilvános volt, de mindenféle elmélettől, tipológiától függetlenül, kizárólag politikai és közigazgatási kritériumok mentén folyt. A pillanatnyi politikai megfontolásokból következően az EU oldalán ráadásul a mérést folyamatosan átszervezték, változtak a mérőszámok, a zsűri, a rajtfelté-

telek, a válogató előfutamokon végighajtandó távolságok. De mert minden jó, ha vége jó, most hogy az EU felvételén megfelleltünk, visszamenőleg semmi sem firtatja a válogatás méltányosságát és az utólag, a célegyenesben pontosított versenyszabályokat. Ha, persze, nem jutotunk volna be, minderre rögvest emlékeznénk. De így minek?

A következőkben – néhány pontban – egy újabb összemérésre teszünk kísérletet. Két transzformációs teljesítményt, a közép-európai és az orosz vetjük össze néhány metszetben. Végül is – az összes helyi sajátossággal együtt – az útszakasz és az átalakulás íve összemérhető. A sikerek és kudarcok egymásra vetítve értékelhetőek. Tudjuk, hogy igazi következtetésekkel csak monografikus feldolgozás után lehetne előállni. De néhány problémát talán a vázlat is jelez.

1. Ma, tizenöt éves változássorozatot követően két dolgot biztosan tudunk. Egyrészt az átalakulás nem lineáris, nem rendezhető egyetlen eseménysorba, vagy „*reformprojektbe*”. Egy ilyen vonal felrajzolása szolgálhat politikai célokat, de a társadalmi tapasztalat és a tudományos igényű értelmezések zöme ezt az egységesített röppálya-felfogást nem igazolja. Ehelyett talán közéleti metaforaként is hasznosabb lenne, mondjuk, valamilyen áramlatok és szelek által ide-oda mozgatott hajóként beszélni a közép-európai társadalmakról. A szeleket és az áramlatokat lehet mesterfokon és a hajót majdnem elveszejtve használni. A reform-elitek vitorlakezelési és navigációs ismereteinek fontosságát itt senki sem nullázza le. Az áramlat geopolitikai alapiránya, Moszkvából Brüsszelbe, persze, szabad szemmel is látható. Világos, hogy melyek azok az intézményi reformok (a segédmotorok és a hajóműszerek átszerelése), amelyeket az európai kikötő-igazgatóság megkövetel. Minden más ezen túl vagy e mögött azonban igazán az „*A pontból B pont felé tartunk*” sémába nem, vagy csak (némi?) erőszakkal illeszthető. Másrészt a gazdaság és a társadalom különböző területein e folyamatok sebessé-

ge, iránya, vektorai, meghatározó mechanizmusai eltérőek. A különböző területek, közösségek bizonyos értelemben eltérő jellegű átalakulások részesei. S ezek sem nem egyirányúak, sem nem azonos sebességűek. 2004 májusában egy erősen fragmentált, életlehetőségeit illetően igen megosztott magyar társadalom kerül az unió falain belülre. A többfokozatú integrációs programok, amelyeket annyira nem szeretünk a nemzetközi programokban, végül is – persze más nyelveken, tartalmakkal, de alapfilozófiájukban – indokoltak lennének itthon is. Nyitott kérdés, hogy ezek a különböző társadalmi, gazdasági szegmensek – most már az unióban – mennyire kell hogy bevárják egymást? Segyáltalán, a különböző modernitású terek egymás-mellettségét az unió felerősíti. Sokfajta nemzetközi archipelago létezik máris, és fog létezni egymás mellett, egymásba bonyolódva, de mégis külön. A lemaradóknak is lesz ilyenjük és a technológiailag nagyon élenjáróknak is. És ezek a hálózatok, bár technikailag ugyanazokat a tereket használják, egymást nem is fogják igazán észlelni vagy észrevenni. Egy szociális, közegészségügyi és környezeti minimumon túl az integráció ezeket nem érinti, hanem inkább stabilizálja egymás mellett. A kis magába zártságokból hálózati, de azért elkülönülő magába zártságok lesznek. Végül ezek értelmezésénél, természetesen, nem sokra megyünk a modellvitákkal, a különböző programokkal, a „*nemzeti projekt*”, vagy a „*liberális projekt*” rendezőkereteivel. A modellek és projektek technológiai metaforák, amelyek itt csak meglehetősen szűk korlátok között alkalmazhatóak.

2. Az állam jellege, szerepe. Mindenekelőtt a hazai vitát a rendszerváltás államáról a 90-es években a különböző liberális „*államtalanítási*” elképzelések határozták meg. A színre lépő elméletek és „*projektek*” többnyire normatívok voltak abban az értelemben is, hogy a szocialista és az azt megelőző állam felpuhítását (és nem feltétlenül legyengítését!) kiemelkedő feladatnak tartották. Anélkül hogy itt most e próbálkozások hatékonyságáról beszél-

nék, az mindenesetre az orosz összehasonlításból is látszik, hogy az állam szétesése s az új irányítási-ellenőrzési rendszer késleltetése ott, s minden globális hatással együtt is a közép-európai nemzetállam rekonstrukciója itt talán az egyik legfontosabb különbség a két térség tranzitja között. Bármennyi elvi bajunk is volt vagy van a mi térségünk nemzetállamaival, nélkülük vagy helyettük poszt-szovjet vagy balkáni jellegű államromokkal az átmenet sokkal nehezebb lett volna. A térségben ez volt a választási lehetőség, nem Nozick „*éjjeliőr*” állama. Az orosz modellt e tekintetben gyenge állam és erős közbürokrácia jellemzi. Bennünket viszont viszonylag erős állammal (a mérsékelt dirigizmus [állami akcióközpontúság] igazán nem idegen sem a fiatal demokratáktól, sem a szocialistáktól) és a meglehetősen legyengített állami bürokrácia kettősségével lehetne leírni. Ott az állam – legalábbis Putyin színrelépéséig – még alapfunkcióit, az ország területi egyben tartását, a személy és a tulajdon biztonságát, az adók beszedését, az állami juttatások időarányos kifizetését sem volt képes folyamatosan fenntartani. Mindeközben a politikai apparátusok igyekeztek az általuk teremtetett új tulajdonosi osztályt kézben tartani, belőlük a maguk számára kiegészítő jövedelmeket kiperéselni. Sőt a legújabb időkben az államapparátus egyes esetekben a privatizáció újratárgyalásával is fenyeget. A gazdasági elit – ugyan különböző formákban és intenzitással, de – függ tőlük. Nálunk és általában Közép-Európában e tekintetben a helyzet épp fordított. Az állam „*szíve szerint*” sokat vállalna, garatálna, ígérne. Tulajdonképpen általában többet, mint amennyire képes lehet. A választók ezt az ígéretést vagy esetleg öntudatlan túlvállalást el is várnák tőle. De a közigazgatók gyengék, erősen függenek a politikusoktól. A különböző kormányciklusokon átívelő igazgatási karrierek ritkák. Ha az orosz modellben a kiegészítő korrupciós jövedelmekből következően a közigazgatási elit bevételei meghaladják a vállalkozók átlagáét, addig a közép-európaiban végül is azok mögött elmaradnak.

3. A másfél évtizedes viharos időszakot követően a társadalom legtöbb színpadán, az ott fellépők között megfigyelhető valamilyen alapvető vágy a stabilitás, a biztonság, a kiszámíthatóság keresése iránt. Erre a különböző politikai erők máris reagálnak. Az egyik szociális ernyőt forgalmazna, a másik antiglobalizációs nemzeti kerítéseket ajánlana inkább. S közben senki sem kíváncsi igazán e biztonságvágy igazi természetére. Nem ismerjük alkotórészeit. Nem tudjuk, mennyi magyarázható benne a fáradsággal, s mennyi vezethető le a mozgási lehetőségek felismert leszűküléséből? Mennyi benne az elért kis és jelentősebb pozíciók védelme s mennyi a megtorpanás, a lemondás, az *„erre a hegyre úgysem mászhatunk fel”* alapérzése? Mennyire mélyen rögzült a *„csak holnap ne legyen rosszabb, mint ma”* alapretorika? A stabilitás hol remény s hol beletörődés? S mindenre válaszul: kik s hol imitálják a társadalmi biztonság programjait? Hogyan alakul ki mindebből egy sok elemében hamis kereslet-kínálati stabilitáspiac? Hol valódiak a kínált biztonsági vagy stabilitásajánlatok? S hol imitálja csak az állam az erőt, a szociális vagy politikai védelmi képességet? Mikor s milyen megfontolásból tesznek úgy különböző csoportok és társadalmi játékosok, mintha elhinnék, hogy az a képesség valóban létezik? Végül hogyan hat a politikai osztály mély megosztottsága e stabilitásvágyra? Mely feltételek mellett hajlandóak elfogadni valamilyen politikai hitek követői a másik oldalról nekik ajánlott reménybeli stabilitáscsomagokat? S mert a magyar társadalom utolsó stabilitásélménye az *„érett kádárizmus”* idejéből származik, meddig vádolható meg akármelyik politikai oldal stabilitáscsomagja *„kádárista hangulatokkal”*? Hiszen, épp emiatt, az utolsó években mindkét politikai oldalt vádolták ellenfelei *„kádári”* utánérzésekkel. Egyébként az orosz és közép-európai különbségek itt különösen feltűnőek. Láthatóan a mienkénél sokkal kiszámíthatatlanabb, kevesebb külső korláttal szabályozott orosz változások a közép-európainál sokkal elementárisabb stabilitásigényt gerjesztettek az ottani társadalom szinte valamennyi rétegében. Ott a

„szinte mindegy, hogy ki, csak nyugalom legyen, és nagyjából hagyjon békén bennünket” az alapérzés. Ennek sok eleme itt is megvan, de talán a közhangulat e vonatkozásban nem annyira kompromisszumkész, mint Oroszországban. S mert ott az erős államelnöki mandátum körül egyetlen csapat, egyetlen hatalmi központ kristályosodott ki, s ezért egyetlen stabilitási ajánlat van a piacon, nálunk a megosztott politikai osztály küzdelmei valamilyen dinamikát sejtetnek a választóval. S az valóban azt hiszi, többfajta stabilitásajánlat között választhat.

4. A stabilitási igények mögött a strukturális bizonytalanság különböző okai is nyilvánvalóan kimutathatók. Ezek egy része gazdasági. A hazai növekedés erősen függ a nyugat-európai konjunktúráról. Ez bizonyos fokig valamennyi posztszocialista gazdaságra igaz. De még ilyen feltételek mellett is, például a nálunk rosszabb helyzetből induló balti államok, a mienknél sokkal jobb növekedési mutatókat produkálnak. Sikerebben alakították át gazdaságszerkezetüket? A délnémet, osztrák, északolasz piacoknál a balti, észak-európai piacok mégis jobb helyi kapcsolódási pontokat kínálnának? Sikereesebbek voltak, mint a kelet-nyugati forgalom megmaradt átmenőállomása? Vannak, akik úgy vélik, az ottani siker okai belpolitikaiak. Koherensebbek és folyamatosabbak voltak reformjaik. Függőségeink ugyanakkor más jellegűek. Az idetelepült elektronikai és járműgyártási összeszerelő kapacitások erősebben függnék a nyugati európai fogyasztási trendektől, mint a más transzformációs országokban meghatározó nyersanyag- vagy agrártermék-szállítók. Az idetelepült multinacionális nagyvállalatok innovációs politikája csak lazán érintkezik a nemzeti kapacitásajánlatokkal. A technológiai fejlesztési döntéseket igazán nemzeti keretekben nálunk már nem lehet ellenőrizni. Bizonyos értelemben ez kikerülhetetlenül az instabilitás forrásává válhat. Ugyanakkor egy másik szférában a politikai elit megosztottsága sokaknak (mindenesetre a kelletténél többeknek) sugallhatja az új rend ingatagságát. Ha nem is

a politikusok, de beszállítói, igazgatási, tanácsadói holdudvaruk, gazdasági klientúrájuk „*úgyis csak négy évig tart az élet*” hangulatok fogságába került. Az ily módon generált hitek az állam hosszabb távú kiszámíthatatlanságáról a stabilitást természetesen aláássák.

5. Az intézményi deficit. A 90-es évek első felének rendszerbe összeállt reformjai egy rövidebb, néhány éves időszakra más közép-európai országokénál kedvezőbb befektetési klímát teremtettek. A vonzó intézményi környezet egyenként más és más, inkább versenyhátránynak tűnő tényezőket is kiegyenlített. S ezt megszoktuk. Amikor az intézménymodernizálási versenyben a térség más államai utolértek bennünket, és más területeken a kompetitív hátrányaink is jobban láthatóvá váltak, így az FDI, a külföldi működő tőke máshova ment, és mi nem hittünk a szemünknek. A problémát azóta sem vagyunk képesek rendszerszerűségében kezelni, és adekvát politikáink sincsenek a közömbösítésére. Másfelől nem világos, hogyan működik majd az EU-belépéshez importált és a magyar igazgatási rendhez egyelőre csak úgy-ahogy illesztett, az integrációt szélesebb értelemben biztosítani hivatott intézményi közeg. Ezeket az intézményeket eredeti környezetükben tulajdonképpen konszolidált növekedésre, kiegyensúlyozott társadalomépítésre, s nem dinamikus felzárkózási modernizáció menedzselésére hozták létre. Következésképpen nem is igen világos, hogy az érett ipari államokra szabott szabályozás miként fogja biztosítani egy más érettségi fázisban levő országcsoport sajátos szükségleteit. Esetenként olyan lesz a dolog, mintha aggkori felejtést közömbösítő gerontológiai szereket írnának fel a kamaszkori szexualitás beszügyezésére. S nem elég, hogy a hatások kiszámíthatatlanok, az orvosságokért is válogatás nélkül illik lelkesednünk.

VÁAMOS TIBOR

HONNAN ÉS MERRE?

ELŐZETES SZUBJEKTÍV MAGYARÁZKODÁS

Nyolcvan felé haladva egyre többször hivatkozom vissza magamra. Teszem ezt a magam és megbocsátón toleráns közönségem számára. Talán van valami értéke egy olyan tapasztalatnak, amely mint személyesen feldolgozott, kortársi élmény maradt fenn a Vitányi Iván által leszámolt hét, eléggé gyökeres rendszerváltásból, tükrözve ennek a forrásnak egyaránt megnyugtató és nyugtalanító lenyomatát. Nem a még élő emlékirata, hanem a jelenben is részt vevő ki- és áttekintése. Fogadja az olvasó a régiekkel mondvá: cum grano salis¹ és accipe posteritas², azaz már kétezer éve is így gondolkodtak az akkori korosak.

Legmegrázóbb és legtanulságosabb élményünk e Trianont alig néhány évvel követő korszaktól kezdve a kontinuitások eltörölhetetlen életereje és fontossága, a legkiábrándítóbb és legtöbb optimizmusra biztatóbb pedig a jövő előre nem becsülhető alakulása volt. Innen indul a *honnan* és *merre* kérdések szubjektíven objektív válaszkísérlete. Szubjektív, mert az események hatalmas vonulattából az én embercsoportommal történtek lettek számomra a leghatásosabbak, objektív, mert ez a vonulat valamilyen mértékben az egész emberiség útja volt.

Embercsoport:

- magyar, végig itt élőként, ennek a nyelvnek a történetéből fűzve gondolkodásomat, az idegen nyelvű forrásokat is;

¹ Egy csipetnyi sóval.

² Fogadd (jósírvvel) utókor! Ovidius, Tristium IV. (Kardos László szép, kicsit szabad fordításában: kit ma is olvasol, ím, halld meg utókor e dalt).

- zsidó, vallási hitek nélkül, de az üldözöttség, a családirtás, a fellángoló gyűlöletek kiirthatatlan bélyegével és egy a magyarba kiiktathatatlanul beágyazott, mégis önálló kultúrával;
- mérnök, egy majd' évszázados nemzetközi és hazai technikai fejlődés értő tanújaként és némileg aktorként is;
- elégedett ember, aki pályáján nagy lehetőségeket kapott, sokféleképpen és sokfelé el is ismerték, fiatalokra kivételével az átlagnál jobb körülmények között élt és legkevésbé a körülötte élőkben kellett csalódnia;
- híve és hirdetője is egész életében azoknak a gondolatrendszereknek, amelyek az antikvitás csodálatos korai ragyogásától a felvilágosodás nagyságán és a szocialista világnézetek árnyalatain keresztül sokunkat meghatározott. Jellemezte ezt először kevés kritika, mintegy valóságos hit, később a csalódások nyomán sem visszafordulva a folyamatos, cselekvő újraértékeléssel elérkeztünk a más, de sohasem embertelen gondolatrendszerek megértésének és becsülésének motiváltságáig.

A HONNAN?

Hordozzuk magunkban önmagunkat, csoportunk világait, a belénk rögzült gondolkodásmódokat, mindezek érzelmi lenyomatait. Megdöbbentő volt sokunk számára, hogyan ébredtek újra olyan korábbi identitások, amelyeket régen túlhaladtaknak gondoltunk, az iskolai és tapasztalati nevelődéssel kialudtaknak, hogyan éledtek fel vonzások már nemlétező életformákhoz. Ezek a hatalmas generációkon messze túlnyúló erők az objektív valóság olyan tényezői, amelyek nagy tartalékokká is válhatnak. Így hatott és hat a távol-keleti munka- és társadalomkultúra egy hosszú visszaesési időszak után óriási moztatóként, ugyanígy magyarázható az utolsó fél század olasz fellendülése az antikvitás és a reneszánsz rejtett erőivel, de a másik oldalon a túlhordott feudalizmus és az ehhez kötő-

dó gazdálkodási viszonyok Európa keleti részének kerékként.

A nagy reformok álmodozói és erőszakos mozgatói sokszor ezzel számolva akartak történelmi és társadalmi feledést kicsikarni, Európában a múltat hordozó osztályok, rétegek elpusztításával, vagy legalábbis tönkretételével, Ázsia betegbb felében teljes társadalmi alakulatok kiirtásával. Nem csak a fasiszta és kommunista terrorra kell emlékeznünk, hanem a nemzetek közötti háborúknál is általában véresebb, kegyetlenebb belháborúkra, a vallásháborúkra Európa középkori és újkori történelmében. A közelmúlt szörnyűségeit nem felmentve kell látnunk, hogy itt sokkal keményebb tanulságokkal nézünk szembe, mint egy közelmúlt aktualitásoktól nem mentes megbélyegzésével.

Így ajánlhatom a magukat szocialistának nevezőknek, hogy a jelen és jövő tisztázása érdekében a maguk és a róluk gondolkodók, többek között ellenfeleik számára is határozzák meg mai álláspontjukat a múlt őket érintő kérdéseiről, jellegéről.

A kiindulópont a történelmi, embertani elhelyezés. Minden közösségben egyaránt élt az egyenlőség és a valamilyen uralmon alapuló rendezettség állandóan vívódó, véglegesen és generálisan megoldhatatlan ellentéte. Az államrendszerek kategorizálását és azok nehezen összehasonlítható előnyeinek és hátrányainak máig érvényes mérlegelését Arisztotelész végezte el, talán először. Minden kialakult és valamilyen körülmények között kielégítően működő konszolidált egyensúlyrendszer fokozatosan felbomlott, és a kortársak számára legtöbbször váratlanul tűnt fordulattal hirtelen omlott össze. Az új egyensúlyok kialakulása általában gyötrelmesen ellentmondásos volt és a többség, de főleg a régi egyensúlyok felborítói számára sokszor kiábrándító. A szocialistának nevezett forradalmak csak az utolsó előttiek voltak ebben a sok évezredes sorban. Ugyanakkor reális szükséglet gerjesztette ezeket az átalakulásokat és sokszor a számos gyötrelme és kiábrándító körülmény ellenére szüksége-

sek és hasznosak voltak. Mai személyes történeteink is ezekről szólnak.

Mindez egyáltalán nem azt jelenti, hogy a gyötrelmek sorát folytatni kell, sőt. Napjaink történelmének egy nagy, optimizmusra reményt adó fordulata, hogy a legutolsó változások általában programként is hangoztatták a békés átmenetet. Ezt nevezték a szép cseh kultúrában bársonyos forradalomnak. Hatalmas történelmi vívmány, újdonság, bár egy szerényebb előképe itt is fellelhető az antikvitásban. A harminc zsarnok uralma utáni Athénban³, egy pusztító járvány és hasonlóan pusztító vereségek, politikai tévutak tanulságaként.

Tehát: a szocialisták, általában a forradalmak gyermekei és szellemi leszármazottai nem tagadhatják meg sem a forradalmakat, sem a forradalmak szörnyűségeit, nem csak a bolsevikét, hanem elődjét, a francia forradalmat sem. Nem véletlenül újult fel most a nemzetközi vita erről a fordulatról. Egy kiegyensúlyozott vállalás itt a haladó gondolkodás erejét fokozza, nem csak a múltról szóló vitákban, hanem a jövő gondolkodásában is.

Hasonló a helyzet a kommunista változatok ügyeiben. Változatokról kell szólni, ez az utópia ugyanúgy végigkísérte az emberiséget, mint a többi. Ugyanabból az ellentmondáscsomagból táplálkoztak, mint majd minden egyéb világrend-álom. Hivatkoznunk kell a kereszténységre, annak legpregnansabb kommunista jellegű dokumentumára, túl a Hegyi Beszédnek a korabeli zsidó kommunisztikus közösségeiből származó retorikáján az Apostolok Cselekedetei kommunista terrorjára⁴, a para-

³ L. Németh György: A zsarnokok utópiája, Atlantisz, 1996. Két halotti beszéd 233–234. old.

⁴ ApCsel 5.

Egy ember, névszerint Anániás, feleségével, Szafirával együtt eladott egy birtokot, és árából feleségének tudtával félretett magának, egy részét pedig elvitte, és az apostolok lába elé tette.

Péter azonban így szól: „Anániás, miért szállta meg a Sátán a szívedet, hogy hazudj a Szentléleknek, és félretegyél magadnak a föld árából?

Ha megmaradt volna, nem neked maradt volna-e meg, és miután eladtad, nem te rendelkezte-e az árával? Mi indította szívedet ilyen cselekedetre? Nem embereknek hazudtál, hanem az Istennek.”

guayi jezsuita-kommunista kísérletre, a különböző keresztény vallási mozgalmak, korai reformációk közösségei életelveire, a szigorúbb szerzetesrendeknek a valóban ideális benedeki Regulát meghaladó keménységére és ezen igaznak vallott hitelvek érvényesítésének rejtett és nyílt erőszakos módszereire.

Rá kell mutatnunk arra, hogy nem egy történelmi kísérlet szörnyű kudarcáról van szó, és nem is egy országban vagy gazdasági-társadalmi térben megvalósult rettentő torzulásról (ami logikusan járt a vallott elvek gyakorlati megtagadásával), hanem egy örök álom eleve kudarcra ítélt voltáról. Azt is meg kell mutatnunk, hogy a Marx által már zseniálisan felrajzolt mai, automatizált termelés joggal származtatta azt a következtetést, hogy ez az álom erőszak és más károsodás nélkül megvalósítható. Nem számolt azzal a ténnyel, hogy az embert meghatározó motívációk évezredek, sőt sok vonatkozásban évmilliók fejlődési tapasztalatnak a termékei, és ezek sem a körülmények rövid idejű változásával, sem az erőszakos indoktrinációval nem változtathatók meg, erre a legidealistább hitek sem voltak képesek.

Minden sikeresebb hitrendszer inkább adaptálta a valóság kényelmetlen szokásbeli és alaptanításukkal ellentmondó elemeit, de saját szervezeti erejükéről nehezen mondtak le.

A jobbak azt gondolták, hogy ez a kompromisszum hitelveik jövőbeli sorsát segíti. A megnemalkuvással szembeni türelem volt az egyik mozgatója a mindenütt

Amint meghallotta Anániás ezeket a szavakat, összeesett, és meghalt. Erre nagy félelem szállta meg mindazokat, akik ezt hallották.

Az ifjak pedig felálltak és betakarták őt, majd kivitték és eltemették.

Mintegy három óra múlva a felesége is bement, mit sem tudva a történetekről.

Péter megkérdezte tőle: „Mondd meg nekem, ennyiért adtátok-e el a földet?” Ő így felelt: „Úgy van, ennyiért.”

Péter erre így szólt hozzá: „Miért egyeztetek meg abban, hogy megkísértitek az Úr Lelkét? Íme, azok, akik a férjedet eltemették, az ajtó előtt állnak, és kivisznek téged.” Az asszony pedig azonnal összeesett a lába előtt, és meghalt. Amikor bejöttek az ifjak, halva találták, kivitték őt is, és eltemették a férje mellé.

Erre nagy félelem szállta meg az egész gyülekezetet és mindazokat, akik hallották ezeket. (Kiemelés tőlem - V.T.)

felbukkant remete- és szerzetesi formációk elfogadásának. Nekünk úgy kell vállalnunk a magunk és elődeink tiszta hitét és ennek a tiszta hitnek az aktualitásait a maguk idejében, hogy korlátoltságát, szemellenzősségét, végső csapdait sem kendőzve megértéssel, tisztelettel, de kemény kritikával és elutasítással rögzítjük.

Ebben a szellemben lehet valódibb képet rekonstruálni a Horthy-rendszerről, annak kétségbeesetten maradi és nehezen elviselhető eszmevilágáról, konzervativizmusának szakmai értékeiről és legjobb képviselőinek őszinte szemléletváltozásáról. Ugyanígy emlékeztethetünk a sokszor cinikusan kegyetlen Rákosi-időkből azokra a felvilágosodás maradékaitól elindított kezdeményezésekre, amelyek máig is hatnak és a Kádár-korszak furcsa sokarcúságára. Ezeknek egyébként egyre több, hiteles, történeti gondossággal feldolgozott irodalma van, csak bátran kell belőle meríteni. A múltat nem lehet végképp eltörölni (ahogy az Internacionálé énekelte), hanem helyesen, a József Attila-i történelemfolyam szellemében élhetünk csak egészséges jelent és jövőt.

A mi jövőbeli sorsunk, a szocialista és szabadgondolkodó elgondolások ereje ezeknek az ellentmondásoknak őszinte és tudatos vállalása, annak elhatárolása, hogy meddig szabad a kompromisszumokban elmenni, mikor veszélyes viszont a doktriner elvhűség és mennyire lehetünk nyitottak a szocialisztikus gondolkodásban némileg rokon, vagy ezt csak politizálási trükként felhasználó csoportokkal és egyénekké váló szövetségre.

Ehhez a tisztázáshoz tartozik az elvek és gyakorlatok időbeliségének elrendezése. Valójában az előzőek erről szóltak.

HOVÁ?

Így már eljutottunk a fő kérdéshez, de tapasztalataim szerint csakis így, azaz e világos kontinuitásszemlélet nélkül még kevésbé menne egy ismeretlen világban való tájékozódás, mint az egyébként is kétséges jövőutazás.

A hosszú távú célok és a választásokra készülők, esetleg a belharcokat és pozícióküzdelmeket tükröző szövegek eleve ellentmondásban vannak, sőt vannak a politikusok között olyan cinikusok (cinikus jó és rossz értelemben is, bár az eredeti antik filozófia a dogmatikus jó nevében prédikált néha rosszat),⁵ akik ezt nyíltan vallják.

A kettőt ezért úgy kell harmonizálni, hogy a célok világosabbak legyenek, mentesítve a retorikai szépítésektől, a rövid távúak pedig a lehetőségek feltételeivel, okosan egymásba ágyazva. Az világos, hogy minden szocialista program az emberek egyenlő jogait deklarálja célként és elvként, rögzítve az egyenlőtlenségek igen változatos és igen változatos időben oldható, vagy a jelen tudás szerint oldhatatlan okait, jellegét, az azokkal kapcsolatos kompromisszumok, türelem és tudomásul vétel vagy kérlelhetetlen tudomásul nem vétel elemzését. A program valójában ez. Ha e feladatsoron és tudomásulvétel-soron végigmegyünk és ez minden közepes szociológus számára alaplecke kell hogy legyen, megkapjuk és megadjuk a program pontjait.

E javasolt programnak minden eddigivel szemben az az alapkülönbsége, hogy őszintén néz szembe a történelmi, fejlődéstani tanulságokkal és az, hogy ígéreteit, elvárásait a valóság feltételeihez igazítja. Követi azokat a logikai-matematikai módszereket, amelyek a becslült adatokhoz mérési hibaszázalékokat, becslési valószínűségeket és a viszonylag ellenőrizhető feltételi mérföldköveket társít. A gazdaságban, a meteorológiában, az orvosi prognosztikában a maga őszintén vallott tökéletlenségében ez már természetes módszer. Hasonló ezért abban a törekvésében is, hogy az egész érdekelt közösség részese legyen a lépésről lépésre történő javításnak.

Itt megfogalmaztuk a tömegmozgósító munka programját is, hiszen ez a feladat a legkisebb közösségek mindennapjait is átfogja, a családi költségvetéstől, az iskolázá-

⁵ Cinikusok, elsősorban Szókratészt követő és a sztoikusokba torkolló laza iskola, legismertebb Diogenész volt, a hordós (de bebújt és nem rajta szónokolt).

si elhatározásoktól, az orvos- és ügyvédválasztástól a társadalom orvosainak és ügyvédeknek választásáig, azaz azokig, akik egy ilyen realitásgondolkodás politikusai lennének. Szemben az olcsó, karizmatikusnak kikiáltott demagógokkal, akikből a felelős állampolgár nem kérhet, még a hatalomba juttatás mindig kegyetlenül visszaütő árán sem.

Az alapkérdések, a piac szerepe, a piaci viszonyokban kevésbé megjelenő távlati érdekek, mint a környezeti ártalmak kezelése, a nemzeti jövedelem újraelosztásának részaránya és irányai, a közösségi áldozatvállalás helye és módjai, az esélyegyenlőtlenségek ellensúlyozása, a monopóliumellenes és az államot e monopóliumoktól függetlennek megőrző rendszerek ügyei így nem csak szép programpontokként és csúf vitatémákként szerepelhetnek, hanem a lehetőségek, a változatok választási, döntési feladataiként. Világos megfontolásaiban, őszinte szocialista elkötelezettségében példamutató Bokros Lajos 130 pontja⁶. A valóságban, amíg nem teljesen megveszekedett örültek vagy végzetesen korrupt hivatalnokok vezetik az országot, ezek a megfontolások érvényesülnek, csak sokkal elkeserítőbb és torzabb utakon és általában elkésve.

Ha erre tanítjuk programunkkal és annak következetes következtetéseivel is a lakosságot, az bizonyosan jó tanuló lesz. Ezért szavaznak itthon inkább a jó apafigurákra, mint a „lánglelkű” nemzetvezetőkre, akkor persze ha látnak tisztességes és nem is tehetségtelen ellenjelöltet. A magyar nép jobban megtanulta a *honnan* történelmi leckéjét, mint felkapaszkodott vezetőjelöltjei.

Egy ilyen program egyben válasz a társadalom folyamatos átrétegződésére is. A szocialisták társadalom-szemlélete sokáig használta az osztályfogalmat, bár bölcsőbb gondolkodói mindig megjegyezték, hogy ez puha fogalom, sokfajta határréteggel és átjárással, időbeli módosulásokkal. A ma és valószínűleg a jövő társadalma

⁶ Bokros Lajos: 130 pont, Élet és Irodalom, 2003. Karácsony

még sokkal többfajta, párhuzamos, egyetlen egyénben is munkáló és egy életpálya alatt is változó társadalmi identitásréteget foglal magába, ezek mindegyikének vagy legalábbis többségének kell elfogadható, ezért is liberálishoz közeli választ adni. A „liberálishoz közel” kifejezés azokat a korlátokat fedi, amelyek az adott időszakban a megengedhetőség határait jelölik (l. a mostani nehezen eldönthető vita a gyűlöletbeszéd elleni fellépés módjáról) és azt a gyakorlatot is, amiben a liberális eszmetársak (mert nem csak időleges partnerek!) sokszor intranzigensebb magatartást tanúsítanak, mint a szocialisták.

Hívó szó a hívóknak. Nem csak a kereszténység, hanem gyakorlatilag minden vallás eszmevilágában a szocialistához közel álló elveket hirdet, nem is tehet mást. Történelmi korszakokban mérve még a hitelvek megvalósításában jogosnak vélt erőszakról is körülbelül egy időben mondanak le. Ezért meg is egyezhetnek ennek az erőszakkorszaknak a történelmi szemléletében és mai elítélésében, az egymás iránti türelem jegyében. Ami a földön célszerű, az a legtöbb vonatkozásban így adott, a többi kölcsönös türelem dolga, amit a felvilágosult államrendek ma már alaptörvényként kezdenek kezelni. Az egek, a fizika térismereteinek fantasztikus tágulásával, gyorsan távolodnak, e tárgykörben nem érdemes vitatkozgatni. Milliószor több a közös az igazhívókkal (igaz hívókkal), mint a különbözős.

Nem szóltam a hozzám legközelebbinek tűnőkről, a tudomány és technikája ma már kézben lévő, csak elterjesztendő, tömegtermelésre, gazdaságosabb megoldások felé közelítendő valódi, mai csodáiról, amelyek feltételekként épülhetnek be egy programba. Nincs értelme tudományos-fantasztikus vágyképeket készíteni, a valóság ezekre rendre rácsfol, váratlan utakat nyit. A gondolkodási nyitottságot kell terjesztenünk és a felkészülést e meglepő változatosságra.

Itt csak egy fontos, szociológiai körülményt kell kiemelni. Ez a munka jellege és ennek várható emberszükséglete, társadalmi megosztottsága. A korábbi nehéz fizikai

munka lényegében megszűnőben van, ezt Marx már másfél száz éve tudta. Azt még nem, hogy ami marad ebből, az kedvtelenségé válik. Rengetegfajta szolgáltatás születik, és az emberi munka egyre inkább a szolgáltatás lesz, annak is az emberi része, a rutinját a gép jobban tudja. Nagyszabású, kreatív munka ugyanúgy a kevesek lehetősége lesz (tehetségben is kevesek és alkalomban is), de az embert szolgáló, felkészültséget, empátiát, kultúrát igénylő feladat annál több. Sok olyan oktatási reformtörekvés van, ami ezt nem ismeri fel, inkább a sci-fi világok és a túlélt tradíciók által végletekben befolyásolva gondolkodik. Erről jó lenne beszélni, ez a jövőalkotás!

Végül magukról a közösségekről. A haladás ebben biztató, az egészet valóban fenyegető törpe, de igen hatékony kisebbséget csak leküzdi a többség szellemi és fizikai ereje. A globalitásról nincs mit vitatkozni, ez az életformák, a gazdaság, a jólét realitása. A technológiai ráfordítások erőszükséglete globális. Az ezen alapuló kapcsolatrendszer és megvalósítható jobb lét (lásd a program feladatpontjait) szabadságot teremt a lokalitásnak, ami a globalitás természetes kiegészítő szükséglete, nem az ellentéte. Követhető a talleyrand-i politikus-tanács: felismerni a dolgok menetét és minél jobban segíteni annak megvalósulását.

Ui.: A szocialisták ma érvényes programját most szándékosan nem olvastam újra, nem akartam e szubjektív gondolatmenetemet megtörni. Nagyon remélem, hogy sok azonosat tartalmaz, a szocialista politikusok mai különöségei sajnos nem erről árulkodnak.

A propos: különösség. Az kiderült, hogy nem jó, ha a szocialisták különös emberek és különös anyagból vannak gyúrva⁷, de milyen jó lenne, ha csak egy kicsit lennének ellenfeleiknél különbek!

2003. december 25.

⁷ J. V: Gyászbeszéd.

VARGA GYULA

LÁTLELET A VIDÉKI MAGYARORSZÁGRÓL¹

Ha van ma égető gazdasági és társadalmi gondja hazánknak, akkor – túl mindennapi bajunkon – *a vidék aggasztó helyzete és jövője* bátran tehető az első helyre. Némi túlzással azt is mondhatom, hogy akkora a gond és a baj, s az orvoslás olyan *gyökeres változtatásokat tenne szükségesé* az élet majdnem minden területén – a kormányzati munkától kezdve a vidéken élők kezdeményezéseinek fölerősítéséig –, hogy mindezzel csak nagyon nehezen tudunk, sőt alig merünk őszintén szembenézni. S főként azt nem vesszük tudomásul, hogy „*növeli, ki elföldi a bajt!*” Még a kormány minden jó és rossz lépését azonos hangnemen és eréllyel ostorozó – s már csak emiatt is mind hiteltelenebb – bírálatok sem mernek és kívánnak a vidékről, közvetlenül az ott élő emberekről, a gazdaságról és a társadalmi feszültségekről a maguk tényleges súlyának és összetettségének megfelelően, őszintén és konstruktív módon szólni. Pedig összefogás híján aligha jutunk előbbre.

Ráadásul napjainkra az egész vitának a költségvetés került a középpontjába. Mégpedig elsősorban oly módon, hogy az önkormányzatokat sajnáltatják, részben joggal, részben nem, de mindenképpen úgy, mintha azok azonosak lennének magával a vidékkel, s csak rajtuk, illetve a központi költségvetésből való ellátottságukon múlna a vidéki Magyarország sorsa s az ott élők jövője. Az itthoni és a külhoni tapasztalatok is azt bizonyítják azonban, hogy

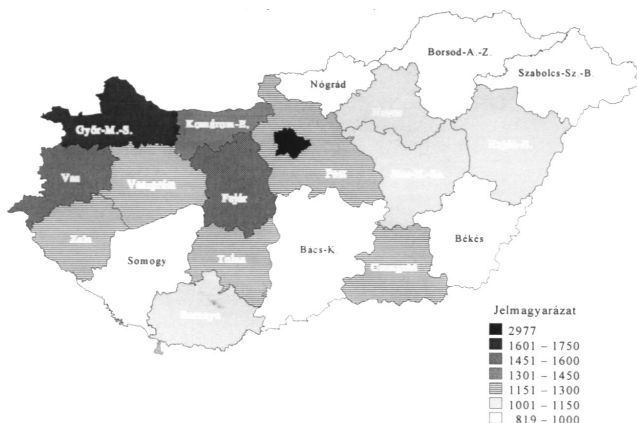
¹ Ez az írás sokat merít a Nádudvaron működő agrárvállalkozás, a KITE vezetői által kezdeményezett s a vidék helyzetével foglalkozó tanulmányból és annak a vitáján elhangzottakból, amely munkának felkért bírálója voltam 2003 novembereiben. (Szerzői Kovách Imre, Tóth Péter, Farkas András, Körösmezei Csaba és Pintér János.)

a költségvetés – vitathatatlan fontossága ellenére is – legfeljebb *csak segítheti, de megoldani nem képes* a kulcsproblémát, vagyis a vidék gazdaságának föllendítését. S az már csak ráadás, hogy a bírálók gyakran úgy tesznek, mintha mindezek a gondok és bajok teljesen új keletűek lennének, sőt mintha éppen ebben a kormányzati ciklusban keletkeztek volna.

A MAGYAR VIDÉK TÖRTÉNELMI ÖRÖKSÉGE ÉS NAPJAINK VÁLTOZÁSAI

Pedig jelen vannak ezek már jó ideje, noha az is igaz, hogy nagyon különböző formában és erősséggel az ország területének nagyobbik felén. Úgy is, hogy *nagyon különböznek egymástól a megyék, s még inkább az ennél kisebb térségek*, gazdasági fejlettséget jelző mutatószámai (1. ábra)², s úgy is, hogy ez a különбözés manapság nemhogy enyhülne, hanem kissé még nő is (2. ábra)³.

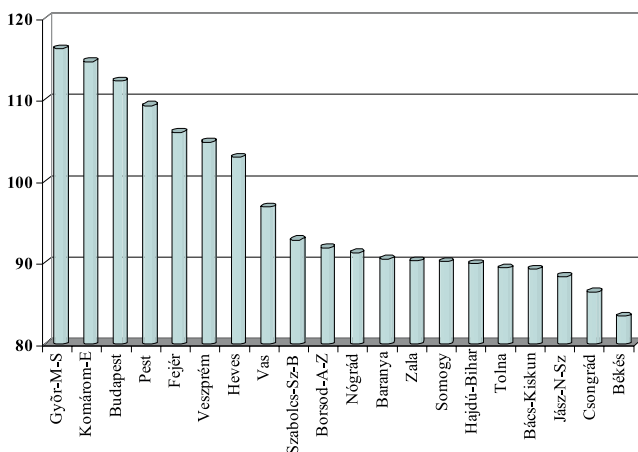
1. ábra. Az egy főre jutó bruttó hazai termék (GDP) megyénként, 2001. (folyó áron, ezer Ft)

² Forrás: A bruttó hazai termék (GDP) területi megoszlása 2001-ben. KSH Budapest, 2003. április.

³ Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv 2002. KSH Budapest, 2003.

2. ábra. A megyék gazdasági teljesítményének változása 1994. és 2001. között
(az 1 főre jutó GDP változása az országos átlaghoz képest, %)

Az adatok csak első pillantásra mutatnak az ország különböző tájain változatlanyságot. Valójában *az éllovasok erősítették helyzetüket* (Vas megye kivételével), *a hátul levők pedig megrekedtek korábbi helyzetüknél*. Mindenképpen feltűnő, hogy az utolsó négy helyezett megye az Alföld délkeleti régiójában egységes tömböt képez, jelezve, hogy ez már nem csak egy országrész lemaradását, hanem veszélyes leszakadását mutatja.

A fokozódó területi különbségek akár természetesnek is mondhatók, ha az 1. táblázat⁴ adatait nézzük. A beruházások ugyanis, melyek a fejlődés és a növekedés elengedhetetlen feltételei, a fejletlenebb régiókban az országos átlagnak legfeljebb csak a felét teszik ki, vagy még attól is elmaradnak. A lemaradó megyék gazdaságának gyenge tökevonzó képessége fejeződik ki abban is, hogy az elmaradott térségekben jóval átlagon fölüli az a fejlesztés, amelyet a költségvetés finanszíroz, részben közvetlenül, részben az önkormányzatokon keresztül. Nógrád megyében

⁴ Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv 2002. KSH Budapest, 2003.

például az összes beruházásnak egyharmadát az önkormányzat állja, a fejlettebb nyugat-dunántúli megyékben 8–10%-os, a fővárosban pedig csak 5%-nyi az önkormányzati hányad. Vagyis minél hátrányosabb helyzetű az adott terület, annál inkább képtelen gazdasága az önfejlődésre. Ha pedig még mélyebbre ásunk, s a beruházások célját is elemezzük, hamar kiderül, hogy ezek az önkormányzati pénzből fedezett befektetések zömmel nem termelési célt szolgálnak, hanem jobb esetben az infrastruktúra kifejlesztésére, de többnyire inkább csak a létfontosságú közellátási és jóléti feladatokra összpontosulnak. Vagyis e befektetéseknek nincs önfinanszírozó hozamuk, s csak lassan, vagy – vállalkozási szempontból – egyáltalán nem térül meg, s így nem nyújtanak forrást a fejlesztés számára.

1. táblázat. A beruházások nagysága és annak forrása régióként, 2001-ben

Régiók	Az 1 főre jutó beruházás az országos átlag %-ában	A költségvetésből finanszírozott beruházások %-aránya	Az önkormányzat által finanszírozott beruházások %-aránya
Közép-Magyarország	198,5	16,9	6,5
Közép-Dunántúl	86,9	13,3	11,9
Nyugat-Dunántúl	89,6	12,5	10,2
Dél-Dunántúl	55,7	20,7	16,0
Észak-Magyarország	54,4	22,7	19,6
Észak-Alföld	48,8	22,6	18,1
Dél-Alföld	48,3	25,2	20,4
Összesen	100,0	17,8	10,6

NEM CSAK MOST, ÉS NEM IS CSAK NÁLUNK SZORÍT A CIPŐ!

Ha hűek akarunk lenni a valósághoz, azt is le kell szögezni, hogy *a vidék nyomorúsága nem új keletű, s nem is csak magyar jelenség!* Ezt semmiképpen nem szabad figyelmen kívül hagyni a helyzetértékelés és főként a megoldási módok latolgatása során. A mozgalom, amely nagyszerű

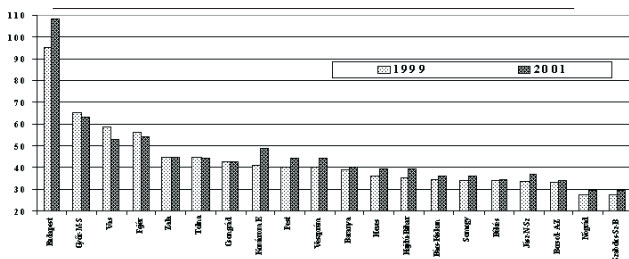
emberekkel az élén, az 1930-as években *Magyarország felfedezésére* indult, a mainál sokkalta rosszabb helyzetű világot tárt fel, s a „hárommillió koldus”, az „ezernyi fajta népbetegség” nem költői túlzás volt, hanem – Veres Péter szavaival szólva – „tényvalóság”. Mégpedig – szemben a mai, erősen differenciált helyzettel – csaknem egységesen, az egész országra kiterjedően, majdnem mindenütt. A virágzó paraszti világ, a piros cserepestanyák boldog hazája – melynek ismét felépítendő célját a rendszerváltást követően a jobboldali populisták oly szívesen, és sajnos nem minden siker nélkül ajánlgatták az útkereső országnak – a valóságban soha nem létezett. A vidék „nagyátverése” az 1990-es évek elején, a zsákutcába torkolló kárpótlással, a nagyüzemek bűnbakká való kikiáltásával és a nyugat-európai fejlődés elemi ismeretének szinte teljes hiányáról tanúskodó kormányzati intézkedésekkel vette kezdetét.

Noha semmi vigaszt nem jelent, mégis tény: az 1930-as évtizedben bizony *jóval messzebb voltunk a fejlettebb nyugati falvaktól s az ottani parasztvilágtól, mint ma vagyunk*. A magyar vidék nagyjából az 1965 és 1985 közötti két évtizedben tudott öröklött hátrányaiból viszonylag sokat ledolgozni, de korántsem annyit, mint amivel utolérte volna hazai városainkat, vagy különösen Európa nyugati felének vidékét. Annyit pedig végképpen nem, amennyi tartalékként elegendő lett volna a már több mint másfél évtizede tartó sodródás, leépülés akár csak megközelítő mértékű ellensúlyozására is. A fájó igazság az, hogy az utolsó 15 esztendő alatt nem csak a hátrányból nem dolgoztunk le semmit, hanem – sok tekintetben – elvesztegettük korábbi munkánk gyümölcseit is. Az EU átlagától való – megyénként igen eltérő mértékű – távolságunkról a 3. ábra⁵ ad szemléletes képet.

S azt se feledjük persze, hogy *az EU sem véletlenül kényszerül arra, hogy egyre többet és alaposabban foglalkozzék a vidék ügyeivel*, s folytasson egyre több pénzt fel-

⁵ Forrás: A bruttó hazai termék (GDP) területi megoszlása 2001-ben. KSH Budapest, 2003. április

3. ábra. A megyék egy főre jutó GDP-je, 1999-ben és 2001-ben, az EU átlagának %-ában

használó, önálló, „vidékpolitikát”. Bizony az olasz csizma déli felén, Franciaországban, sőt még Németországban is találunk olyan vidéki térségeket, ahol nemigen jobb a helyzet, mint minálunk. És akkor nem beszéltem a portugál és spanyol parasztokról, a görög hegyek kecskepásztorairól, falvaikról, életkörülményeiről. Tennivaló tehát ott is akad!

Tévedünk azonban, ha azt gondoljuk, hogy ez az ő gondjuk. Nem, ez mostantól már a mienk is, ahogy a magyar vidék fellendítésében is részt vállal mostantól az a közösség, amelynek szinte napokon belül tagjai leszünk. Ezt pedig – szerintem – két okból is ki kell emelni. Egyrészt, mert a nehéz feladat megoldásában igen jelentős segítséget kapunk, pénzt és gyakorlati ismeretet, eljárási módszereket, amiknek *eredményes hasznosítása viszont a mi munkánktól függ*. Másrészt azt a súlyos figyelmeztetést se tévesszük szem elől, hogy ahol ez utóbbi elmaradt, vagyis a megsegített maga nem iparkodott a lehetőségeket a lehető legjobban hasznosítani, ott bizony hiába volt az EU pénze, a vidék felemelkedése továbbra is várta magára. Helyesen tehát azt mondhatjuk, hogy az EU „csak” esélyt, lehetőséget kínál fel, amivel nekünk élnünk kell!⁶

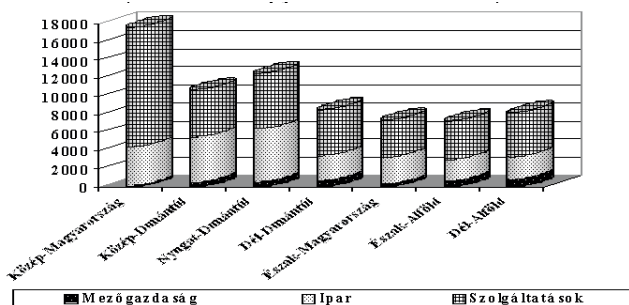
⁶ Intő példa, hogy Magyarország a csatlakozási fölkészülésre kapott 40 milliárd Ft-nyi SAPARD-forrásnak eddig még a harmadát sem tudta felhasználni, mert 1999 végétől 2002 végére „húzódott el” – az agrárkormány bűnös semmittevése miatt – a hivatal előírászerű kialakítása, miközben több tagjelölt ország is akad, amelyek már a teljes keretét kimerítette.

Gyakorta fogalmazódik meg célként, „az EU átlagához való felzárkózás” szükségessége.⁷ Úgy vélem, az élet egyetlen területén sem számolhatunk reálisan azzal, hogy ezt egy-két évtized alatt elérhetjük. De a magyar teljesítmények valóban felzárkózóban vannak, noha ez is – következően a korábban említett regionális különbségekből – a fővárosban igen sikeres, a nyugati megyékben sikeresnek, míg a Dunától keletre egyértelműen elégtelennek minősíthető.

A VIDÉK GAZDASÁGÁNAK SZERKEZETE

A jövedelemtermelésnek napjainkra a szolgáltató szektor lett a meghatározója. A termelő ágazatok visszaszorulásában a leglátványosabb változást a mezőgazdaság mutatja. A 4. ábra⁸ szerint ugyanis szinte eltűnt a palettáról, s ahol még van némi (9–11% közötti) szerepe, mint az Alföldön és a Dél-Dunántúlon, ott sem képes a jelentéktelen ipari és a szerény szolgáltatói hozzájárulás pótlására.

4. ábra. A GDP-hez való hozzájárulás szerkezete és 1 főre jutó értéke (vásárlóerő alapján számított euróban)

⁷ Csak röviden utalok arra, hogy maga ez a megfogalmazás is suta és szakszerűtlen, hiszen az „átlag” maga is mozog, sőt mi magunk is részét képezzük annak. Egyes esetekben, mint például a békés EU-beli átlagához való felzárkózás szükségességéről szóló megnyilatkozások, pedig elemi közgazdasági ismeretek hiányáról tanúskodnak.

⁸ Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv 2002. KSH Budapest, 2003.

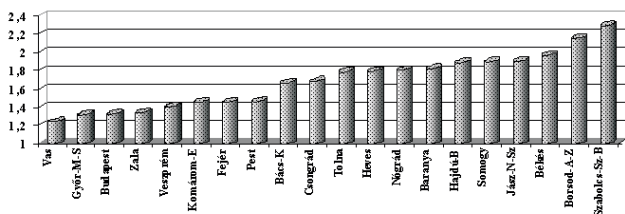
Aligha tévedünk, hogy ha még ma is elsősorban az iparte-
lepitéstől, az ipari munkahelyek létesítésétől reméljük a
leszakadó térségek fölzárkóztatását. A feladat persze több
szempontból is igen nehéz. Elsőként *a távolságot kell
legyőzni*, a fogadóképes vidéki infrastruktúrát kell kiépí-
teni, hiszen aligha véletlen, hogy mennél távolabb
vagyunk a nyugati határszéltől, annál kevesebb az ipari
termelés. Ezt követi *a szakképzett munkaerő megfelelő
kínálata*, mivel az olcsó bérre és a képzetlen munkaerőre
alapozó vállalkozások magyarországi kora már lejárt, s
ezek inkább elhagyják az országot, semmint ide települ-
nek. Arról nem is beszélve, hogy a 2000. évet követő – a
gazdasági racionalitással mit sem számoló – gazdaságpo-
litikáknak köszönhetően rendkívüli béremelkedési hul-
lám öntötte el az országot, amely aztán végképp lehetet-
lenné teszi a foglalkoztató szándékú vállalkozások életét.
A felhalmozás 2000 óta folyamatosan csökken, és az egyre
soványabb GDP-növekedés ellenére a fogyasztás gyors
ütemben bővül. Ez pedig a vidék fejlődésében újabb dif-
ferenciálódást vált ki.

A munkanélküliségről rendelkezésre álló statisztikai
adatok egyre semmitmondóbbak. A fővárosi és a nyugat-
dunántúli ráták 4% körüliek, Szabolcs és Borsod 9–10%-ot
mutat. *A realisabb képet az jelzi, hogy ténylegesen hányan
dolgoznak a munkaképes korúak közül.* És ebben már
igen nagyok a különbségek, amint azt a következő adat-
sor⁹ is jól érzékelteti (a ténylegesen dolgozók száma 100
fő 15 és 60 év közötti lakosból):

Közép-Magyarország	53,8 fő
Közép-Dunántúl	51,1 fő
Nyugat-Dunántúl	54,8 fő
Dél-Dunántúl	44,6 fő
Észak-Magyarország	42,3 fő
Észak-Alföld	40,7 fő
Dél-Alföld	44,8 fő

⁹ Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv 2002. KSH Budapest, 2003.

5. ábra. Az egy foglalkoztatottra jutó, eltartotti lakosok száma megyénként, 2003-ban

Ezek után természetesen nem meglepő, hogy ott kell a legtöbb embert – önmagukon kívül – a munkát végzőknek eltartaniuk, ahol erre a legrosszabbak a gazdasági feltételek (5. ábra¹⁰). Alacsony a foglalkoztatási arány, de átlag alatti a munkát végzők termelékenysége és jövedelme is, viszont Borsodban és Szabolcsban ebből 1,7-szer annyi személyt kell a munkát végzőnek eltartania, mint Budapesten és a nyugat-dunántúli megyékben.

A VIDÉK NEM AZONOS A MEZŐGAZDASÁGGAL

A vidék és a mezőgazdaság fogalmának világos szétválasztása, a falvak társadalmi szerkezetének tényszerű bemutatása sürgető feltétele annak, hogy az ország egész lakossága – a városi és a vidéki egyaránt – tisztába jöjjön teendőivel és saját felelősségével is, amely nem áldozatot kíván a vidékért, hanem ésszerű befektetéseket tesz szükségessé az egész magyar társadalom érdekében. Úgy vélem, hogy a nem vidéki népesség *tájékozatlansága, rokonszenv-hiánya a vidék sorsa iránt* nehezen vitatható, s tényleges fékezője is a haladásnak. De az is igaz, sajnos, hogy a *vidékiek sincsenek tisztában saját helyzetikkel, értékeikkel és rokonszenvük a várossal szemben ugyanolyan csekély, ha van egyáltalán, mint fordítva*.¹¹

¹⁰ Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv 2002. KSH Budapest, 2003.

¹¹ Ezt a város-falu ellentétet felelőtlen politikai erők még szítják is!

A közvélemény-kutatások szerint *a magyar társadalom tagjainak túlnyomó többsége úgy véli, falun és városban egyaránt*, hogy a foglalkoztatottak mintegy negyede-harmada ma is a mezőgazdaságban dolgozik, illetve abból él. Ez a hamis kép aztán megannyi félreértésre és téves következtetésre vezet. Elegendő utalni arra, hogy a hiedelmekkel szemben már régen nem vagyunk „*agrárország*”, s nem a mezőgazdaság tart el bennünket, illetve nem a mezőgazdasági támogatások, a parasztoknak adott, soha meg nem térülő milliárdok azok, amelyek miatt az ország költségvetése egyensúlyi gondokkal küszködik. A magyar közvélemény szinte teljesen tájékozatlan arról is, hogy *a vidékiek nagyobbik fele már egyáltalán nem folytat semmilyen mezőgazdasági termelést*, bár érzelmi kötődésük ehhez még mindig számottevő. Ennek az érzelmi kötődésnek egyik jellegzetes megnyilvánulása az, hogy még olyanok is „*parasztnak*”, mezőgazdasági foglalkozásúnak vagy mezőgazdaságból élőnek vélik és tartják magukat, akiknek bevételeiben az agrártermelés teljesen alárendelt szerepet játszik, vagy már ki sem mutatható. A „*titok nyitja*” az, hogy a nemrég lezajlott változások, főként az idősebbek körében, egyáltalán nem alakították át a falvakban élők életmódját, nem „*szabadították fel*” őket a mezőgazdaságra való ráutaltság érzése alól, mert a korábban a mezőgazdaságból szerzett jövedelme helyébe nem lépett semmi. Nincs munkahely, de nincs háztáji sem. A „*kárpótlási föld*” bérleti díja többnyire csak töredéke annak, amit „*természetbeniként a közös adott*”. Ezek a magyarázatai annak, hogy sokan akkor is hizlalnak sertést, ha nincs piaca s az ára még a takarmányköltséget sem fedezi. *Nem a végzett erőlködés remélt gyümölcse az, ami mozgatja e kistermelőket*, hanem a haszontalanság érzése, a társadalomból való kiszorulás elleni – nyugodtan bevallhatjuk, külső segítség nélküli – egyre reménytelenebb küzdelem sarkallja őket a munkára. Akkor is, ha az haszon nélküli.

Valójában Magyarországon, a 2000. év táján, *a főfoglalkozásúaknak már csak alig 6%-a mezőgazdasági dolgo-*

zóna, noha az is igaz, hogy még mintegy kétszer ennyi vidéken lakó embernek ad a mezőgazdaság kisebb-nagyobb kiegészítő jövedelmet a másutt szerzett keresetéhez, nyugdíjához, amely a megélhetéshez rendre nem bizonyul elegendőnek. Már ebből is világosan kitetszik, hogy *a mezőgazdaság nem alkalmas arra, hogy egymagában megoldja a vidék fő gondját, a foglalkoztatást*, vagy akár csak éllövasként is hozzájáruljon a munkahelyteremtéshez. Sőt, ezt a szerepet már régen, nagyjából az 1970-es években, elveszítette a magyar mezőgazdaság. De akkor – mintegy gyakorlati előfutáraként az EU-ban csak nemrég „felfedezett” többfeladatu¹² mezőgazdaságnak – a korszerűsítések nyomán fölszabaduló munkaerőt a mezőgazdasági nagyüzemek az úgynevezett melléküzemágaikban, a kiegészítő tevékenységben foglalkoztatták.

A versenyképes mezőgazdasági üzemméretek 1992-től tartó, folyamatos felszámolását megelőzően már az 1980-as évek végén megkezdődött az a folyamat, amelynek nyomán a helyi munkaerőt foglalkoztató ipari és a kereskedelmi üzemrészek nagy része ugyancsak eltűnt vagy összezsugorodott. A tevékenységi szerkezet gazdagítása – a régi tapasztalatok egy részének hasznosításával – több helyütt kínálma ma is esélyt a falvak munkahelyteremtéséhez. Ehhez szinte teljesen hiányoznak a helyi kezdeményezések és az anyagi források is. Aligha tévedünk, ha ebben is szükségét látjuk a külső segítségnek, amely egyaránt kellene a szervezéshez és az elsődleges anyagi alapok megteremtéséhez is. Másként szólva: *a vidék magától nem tud kimozdulni mai helyzetéből. Az „alulról jövő kezdeményezésekre” várni nem más, mint ábrándok kergetése, még akkor is, ha jó példákat erre is találunk, szerte az országban. De nem elegendőt.*

¹² Akkor úgy mondtuk, hogy „több lábon álló”, most úgy hívják, hogy „multifunkciós” üzem.

AZ EGYÉNI MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐK ÉS KILÁTÁSAIK

Szebben és tömörebben aligha fogalmazhatjuk meg a választ, mint József Attila:

*„Mondd, mit érlel annak a sorsa,
akinek öt holdja terem;
lompos tyúkja kárál a torsra
s gondjai fészke a verem;
s igája nem zörög, sem ökre,
nem bög elnyújtva – nincs neki...”*

Az EU-csatlakozás utolsó szakaszában különösen meg-
szaporodtak azok a hírek és „jóslatok”, amelyek szerint az
ország EU-tagságának nagy vesztese a mezőgazdaságból
élő falusiak sok százezres tömege lesz. Azok az „*egyéni
gazdaságok*”, amelyek számát sokan, a KSH 2000. évre
vonatkozó „*Általános mezőgazdasági összeírása*” alap-
ján, majdnem 1 millióra s a mezőgazdaságban munkát
végzőkét pedig kereken 2 millióra becsülik.¹³ E nyilatko-
zatokban *igen erősen keveredik egymással a jogos aggo-
dalom a zavarkeltő politikai szándékkal, s e hivatkozások
ugyan „valós” számokon nyugszanak, de nem az „igazat”
mondják.*

Ami az üzemek nagy számát illeti, itt arról van szó, hogy
a felmérésben minden családot összeírtak, amelynek leg-
alább 1500 m² mezőgazdasági területe vagy például 1 db
sertése volt. Nem kell hosszasan bizonygatni, hogy *e csalá-
dok zömének nincs mezőgazdasági üzeme*, amiként nem
kisiparos a villanyát maga megjavító vagy a lakását kifestő
család sem. Az összeírt családok *60%-ára az jellemző*,
hogy ezzel a termeléssel átlagosan havi 1500 Ft-nyi jöve-
delemre tesznek szert, majdnem kizárólagosan úgy, hogy
ennyi terméket nem kell megvenniük a boltban vagy a
piacon.

¹³ Az egyéni gazdaságok munkaerő-felhasználása 2000. KSH Budapest, 2001.

A következő 30%-ot kitevő csoport – majdnem 300 ezer család – átlagosan havi 6000–7000 Ft jövedelmet ér el, igen különböző formában. Itt is meghatározó az *önellátásra való termelés* (zöldség, gyümölcs és bor a házi kertből, s néhány baromfi tartása, esetleg egy-két sertés vágása), *piacra ritkán visznek árut*. Márpedig azokat az önellátó termelőket, akiknek nincsen kapcsolatuk az áruforgalommal, az EU-csatlakozás sem érinti. Sem előnyösen, sem hátrányosan.

Végül körülbelül 10%-nak, 100 ezer családnak van havi 60 ezer Ft jövedelme, vagyis ők valóban zömmel a mezőgazdaságból élnek. Az ő jövőjük, pontosabban mezőgazdasági üzemük jövője, valóban a versenyképéségen múlik. Képesek-e megfelelni a mostaninál is nagyobb követelményeknek árban, minőségben, és amit eddig nemigen vettek figyelembe, a megfelelő tömegben értékesíthető, egyöntetű árucikk kínálatában.

Nagyon hasonló eredményre jutunk az „*egyéni gazdaságok*” munkaerő-felhasználását, valamint a termelővékenységük célját is feltáró adatgyűjtés nyomán. A végzett munka mennyiségét illetően itt is igen *félrevezető és mármár komolytalan volt az alsó határ*: már egy napi munka is elég volt ahhoz, hogy valaki mezőgazdasági munkavégzőnek bizonyuljon. A számba vettek fele 45 napnál kevesebbet dolgozik a mezőgazdaságban, s mindössze 11%, mintegy 220 ezer fő az, aki 135 napnál, tehát *mintegy fél évnél többet dolgozik a mezőgazdasági termelésben*. Ugyanakkor *egyáltalán nem biztos, hogy ők feltétlenül a mezőgazdasági munkából élnek meg!*

Az adatokból az is kiderült, hogy az egyéni termelők közül mindössze 10,3% az aktív mezőgazdasági kereső! A legnagyobb arányt azok jelentik (33,3%-ot), akik valahol másutt, főfoglalkozású munkahellyel rendelkeznek, vagyis *kiegészítő jövedelemért* folytatnak valamilyen mezőgazdasági termelést. A második nagy csoport a nyugdíjasoké (28,2%), a többi pedig eltartott (köztük 5,8% munkanélküli és 12,4% inaktív).

Ha a piaci kapcsolatok alapján osztályozzuk őket, azt kapjuk, hogy 91,4% *vagy kizárólag önellátásra, vagy csak*

eseti eladásra termel, s mindössze 166 ezer fő (8,3%) termel kifejezetten piacra.¹⁴ (A maradék 4 ezer fő szolgáltatást végez.) Tévednénk azonban, ha azt hinnénk, hogy a 166 ezer személy egzisztenciája elsősorban mezőgazdasági termelésétől függ! Közülük ugyanis alig egyötödnyi, mindössze 22,5% a főfoglalkozású mezőgazdasági termelő! Több mint egyharmaduknak van a mezőgazdaságon kívüli főfoglalkozása, negyedük nyugdíjas, és a többi az eltartott és munkanélküli. Végül az árutermelőknek is csak mintegy fele él főfoglalkozásban a mezőgazdasági termelésből, vagyis *mintegy 80–90 ezer személy*.

Ők azok tehát, akiket – a gazdasági méret alapján végzett becslésünk eredményével csaknem megegyezően, vagyis *mintegy százezret* –, a gazdasági szervezetek (szövetkezetek, részvénytársaságok, korlátolt felelősségű társaságok stb.) alkalmazottain kívül, *közvetlenül és meghatározó módon érintik az agrártámogatások, illetve az EU agrárpolitikája* magyarországi alkalmazásának rendszere. Mindezt azért fontos hangsúlyozni, hogy oszlassuk a homályt, ellensúlyozzuk azokat a *felelőtlen híreszteléseket*, melyek szerint milliókat érinthet hátrányosan az EU-hoz való csatlakozás, veszélybe sodorva százezrek munkahelyét stb.¹⁵ A magyar mezőgazdaságban ma sincs több, mint legfeljebb negyedmilliónyi olyan munkahely, amely teljes megélhetést kínál. És ez a szám még akkor sem nő, ha az utolsó másfél évtized katasztrofális visszaesése helyébe ismét a termelés fellendülése lép.

A kiegészítő jövedelmet nyújtó kistermelést illetően tehát, valójában, a következőkkel kell számolni:

- *a csekély mennyiségben vagy csak esetlegesen árut előállító kistermelők* nagyobbik része még inkább alulmarad a versenyben, s a közeljövőben kiszorul a piacról, vagyis az EU-ba lépve tovább folytatódik vagy akár föl is

¹⁴ Sajnos, itt sem ismerjük, mekkora az ebből származó bevételük. Ez pedig azt jelenti, hogy még az árutermelést folytatók sem biztos, hogy ebből élnek meg.

¹⁵ Jellemző, hogy leginkább azok bírálják az EU versenyképes méretű üzemeket ösztönző rendszerét, akik nemrégén azt hirdették, hogy a nagy üzemeknek nincs is jövőjük Európában, s a szövetkezetet idegen testként kezeli az EU.

gyorsul a már évek óta tartó koncentrációs folyamat, amelynek persze lesznek nyertesei is, de csak kisebb számban;

- ez a koncentrációs folyamat annál nagyobb ütemű lehet, mennél kevésbé hajlandók a kistermelők a *szövetkezésre*, mennél tovább folytatják elszigetelt, összehangolatlan termelésüket és termékértékesítésüket;
- a vidéki térségek munkahelyteremtésének feladatát és elhanyagolt szociálpolitikájának módosítását *még sürgetőbbé teszi a kiegészítő jövedelmek visszaszorulása*, pótlásuk szükségessége, de ez már kívül esik a mezőgazdaság tevékenységi körén.

Végül pedig külön ki kell térni azokra a *kistelepülésekre*, amelyeken a kiegészítő jövedelem érdekében folytatott mezőgazdasági termelésnek valóban fontos szerepe van a megélhetésért folytatott küzdelemben, mivel a lakosságnak több mint egyharmada, sőt a legkisebb falvakban csaknem fele vesz részt ebben. Ezek az adatok más dimenzióba helyezik az eddig elmondottakat, s arra figyelmeztetnek, hogy ha az ország egészére nézve helytállóak is a leírtak, a minden szempontból legrosszabb helyzetben lévő (előregedett, munkahely nélküli és más szociális terhekkel sújtott) kistelepülések esetében különösen fontos a helyzet alapos föltárása és a megoldás keresése. A főbb adatokat a 2. táblázat¹⁶ foglalja össze.

A 2. táblázat adataihoz kiegészítésül feltétlenül hozzá kell tenni azt, hogy az aktív mezőgazdasági keresők átlagosan évi 120 munkanapot dolgoznak egyéni gazdaságaikban, s – becslésünk szerint ezzel – havi 20–25 ezer forintnyi jövedelemre tehetnek szert.¹⁷ Ez már legalább részle-

¹⁶ Saját számítások „Az egyéni gazdaságok munkaerő-felhasználása 2000. KSH Budapest, 2001.” című kiadvány alapján.

¹⁷ A becslés során azt feltételeztem, hogy az aktív munkavégzők egy munkanapra jutó jövedelme nagyjából megegyezik a mezőgazdasági alkalmazottak nettó keresetével, a nyugdíjasok és a többi inaktívnál pedig mintegy fele annak. A mezőgazdaságon kívüli aktív keresők és az inaktívak havonta 4-5, a nyugdíjasok pedig 5-6 napot dolgoznak a kisgazdaságokban.

2. táblázat. Az egyéni mezőgazdasági termelésben munkát végzők aránya és gazdasági aktivitás szerinti megoszlásuk a teljes népesség %-ában

Megnevezés	1000 főnél kisebb település	1000 és 5000 fő közötti település	5000 és 50 000 fő közötti település	50 000 főnél nagyobb település	Együtt
Mezőgazdasági aktív keresők	4,4	3,9	1,9	0,3	2,0
Nem mezőgazdasági aktív keresők	14,9	11,9	6,1	1,5	6,5
Nyugdíjasok	19,9	14,2	6,4	1,3	7,5
Nem aktív keresők és nem is nyugdíjasok	9,7	7,0	2,9	0,5	3,5
Az egyéni mezőgazdasági termelésben munkát végzők együtt	48,9	37,1	17,3	3,5	19,5

gesen árutermelést jelent, s emiatt az ő jövőjük a legbizonytalanabb. A többiek viszont, majdnem kizárólagosan, önellátó termelést folytatnak, s az előbbinek csak a töredéke az így elérhető jövedelmük is. A mezőgazdaságon kívüli aktívaknál 10–12 ezer forint, a nyugdíjasoknál és a többi inaktív személynél pedig havi 5–6 ezer Ft. Rászorultságuk még erre a szerény összegre is nagy, de mivel az önellátásra való termelés nincs igazán kitéve a versenynek, e tevékenység jövője is tartósabbnak látszik. Az igazi, nyitott kérdés tehát az, ennek a (kistelepülések szempontjából végzett) megközelítésnek a végeredményeként is, hogy erre a *kisegítő jövedelemszerzésre való ráutaltság miképpen enyhíthető a vidéki Magyarországon*, különösen a kisebb településeken.

HOGYAN TÖVÁBB?

A bevezetőben hivatkozott *tanulmány kezdeményezőinek és szerzőinek az a legfontosabb új felismerése*, hogy a magyar vidék sorsának jobbra fordításában szerepet, sőt az idő múlásával egyre nagyobb szerepet kell vállalnia a

*vidék „versenyszférájának” is. A szakembereknek, a tőkének, a szervező és irányító erőknél, a civil szervezeteknek, a helyi politikának, amin nem a pártpolitikát kell érteni elsősorban, de azt is. Lényeges az ehhez kapcsolódó, vagy úgyszintén ebből következő, második megállapítás is, amely szerint ehhez *újra kell gondolni és át kell alakítani* az állami szerepvállalás mikéntjét, cél- és eszközrendszerét egyaránt. Újra a költségvetés elosztási módját, a támogatási rendszert és a támogatások célterületeit, címeit, s meg kell találni azokat az ösztönzőket, a vállalkozói világ játékszabályainak új elemeit is, amelyek nyomán lehetőséget kap, mi több, *készítve is érzi magát a versenyszféra szerepe*.*

Magyarország – együtt a többi, az EU-hoz csatlakozó országgal – új esélyt és pénzbeli segítséget kap a közöségtől. Kisebb forrást, mint ami a fellendülő gazdaság mellett Portugáliának és Görögországnak jutott, s mint amiből Írország példátlan ütemű növekedést tudott elérni. De nem lebecsülhető segítséget, amelyet okosan hasznosítani a mi dolgunk és felelősségünk lesz. Az eddigi – vegyes – tapasztalatok nagyobb körületekintésre és megfontoltságra intenek.

Sokszor halljuk, noha csak féligazságot tartalmaz, hogy az állam rossz tulajdonos, ezért kell mindent magántulajdonba adni. Valóban, többnyire rossz tulajdonos a vállalkozói körben, de ki merné azt mondani, hogy mindenütt az, vagy különösen azt, hogy mindenütt magántulajdonosokra van szükség? *Az állam tényleg vonuljon ki a versenyző gazdaság világából*, de a szerepe nem nélkülözhető annak a közegnek a kialakításában, fenntartásában és fejlesztésében, amely a vállalkozások és az egész társadalom, benne a települések mindennapi létfeltételeit jelenti!

Az államnak kell gondoskodnia az országot behálózó közlekedési rendszerekről, hogy a települések elérhetők legyenek a vállalkozások számára, illetve, hogy a munkaerő zavartalanul és gyorsan juthasson el a munkahelyére. Ezért helyes az úthálózat fejlesztését elsődleges feladattá

emelő kormányprogram, s ezért kell mielőbb rendezni a vasút jövőjét is, amely szintén a vidék felzárkóztatásának fontos eszköze.¹⁸

De kizárólag és közvetlenül az államnak kell arról is gondoskodnia, hogy minden település számára megoldódjék az alapszintű oktatás, az egészségügyi ellátás, a posta és a közigazgatási szolgáltatás rendje. Ez ma nincs így, mert a teher jelentős része áttevődik az önkormányzatokra, amelyeknek nagyobbik része nem tud megbirkózni az ebből fakadó feladatokkal. Tehát az a teendő, hogy *ezek ellátását mielőbb kivonjuk a helyi önkormányzatok pénzügyi rendjéből és felelősségi köréből,* s közvetlenül az állam vegye át az intézményeket és fenntartásukat.

Mára a vidék leszakadása az oktatás és a kultúra terén sem kisebb, mint a gazdasági életben. Őszintén ki kell mondanunk, hogy azokon a kis településeken, ahol egy-egy évfolyam tanköteles gyerekeinek száma alig egy-két fő, sőt néhány korosztályban esetleg egyetlen gyerek sincs, *nem lehet (és az állam sem tud) iskolát működtetni.* Sem anyagilag, sem szakmai szempontból. Ezért, ahogy kontinensünk más tájain teszik, gondoskodnunk kell, mégpedig állami pénzen, e gyerekek napi szállításáról a körzeti iskolákba. Sokszor felvetődik a kérdés, hogy mi lesz a „főlőslegessé” váló tanítókkal, tanárokkal e racionális központosítást követően. Úgy tapasztalom, gyakorta kifejezetten álságos a sorsukért való aggodalom, de a kérdés azért többnyire nagyon is valós. Általános orvosságot nem tudok ajánlani, de ismerem annyira a falvak világát, hogy elmondhassam, szinte mindenütt túlórázni kényszerülnek a tanítók és tanárok. És szerepük szinte csak az óraadásra korlátozódik, nem élnek benn a település szel-

¹⁸ Az állami tulajdonú vasút évről évre hatalmas költségvetési támogatást igényel, mert bevételei képtelenek fedezni a folyó kiadásokat. A fejlesztés évről évre kisebb annál, mint ami minimálisan szükséges lenne. De könnyen megérthetjük e nehéz helyzetet, ha arra gondolunk, hogy a fenntartott és működtetett vonalak mintegy 40%-án szinte semmi forgalom nem zajlik, így ennek költségei teljességgel fedezetlenek. Megoldást a forgalom közútra való áttelélése kínál, ami újfent megerősíti az úthálózat – autópálya-programon túlmutató – korszerűsítésének szükségességét.

lemi világában. Ezt mindenképpen föl kell számolni. Szintén mindenütt súlyos hiány van nyelveket tanítani tudókból, számítástechnikai ismereteket oktatókból. Kiképzésük és alkalmazásuk alaposan javíthatna oktatásunk színvonalán. Egyre több gyerek szorulna korrepetálásra. Ez szintén lehetne rész- vagy teljes munkaidős feladata sok pedagógusnak. Manapság az oktatói kar továbbképzésére igen kevés energiát fordítanak, s ez sem megy szakemberek nélkül, akiknek nem feltétlenül kell idegennek lenniük stb.

A falusi és általában a vidéki „tele-házak” működtetése többnyire nem a technikai hiányok miatt, hanem személyi okokból akadozik. Vagy gondoljunk arra, hogy micsonda rombolás ment végbe a falusi és kisvárosi kultúrházak fölszámolásával. Véleményem szerint *számos tanító és tanár lehetne főállásban is szervezője* a település, vagy kezdetben legalább a kistérségek szellemi életének, az ismeretterjesztésnek, amelynek hiánya most, az EU-ba való belépéskor, minden eddiginél jobban látszik. És ennél bizony nincs is olcsóbb megoldás!

Számos gond forrása *a vidéki társadalom morális szétesettsége*, amelyre nagy részben van magyarázat is, mégpedig mindent megelőzően maga a szegénység. A szegénység enyhítése nélkül pedig a morál sem lesz jobb, sem az adófizetési fegyelemben, sem a vagyon- és a létbiztonság területén.

A rendszerváltás körüli években oly sokak által vallott hiedelem, hogy a már korábban meglazult munkafegyelemnek *„milyen jól tesz majd egy kis munkanélküliség”*, szinte pillanatok alatt szertefoszlott. *A munkahelyüket elvesztők zöme nem valamilyen versenyben maradt alul*, hanem mintegy váratlan *„istencsapás”* következtében, egyik napról a másikra, s az újrakezdés halvány reménye nélkül. A legkevésbé képzetteket, s közülük is legelőször a roma munkaerőt, majd a többi, városba ingázót hazaküldték a gyárakból, a városi munkahelyekről. A helyi mezőgazdasági nagyüzemek egy része föloszlott, s a 20 és 50 év közöttiek zöme 1–1,5 ha kárpótlási földdel a tulajdonában

csekély kilátással kezdett új megélhetés után nézni. Az alig több mint egy évtizede tartó folyamat gyors szelekcióhoz vezetett: a kevés számú mezőgazdasági és egyéb vállalkozói réteg a korábbiakhoz képest többszörös jólétben él, a többség szegényebben.

A munkanélküliség hirtelen megnövekedése az 1990-es évek elején nem csak megakasztotta a *cigányság társadalmi felzárkózásának* – korábban is szerény – esélyeit, hanem minden korábbinál súlyosabb helyzetet eredményezett, elsősorban a vidéki és azon belül is a falusi romák körében. Gondjaik enyhítése, legalább elemi szintű oktatásuk megoldása és a különböző foglalkoztatási programok elindítása az egész ország érdeke, amihez indokolt minden lehetséges formát és kezdeményezést támogatni, és anyagi forrást mozgósítani.

A vidéki vállalkozások zöme ma a *szürke vagy a fekete gazdasághoz tartozik*, alkalmazottainak nagy része minimálbérrel foglalkoztatott, és sem a cég, sem a munkavállalók nem jelentős adófizetők a településnek. Az úgynevezett „*őstermelők*” pedig szinte egységesen (a nagyobb mezőgazdasági vállalkozásokkal egyetemben) kikerülnek az adófizetők köréből. Az állam fontos feladata ezen a téren a rendteremtés, amely nélkül az önkormányzatok sem állhatnak saját lábukra. A rendteremtés elsősorban azt jelentené, hogy nyilvántartásba venni és kedvezményezni kell minden olyan foglalkoztatási és vállalkozási formát, amelyet ma az adóterhek (vagy gyakorta csak az attól való félelem) tartanak távol a legális gazdaságtól, s világos határt kell szabni az adómentességnek is.

Még sürgetőbb a *közbiztonság megteremtése*, amelynek hiánya egyre rontja a gazdasági vállalkozások nyugodt működését és megterheli az emberek mindennapi életét. Ebben valódi áttörést kell elérni, amit a „*megélhetési bűnözés*” terjedése tesz súlyos gondná és feladattá, hiszen nem csak a jelenséget kell megelőzni és büntetni, hanem annak kiváltó okát kell fölszámolni. S ez nem jogi és rendőrségi feladat, hanem az emberhez méltó életfeltételek

kialakítása, mindenekelőtt a munkalehetőség megteremtése.

Végül is ebben, *a munkahelyek létesítésében összegezhető a legtömörebben a vidék fölzárkóztatásának kulcskérdése*, amely hosszú időszak munkáját és a társadalom feltétel nélküli összefogását igényli. Ha valahol, itt tűrhetlen a széthúzás és a politikai indíttatású acsarkodás.

Budapest, 2003. december 28.

VITÁNYI IVÁN

A 21. SZÁZAD SZOCIALIZMUSA

A szocializmus nem új fogalom, nem is pusztán 19. századi (még kevésbé csak-marxi). A marxi szocializmusnak is voltak előzményei, az ő korabelinek is voltak változatai. (A Kommunista Kiáltvány végén sorra is veszik őket.) Ha a terminus lényegét a lehető legszélesebb általánosságban akarjuk megragadni, akkor a kifejezésben felhasznált szó: a *socius*=társ és *societas*=közösség fogalmából kell kiindulni.

A 15. század után kialakuló új „világállapot” alapeszméjét Hobbes fejezte ki a legerőteljesebben: „*homo homini lupus*” (ember az embernek farkasa). A szocializmus alapgondolata éppen ezzel szegül szembe a „*homo homini socius*” (ember az embernek társa) eszményével. Ez a legszélesebb definíció, minden további ebből következik vagy ehhez kapcsolódik. (Még azt is hozzátéve, amit Kertész Imre olyan szépen fejezett ki a naplójában: Ahol a *homo homini lupus* elve érvényes, ott előbb-utóbb a patkányok uralkodnak.)

Az alapeszmét sokféleképpen fogalmazták meg, és többféleképpen vezették le. Marx és Engels abban voltak úttörők, hogy az egész gondolatkört beleillesztették a fejlődő gazdasági és társadalmi viszonyok valóságába. *Homo homini lupus*: azt jelenti, hogy a társadalom kisebbsége leigazza és kizsákmányolja a többséget. Elveszi tőlük azt az értéket, amit ők teremtettek meg. A *homo homini socius* pedig azt, hogy a közösen termelt érték a közösséget illeti. A megoldásra vonatkozó javaslataikat egy olyan gazdaság felvirágzásának idején fogalmazták meg, amelyben az értéket a „*belefektetett munka*” szabta meg, és amelyben ezért az osztályok radikálisan elhatárolódtak egymástól. Marx *A tőke* utolsó fejezeteiben tért csak ki

arra, hogy a gazdaság fejlődése folytán eljön az idő, amikor már nem a közvetlenül befektetett munka, hanem a közvetve befektetett tudás a legfőbb értékképző erő, és hogy ez radikálisan átalakítja a társadalmi viszonyok összességét. Úgy gondolták azonban, hogy ez már a kizsákmányolt osztályok várható forradalma után következik be. Nem számoltak azzal, hogy másképpen lesz. A kapitalizmus „*méhében*” (Marxék kedves megfogalmazása) is születhetnek és születnek is új dolgok.

A 20. század társadalmi gondolkodásának története az új helyzet kialakulásának és újra meg újra való további átalakulásának története. Ami kihatott a társadalomról való gondolkodásra is mind a szocialista mozgalmon kívül (Durckheimtől, Webertől, Freudtól kezdve), mind a szocializmus eszmeáramlatán belül (már a 19. század végétől, Engels késői munkáitól, Bernstein fellépésétől számítva). Hatalmas munka lenne egyszer az egész folyamatot amúgy istenigazából áttekinteni, nagyon sok mindent kellene megtárgyalni hozzá. Többek között a 20. század egész társadalmi-történelmi gondolkodásának Marx örökségéhez való viszonyát. Ezt ugyanis sokan ma is csak sztereotípiákban tudják elgondolni. A jobboldali szavalókórus kiüresedett szólamokkal utasítja el, minden rossz forrásának tekinti, mindenestül azonosítja a diktatúrákkal. A marxizmus „*reneszánszának*” hívei, köztük Lukács György, csak helyzetük korlátai között vállalkoztak az újrafogalmazásra. A mai baloldal pedig jobbra kerüli a témát, hogy ne kerüljön olyan otromba hangzavarba, amit a jobboldaliak e körül keltenének. Ezért figyelmét – figyelmünket – jobbra elkerülte a 20. század szellemi alkotásának az a gazdagsága, amelyet egy igazságos, szociális és demokrata társadalom, tehát a szocializmus megvalósításának lehetősége ígézett meg.

Lapozzunk bele például a *Múltunk* azon számába, amely a szocialista gondolkodás 20. századi történetét foglalja össze, több szerző tanulmány sorozatának egymásutánjában. Mindenki benne van, aki a „*tudszoc*” tanszékek egykori programjában szerepelt (akár megbíráltként), és

aki perspektívájába egyáltalán belefért. De hiányzik többek között Sartre, Bourdieu, Adorno, Habermas, Marcuse, Jászi, Polányi, Wallerstein, Gunder Frank, Castoriadis, Berger, Raymond Williams. A felsorolás hevenyészett. Voltaképpen a század egész társadalomtudományát ide kellene írni – Max Webertől Robert Putnamig.

Igaz, mindegyik kritikai álláspontot foglal el a szocialista gondolat őseredeti marxi programjához képest. Ami nagyon is természetes. Bármilyen nagy gondokozó volt Marx, mégsem vallást alapított – bár voltak, aki annak használták, és – azzal együtt – hatalmi eszköznek. (És erre ő maga is hagyott lehetőséget.) Ennél is fontosabb, hogy az élet természetesen Marx után is tovább haladt, mert egyetlen ember sohasem láthatja pontosan előre a jövőt. Az utódoknak, éppen Marx követőinek két dolgot kellett folytonosan újra és újra megvizsgálniuk: (1) Miben változtak meg a viszonyok, tehát mit kell módosítani az eredeti felfogáson? (2) És mit nem kell módosítani?

A társadalmi gyakorlat, tehát a politika szintjén a 20. században két nagy formája alakult ki a szocialista gondolat reformjának.

Az egyik a sztálini típusú diktatórikus kommunizmus, amely „*módosításaival*” magát az alapeszmét is megtagadta. Az autokrata parancsuralom megölte az eszmét. Ezért a szovjetrendszert nem nevezhetjük szocializmusnak, de a szó eredeti értelme szerint (communitas = közösség) kommunizmusnak sem. Végző soron a fejlődésből eddig kizárt periferikus régiók felzárkózási stratégiájának egyik változata volt, amely parancsuralmi eszközzeit a szocializmus eszméivel kívánta igazolni. Amit létrehozott, nem szocializmus volt, hanem a kapitalizmusnak egy (az euro-amerikaihoz képest) rosszabb, bár a felzárkózáshoz egy ideig pragmatikusan alkalmazható formája.

A szocializmus másik, a 20. században egyetlen igazi és a gyakorlatban is alkalmazható formája a *badgodesbergi szociáldemokrácia*. Ez levonta a következtetéseket abból az átalakulásból, amely az atlanti centrum-országok market-money-machine (=kapitalista) gazdaságaiban létre-

jött. Azt a célt tűzte ki, hogy a gazdaság új lehetőségeit felhasználva a gazdaság (a tőke) és a társadalom (a munka) kompromisszumot köt, és ez mindkettőnek jó lesz. Már a világháború előtt létrehozta ezt a svéd szociáldemokrácia, megteremtve és megformálva a két nagy társadalmi ideál, a demokrácia és a szocializmus egységét. A világháború utáni nagy eszmélkedésben pedig megegyezés született a világegést túlélő politikai közép-erők: a szociáldemokrácia, a liberalizmus és a konzervatívizmus között. Egyaránt ezt akarta Brandt, Palme, Kreisky új szociáldemokráciája, Keynes liberalizmusa és Erhardt „*szociális piacgazdasága*”. Így jött létre a nyugat-európai és észak-amerikai welfare-világ. A szociáldemokrácia nem csupán élvezője volt ennek, hanem alkotója is. Oskar Lafontaine ezt nevezhette a „*kapitalizmus és a szociáldemokrácia ellentmondásos, de szilárd együttműködésének*”. Dahrendorf erre mondta, hogy a 20. század (pontosabban második fele) a szociáldemokrácia évszázadaként vonul be az emberiség történetébe.

Más kérdés, hogy ez a szisztéma a 20. század végére válsághoz vagy legalábbis *fordulópontjához* érkezett el. (Ezt a kifejezést használta az Európai Szociáldemokrata Párt 2003. novemberi brüsszeli elméleti tanácskozása.) Jelen-tése: ha folytatni akarjuk, nem lehet úgy, mint eddig. Ezzel most azért nem foglalkozom, mert a távolabbi jövő felé szeretnék nézni. Az ugyanis természetes – nem Marx, hanem egy egyiptomi rabszolga, József óta –, hogy a gazdaság fejlődése vagy alakulása (és minden szerves folyamat) hullámvonalban, szinuszgörbe alakjában halad előre, az emelkedő íveket leszálló szakaszok követik. Most lefelé tartunk, talán éppen a mélyén – de legalábbis olyan ponton vagyunk, amelyről nem látszik a merre és a meddig. De hogy ezt már tudjuk, abból az is következik, hogy ebből a fázisból a társadalmi mozgás szabályai szerint belátható időn belül kikerülünk. Arról gondolkodjunk inkább, hogy ha a pozitív irányban kerülünk ki, milyen lehetőségek várnak ránk.

Mi lesz a demokratikus szocializmus aktuális formája a 21. században? Ez most a kérdés. Kialakulhatnak-e, megerő-

sődhetnek-e olyan koncepciók, tervek, stratégiák, amelyek valamilyen formában *az ember embernek társa* gondolatot akarják valóságos formába önteni? És megfogantat, hathat-e még valami olyan szocializmus ideál, amely legalább megfogja az emberek képzeletét? (Egy olyan világban, amely az utópiát is csak Harry Potter varázsinas képében tudja elképzelni. Igaz, hogy ez rajongással tölti el.)

NÉGY KONCEPCIÓ ARRÓL, HOGY MI A SZOCIALIZMUS ÉS MIKOR LESZ

Most csak annyit tehetünk: megpróbáljuk felvázolni azokat a koncepciókat, amelyekben egy lehetséges és megvalósítandó szocializmus eszméje a 21. században megjelenik. Milyen lesz az a társadalom, amelyet majd szocializmusnak nevezhetünk? (Természetesen demokratikus szocializmusnak, ha úgy tetszik szociáldemokráciának – de mindenképpen szocializmusnak.) És megvalósul-e, vagy az elérhetetlen eszményképek, utópiák sorában marad?

A kérdés súlyosabb és összetettebb annál, hogy röviden felelhessünk rá. De mivel ez volt a 20. század társadalmi mozgásában, konfliktusaiban immanens módon benne rejlő egyik legfontosabb dilemma, egyszer mégis gondolkozni kell a válaszon.

Én úgy látom, hogy a társadalom problémáinak szocialista megoldására négy keretben, négy dimenzióban jelennek meg válaszok. Egy további gondolatmenet (és vita) elindításaként ezt szeretném most felvázolni.

A négy koncepciót sorba állítom. A legegyszerűbbtől a legbonyolultabbig, a legrealistábbtól a legutópistáig.

1. A társadalmi élet szféráinak egyenlősége (Dahrendorf)
A legegyszerűbb, mondhatni pofon egyszerű Lord Ralf Dahrendorf egy nem tételszerű, inkább impresszionisztikus megállapítása. Ő a megvalósítandó szocializmus fogalmát az emberi társadalmi lét és tevékenység elkülö-

nített szféráinak egymáshoz való viszonyából vezeti le. E szférákkal – Parsonstól Luhmanig – sokat foglalkozott a 20. század társadalomtudománya. Többféle felsorolás van róluk, de most csak a legkézenfekvőbbet idézzük ki: *gazdaság, társadalom, politika, kultúra*. Egyszerre vannak jelen, hálózatot alkotnak, át- meg áthatják egymást, de ugyanakkor – a társadalmi mozgás mind magasabb fokán – mindinkább el is különülnek egymástól. (Voltaképpen ugyanezzel foglalkoztak Marxék is a „*történelmi materializmus*” címszó alatt. A „*Német ideológiában*” az „*érintkezési formák*” elnevezést használják.)

Ebből a rendszerből kettőt kell kiemelnünk: a gazdaságot és a társadalmat. (Azzal, hogy a kultúra a társadalomhoz hozzákapcsolódik, mintegy a társadalom létezőmódjának fogható fel. A politika viszont közvetítő szerepet játszik az így polarizált két szféra közt. És ismét ne töprengjünk azon, hogy ez mennyire egyezik az alap és felépítmény tanával.) Annyi a lényeg, hogy ezek a szférák ugyan elvben egyenrangúak, de hatásuk érvényesülése sajátos és különböző algoritmust követ. A modern korban (tehát a kapitalizmus idején) a gazdaság mindenképpen elsődleges, legalábbis olyan formában, hogy igényei és hatása gyorsabban, voltaképpen azonnal érvényesül, a többi háromé áttételesebben és lassabban.

Ha valamit, ezt jól látjuk a mi életünkben. Éppen itt és éppen most (az ezredforduló idején, Magyarországon) erről szól a politika. Minden politikai gondolkodásmód, akarat, párt kettőt akar és kettőt ígér: 1. a gazdaság gyorsabb, nagyobb, erőteljesebb fejlődését; 2. a társadalom, a nép, nemzet fokozódó jólétét. Nagyon nagy kérdés azonban, hogy ez a kettő hogyan viszonyul egymáshoz és mi az optimális arány.

Az egyik pólus (a klasszikus manchesteri liberalizmus szellemében) úgy gondolja, hogy mindennek alapja a gazdaság fejlődése. (Nekem ezt tanították az elemi iskolában a Horthy-korszakban. Hogy a szegények ezért ne haragudjanak a gazdagokra: az ő asztalukról hullik le az, amiből a szegények megélnek. Később ezt így olvastam a

közgazdaságtanban: minél több a jól menő magánvállalat, annál több a munkalehetőség.) És való igaz, hogy „*csak azt lehet elfogyasztani, amit megtermeltünk*” – miként egy, a vezetés követelményeit gyakorlatban is ismerő politikus mondta. Ha a lakosság, a nemzet érdekeit védelmező politika túl sok akadályt állít a gazdaság (ha úgy tesszük: a tőke) elé, ha túl sokat akar tőle elvenni és a másik pólus, a nép „*jólétére*” fordítani, akkor könnyen járhatunk úgy, hogy a tőke elmegy, a gazdaság becsődöl, a nép pedig szegényebb lesz, mint valaha. Ha viszont hagyjuk a gazdaságot, hogy szárnyaljon és növekedjen kedve szerint, akkor elbízza magát, semmivel sem törődik, aminek a végén még nagyobb nyomor, egyetemes dekadencia és (természetesen sikerületlen) forradalom következik.

Mi tehát a megoldás? Ha a gazdaság és a társadalom szférája öntudatosan és magától megegyezik, hogy megtalálja a MÉRTÉKET. Dahrendorf szerint ez már maga a SZOCIALIZMUS, legalábbis a kezdete. Ha végiggondoljuk, igaza is van. Azzal együtt, hogy ebben sajnos legalább annyi utópikus elem van, mint a szocializmus többi koncepciójában. Ehhez ugyanis kell egy olyan gazdaság, amelynek mozgatói a saját felvirágzásukkal egyenlő értéket tulajdonítanak a társadalom egyetemes életének. Olyan társadalom kell hozzá, amelynek tagjai, vagy legalábbis túlnyomó többségük, képes átlátni a társadalom, gazdaság, kultúra jelen viszonyait. És olyan politikai közeg, amely képes egy valóságos, pragmatikus és elvi közvetítésre.

Mindazonáltal nem lehetetlen. Úgy vélem, sokan fogadnák el, hogy ilyen szocializmusban éljenek.

(Csak zárójelben teszem hozzá, hogy e felfogás őseit Csécsy Imre egy zseniális passzusában is megtaláljuk. Kapitalizmus és szocializmus szerinte nem társadalmi rendszerek, hanem irányultságok, célra irányuló tevékenységi formák. A gazdaság és benne a tőke [Kapital] ugyanúgy a létező dolgok sorába tartozik, mint a társadalom [Societas]. Mármint a kapitalista mindenekelőtt olyan ember, aki működésével a Kapitált akarja erősíteni

[még attól is függetlenül, hogy ő maga rendelkezik e tőke-tulajdonnal]. A szocialista viszont minden erejével és minden tettével azon van, hogy a társadalmat segítse.)

2. *A szabad munka elvének győzelme (Wallerstein)*

Más történelmi-gazdasági koncepciót ad Immanuel Wallerstein.

Mindenekelőtt a tőkés gazdaság világrendszerként való ábrázolását tette hozzá a marxi koncepcióhoz. Ennek csak elemei voltak meg Marxnál, Max Webernél vagy a centrum-periféria elmélet korábbi képviselőinél. Marx analitikusan ragadta meg a kapitalizmus rendszerét, mintegy mikroszinten, az atomok és az elemi részecskék szintjén, de nem rajzolta fel a makro-rendszer törvényeit. A világrendszer wallersteini fogalmában a makro- és mikro-rendszer egymást feltételezi. Következik ebből, hogy nem csak a szocializmus, a kapitalizmus sem valósítható meg következetesen egyetlen országban, akár a centrumban sem. A piaci-pénz gazdaság (tehát a kapitalizmus) idején az egész világban és minden országban állandóan kell legyen centrum és periféria, mert a centrum működése a periférián alapul (önmagában tehát egyik sem létezhet). A periférián azonban szükségszerűen kapitalizmus előtti viszonyok érvényesülnek. A centrum és a periféria, a társadalom felső és alsó része között nem csak a vagyonnak, hanem a társadalom alapértékeinek is egyenlőtlen az elosztása. Ami egyaránt vonatkozik a szabadság, egyenlőség, szolidaritás és a minőség, közösség, kultúra értéktriászaira. A centrum nem csak a gazdasági javak és források, de a minőség, a közösség és a kultúra értékeinek is túlnyomó részét birtokolja.

Levonhatjuk tehát a következtetést (amit maga Wallerstein sem fogalmazott meg ilyen élesen), hogy a kapitalizmus mint világrendszer elve két részből áll: 1. kapitalizmusból, 2. nem-kapitalizmusból. (De persze olyan nem-kapitalizmusból, amit az uralkodó kapitalizmus a maga képére formál vagy torzít.)

A szociáldemokrácia Bernstein óta azt a harmadik megoldást melengeti, amely szerint a „*demokratikus szo-*

cializmus” a demokrácia fejlődése során jön létre, amikor megérnek a feltételei. Nem határozták meg azonban, hogy mik ezek a feltételek.

A kapitalista vilárendszer koncepciója erre ad megoldást. *„Ha a munka mindenütt szabad lesz, akkor beszélhetünk szocializmusról”* – írja Wallerstein. Vagyis ha a kapitalizmust ma az jellemzi, hogy éppen kapitalizmus voltában nem homogén, akkor azt nevezhetjük demokratikus szocializmusnak, ha az egész világon homogén módon lesz kapitalizmus, megszűnik a centrum és a periféria különbsége. A demokratikus szocializmus a nem hierarchizált világ alternatíváját nyújtja a centrum-periféria dichotómiájával szemben.

A történelem fintora, hogy egy rendszer akkor szűnik meg, amikor megvalósul. De csak azoknak fintor, akik még nem érezték át a dialektikát. Ha valaki ezt túlságosan szofisztikált megoldásnak látja, az gondolja el, hogy a feladat nem csekély, sőt sokkal monumentálisabb, mint a fegyveres forradalom egy országban való végigvitele. A rendszer megváltoztatásának sine qua nonja a periféria felszabadítása. Ehhez azonban a centrumon kívüli területek olyan nagyarányú fejlődése szükséges, amely anyagi alapot teremt az egyenlőségre, továbbá a világdemokrácia olyan foka, amely meg tudja védeni az eddigi haszonélvezők ellenállásától.

3. A demokrácia és a kultúra kiterjedése, az univerzális civil társadalom

Az eddig tárgyalt két koncepciónak az a hiányossága, hogy nem foglalkozik a társadalom állapotával. Szükséges követelménynek veszi, hogy a társadalom szférája egyenlő erőt képviseljen a gazdasági szférával szemben (Dahrendorf), vagy hogy a társadalom megszerezze a munka szabadságát (Wallerstein), de nem határozza meg, milyen legyen ez a társadalom, miben különbözzék az eddigitől. Ezzel foglalkoznak azok a koncepciók, amelyek a szocializmus és a demokrácia elvének találkozását keresik, és voltaképpen a demokrácia lehetőség szerint

teljes körű kiterjesztésében látják a jövő igazságosabb társadalmának vezető elvét. (Akár szocializmusnak nevezik, akár nem.)

Sok társadalmi gondolkozó illeszkedik ebbe a sorba, például Dick Howard, aki szerint az elmúlt két évszázad két nagy társadalmi gondolata, a demokrácia és a szocializmus csak együtt érvényes. (Híres jelmondata szerint Marxot Tocqueville, Tocqueville-t Marx szempontjából kell újraolvasnunk.) Ezt mondja Robert Dahl, aki szerint a demokrácia jelenlegi legfejlettebb formája sem jelenti a kiteljesedést. Most a garantált pluralizmus, a „*poliarchia*” szintjén vagyunk, innen kell továbbmennünk egy szélesebb részvételen alapuló, a társadalom mind teljesebb egészenek aktív szerepén épülő „*erős demokráciába*”. (Ami viszont már Benjamin Barber kifejezése.) Barber emeli ki legújában az interdependencia elvét, a Függetlenségi Nyilatkozat (Declaration of Independence) és a World Trade Center elleni terrortámadás évfordulóján meghirdetve az Interdependence Declarationt. Fel sem lehet sorolni azon gondolkodók sokaságát, akik (különböző terminusok alatt) a civil társadalom egyetemessé válásában látják egy belső, vértelen társadalmi forradalom kibontakozásának legfontosabb elemét.

Legalább irányultságában idetartozik a kultúráról való modern tudományos gondolkodás legfontosabb irányzata is, amelyet az angolszász világ könyvtári katalógusai-ban és a könyvesboltok pultjain Cultural Studies megjelölése alatt találhatunk. Úttörői közt Gramscit, Raymond Williamst, Stuart Hallt és más olyanokat találunk, akik vagy maguk is marxistának vallották magukat, vagy gondolataik legfőbb inspirátorai között említették. Nem fogalmaztak meg társadalmi utópiát, de a kultúrát nem pusztán járulékos elemnek tekintették, hanem a hatalom, a történelem és a kultúra hármásában gondolkoztak. (Ez az egyik legutóbbi reprezentatív szöveggyűjtemény címe, *Culture, Power, History* Nicholas B. Dirks, George Eley, Sherry B. Ortner szerkesztésében.) Azt vallják, hogy a kultúra nem pusztán tükrözi vagy másolja a társadalmi

valóságot, hanem voltaképpen megkonstruálja. A hatalom legfőbb eszköze a latens módon működő kultúra, amely a társadalom minden rétegének megszabja, hogy mit tehet és mit nem. Ezért az erős civil társadalom víziójának szerves része az az „erős kultúra”, amely a civil élet közegét megteremti.

4. A kommunitárius vízió: „kapitalista út a kommunizmusba”

A kommunitárius mozgalom gondolkodói radikális szerkezeti változásokat vázolnak fel. A kapitalizmus és a demokrácia jelen változata (a korporatív kapitalizmus és a poliarchia) nem jelent végállomást az emberiség történetében. Az új technikai lehetőségek kialakulása (egyrészt), ezáltal a rendszer belső ellentmondásainak kiélelőse (másrészt) és a civil társadalom szolidaritásának növekedése (harmadrészt) ki fogja kényszeríteni a radikális változásokat.

A koncepció tengelyében ugyanaz áll, mint azokéban, akik az „információs társadalom”, a „tudás társadalmának” eljövételét hirdetik – ezt azonban a társadalmiság-közösségiség eszméjével egészítik ki. Ezért mondja a mozgalom egyik vezéralakja, Philipp Selznick, hogy eszméjük nem a szocializmus, hanem a kommunitarizmus. (Chantal Mouffe „*associational socialism*”-nek nevezi.) John Roemer és Pranab Bradhan „*piaci szocializmusnak*” (market socialism). Robert J. Van der Veen és Philippe Van Parijs pedig meghökkentő módon „*a szocializmushoz vezető kapitalista útról*” („*A Capitalist Road to Communism*”) beszél.

Gondolkozásuk alaptétele, hogy a jelen állapot legradikálisabban új vonása a munka jellegének, a „tőke és a munka viszonyának” megváltozása. Marx – vagy akár József Attila – idejében a munka és a munkás fogalmának közepében a fizikai munka és a nehéz fizikai tevékenységet végző munkás állt, az így befektetett fizikai munka összege adja a termék értékét. (És ebben a szellemi munka is azzal nyeri el értékét, amennyi fizikai munkát

kivált.) A munkás képét ebben a gondolatkörben fogalmazta meg József Attila: „*a szén, vas és olaj, a való anyag teremtett minket e szörnyű társadalom öntőformáiba lötytyintve*”.

A 20. század második felére mindez megváltozott. Marx ezt A tőke utolsó fejezeteiben már előre vetítette: jön egy kor, amikor a belefektetett fizikai munka összege helyett a belefektetett tudáson mérjük az értéket. Ha úgy tetszik, az információs forradalomról és társadalomról szóló összes tétel és elmélet ezen a fordulaton épül. „*Hová lett a munka a munka társadalmából?*” – kiáltott fel Hannah Ahrendt.

A társadalom rendszere ezen változás jegyében formálódott át. A szociológusok ennek jegyében mondják, hogy az osztály klasszikus marxi fogalma helyett a weberi státuscsoport felel meg a valóságnak. Egyre kevesebb fizikai munka kell ugyanakkora érték előállításához. Megváltozik a dolgozók (a keresők) és a nem dolgozók (eltartottak) aránya. A keynesi welfare system ezáltal került válságba.

A kommunitáriusok olyan megoldást javasolnak, amelyek ezt a folyamatot nem gátolják, nem mérséklik, hanem végigvizsik és radikálisan új feltételeket teremtenek. A termelő munka ma már nem biztosítja a társadalom többségének foglalkoztatását. Fel kell ismerni, hogy egyre kevesebb ember, a társadalom töredéke látja el ezt a feladatot, a tőke így megszabadul attól a kényszertől, hogy mellesleg még munkahelyet biztosítson és ezáltal tartsa el a társadalmat. A munkásseregek nem a kohók tüzeit éleztik vörösen és izzadtan, hanem a számítógép mellett ülve a fejükkel meg az ujjukkal dolgoznak. Jól meg kell őket fizetni, hogy el lehessen tőlük várni a legmagasabb teljesítményt. Aki közéjük akar kerülni, meg kell dolgoznia. Ezzel szemben minden embernek *alanyi jogon* meg kell adni annyit, hogy nem is szűkösen meg tudjon élni. Biztosítani kell, hogy tanulhasson, részt vegyen a kultúra, a civil társadalom ügyeiben, kreatív tevékenységet végezhesen, saját maga „*kiteljesedésével*” foglalkozhasson és dolgozhasson. A két ágazat, az effektív munka és a legszele-

sebb értelemben vett szabad idő így szerves kapcsolatba kerül egymással. És mindezzel kialakul egy olyan új társadalom képe, amely a tőke forradalmi megzabolázása nélkül is nagyon hasonlít a közösségi társadalmak évszázados utópiáihoz – akár Marxéhoz is.

Nem folytatom ennek a koncepciónak a kifejtését (amelyet először „*Theobald terv*” néven ismertünk meg, a véletlen úgy hozta, hogy 1966-ban Londonban magam is ott lehettem egy vitáján). Azóta kiterjedt irodalma van a felsoroltak és mások műveiig. Sok értelmiségiben keltettek visszhangot. Hatásának jellemzésére említem, hogy Yehudi Menuhin részt vett a Budapest Klub 1993-ban tartott konferenciáján, nem csak zenélt (vezényelt), hanem beszédet is mondott, és lényegében ezt a koncepciót fejtette ki.

Valós lehetőség ez vagy utópia? Hívei számításokat közölnek arról, hogy nagyon is megvalósítható, mások meg tagadják. Nem kell most eldöntenünk. De annyit mondhatunk, korántsem biztos, hogy a 21. század társadalmi-gazdasági-politikai fejlődése rigorózan marad meg az előző századok által kiizzadt keretek között. Ha pedig a változás lehetséges útján gondolkozunk, ezt sem vethetjük el.

ZÁRÓ GONDOLATOK

A 21. század elején vagyunk. Nyilvánvalóan éppen úgy nem látjuk át, hogy mi történik majd benne, mint ahogy mondjuk 1904-ben eleink sem látták sem a technikai-gazdasági fejlődés mikéntjét és mértékét, sem a fasiszmust és bolsevizmust, sem a világháborút, sem a jóléti rendszer kibontakozását és megrekedését, sem a globalizációt és következményeit. Illetve ha láttak is belőle valamit, semmiképpen sem állt össze a kép.

Mi sem látjuk az egészet, de sok olyat láthatunk, látunk, ami a jövőt formálni, befolyásolni fogja. Összeállíthatunk forgatókönyv-változatokat (mint Huntington vagy Wallerstein is megtette), jó és rossz kimenetellel. Mi most csak

a jó scenáriókra vetettünk egy tekintetet. Olyanokra, amelyek így vagy úgy ugyanabba a kategóriába tartoznak, mint a szocializmus névével illetett igazságos társadalomról szólt korábbi látomások.

A tanulság mindenesetre az, hogy ezek ma sem veszíték el jogosultságukat. Az embernek szüksége van célra is, ideálra is. Nem szabad és nem lehet tőle elvenni. Ne szégyelljünk tehát a jövő szocialista társadalmáról sem beszélni, sem tenni érte.

FELELŐS KIADÓ KOCSIS ANDRÁS SÁNDOR
A KOSSUTH KIADÓ RT. ELNÖK-VEZÉRIGAZGATÓJA
A KIADÓ AZ 1795-BEN ALAPÍTOTT MAGYAR KÖNYVKIADÓK
ÉS KÖNYVTERJESZTŐK EGYESÜLÉSÉNEK A TAGJA
MŰSZAKI VEZETŐ KUN GÁBOR
WWW.KOSSUTH.HU / E-MAIL: RT@KOSSUTED.HU
NYOMTATTA ÉS KÖTÖTTTE A SZEKSZÁRDI NYOMDA KFT.
FELELŐS VEZETŐ VADÁSZ JÓZSEF IGAZGATÓ